Acta Neerlandica 3

bron
Acta Neerlandica 3. Debreceni Egyetem, Debrecen 2004

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta04_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

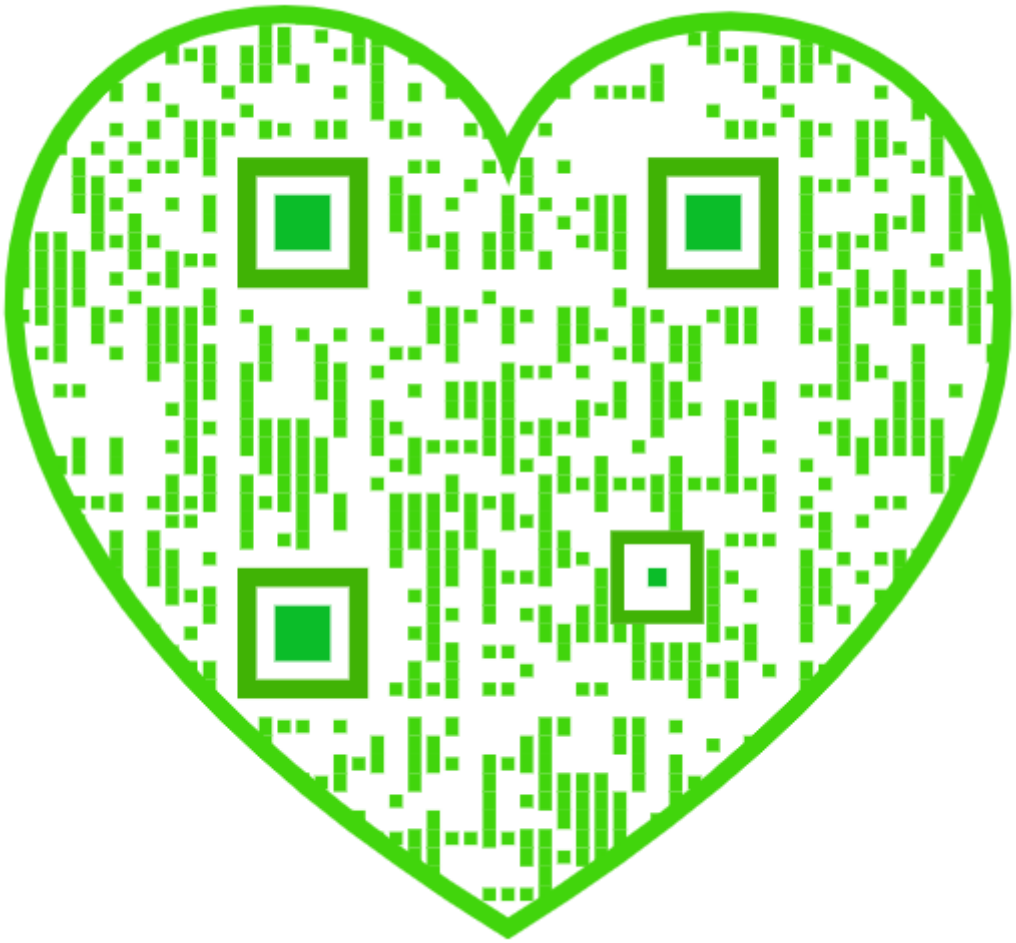

Gábor Pusztai - Gerard Termorshuizen

Inleiding

Doodsverachtende kolonisten en Orang Blanda's Het belang van vreemde ogen

De titel van dit themanummer is ‘Met vreemde ogen’. In deze bundel vindt u een selectie van teksten die door Belgische Nederlandse en Hongaarse auteurs zijn geschreven. Hun taal en nationaliteit zijn dus verschillend; ze gebruiken ook verschillende genres, maar hun onderwerp is hetzelfde: Nederlands-Indië, het tegenwoordige Indonesië. De voormalige Nederlandse kolonie als inspiratiebron verbindt deze auteurs en daarom hebben we ervoor gekozen hen hier samen te brengen. Voor ons was het thema dus het belangrijkste en al het andere leek ons van secundair belang.

Indië betekende sinds de 16e eeuw het grote avontuur voor veel Europeanen. Eerst kwamen de Portugezen en daarna de Nederlanders als overheersers. De Nederlanders en andere Europeanen (onder wie ook Hongaren) die naar ‘de Oost’ gingen, hadden voor het merendeel maar één doel: zo snel mogelijk rijk worden en daarna terugkeren naar hun land van herkomst. Vanaf de oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in 1602 trokken steeds meer mensen naar de Indische archipel. Tot ver in de negentiende eeuw (zeilschepen!) duurde de reis lang en was zij gevaarlijk. Velen bezweken onderweg aan de gevolgen van schipbreuk en aan allerlei kwalen, zoals scheurbuik; anderen stierven in Indië aan tropische ziektes. Slechts een derde van hen die vertrokken, keerden naar Europa terug.

Zij die de reis naar Indië hadden overleefd, kwamen in een totaal vreemde omgeving vol gevaren. Een ongewone (maar adembenemende) natuur, vreemde mensen met vreemde gebruiken, een andere kleur en een onbekende taal maakten het leven ongewoon. Juist dat ongewone, die

volstrekt andere omstandigheden, deed mensen naar de pen grijpen die het anders waarschijnlijk nooit zouden hebben gedaan. En daarmee ontstond een aparte ‘afdeling’ van de Nederlandse letterkunde: een koloniale letterkunde of (zoals ze preciezer wordt aangeduid) een Indisch-Nederlandse letterkunde. In de VOC-tijd en later (in de 19e en 20e eeuw) zetten schippers en soldaten, kooplui en planters, reizigers en vele anderen (onder wie heel wat vrouwen) hun belevenissen op papier. Aanvankelijk (in de VOC-tijd) gebeurde dat in de vorm van scheepsjournalen of reisverhalen, in latere tijd in vooral romans, verhalen, gedichten en dagboeken. In verschillende genres dus, maar die verbonden zijn door dat ene thema: Indië. Om ons even te beperken tot door Hongaren geschreven teksten: of je nu het dagboek van de reisgenoot van László Székely, István Radnai, leest of de reisbeschrijvingen van graaf Andrássy of de verhalen van Ernő Zboray, al die geschriften ademen dezelfde sfeer uit waarin enthousiasme zich vermengt met verbazing.

Over de definiëring van ‘Indisch-Nederlandse letterkunde’ zijn de deskundigen het niet allemaal eens. Vooral de laatste jaren is daarover een discussie aan de gang. Dat het bij die letterkunde gaat om teksten die betrekking hebben op de vroegere Nederlandse bezittingen overzee (dus uit de periode van ongeveer 1596 tot omstreeks 1950) wordt (min of meer) geaccepteerd. De meningsverschillen spitsen zich vooral toe op de vraag wat nu eigenlijk tot deze letterkunde hoort. Heel wat ‘Indischgasten’ drukten zich uit in brieven, hielden een dagboek bij of schreven memoires. Horen die brieven, dagboeken en memoires (mits ze goed en met ‘literair’ talent waren geschreven) tot de Indische letterkunde of niet? Met name Olf Praamstra meent van niet en pleit ervoor zich te beperken tot de ‘klassieke’ literaire genres: ‘fictioneel’ proza, zoals de roman en de novelle, gedichten en toneelstukken.[1] We gaan niet in op deze discussie. Bij de selectie van de teksten voor deze bundel speelde het (al dan niet literaire) genre immers geen enkele rol. Voor ons gold slechts dat de teksten Nederlands-Indië tot ‘onderwerp’ moesten hebben.

Het interessante van deze bundel is dat er zowel Nederlanders als Hongaren aan het woord komen. Interessant omdat zij op een verschillende manier keken naar de hen omringende werkelijkheid. Dit had onder andere te maken met de verschillen in sociaal-culturele achtergrond, maar bijvoorbeeld ook met het feit dat de Hongaarse Indischgast niet hoorde tot de ‘overheersers’ (de Nederlanders) en daardoor als vanzelf anders, objectiever vaak, kon oordelen over wat hij om zich heen zag. Hij was met andere woorden minder ‘partij’.

Dit nu komt heel goed tot uiting als men de oorspronkelijke (Hongaarse) tekst van László Székely's boek *Őserdőktől az ültetvényekig* vergelijkt met de vertaling ervan in het Nederlands, waarvoor Székely's echtgenote, Madelon Székely-Lulofs, in belangrijke mate verantwoordelijk is geweest. Voor de duidelijkheid: Székely's boek speelt zich af in het plantagegebied van Deli (Sumatra), waar de auteur zelf werkzaam was. In de Nederlandse vertaling - onder de titel *Van oerwoud tot plantage* - vinden we een passage die de Nederlandse kolonisatie verheerlijkt. De vertellende 'ik' merkt op:

> 'Dan moet ik eraan denken, dat ongeveer vijftienduizend kilometer hier vandaan, ginds, over den wijden oceaan, ergens aan een Noorder strand een blond ras leeft, dat daar een land is van zeven miljoen inwoners, een klein land, welks zonen met onverzettelijke wilskracht, koene doodsverachting en onmenschelijk zwoegen al deze welvaart hebben geschapen; dat zij met bloed en zweet hier stap voor stap hun overwinning op het onverbiddelijke oerwoud hebben moeten bevechten (...).'[2]

Deze lofzang op de Hollandse kolonist zoeken we vergeefs in het Hongaarse origineel. Het gaat hier met andere woorden om een ingreep van Székely's vrouw. Ze achtte het kennelijk belangrijk dat deze vleiende passage in de Nederlandse vertaling terechtkwam.[3] Zoals ze het ook belangrijk vond dat bepaalde passages in het boek van haar man juist in de vertaling verdwenen. En dat zijn meestal de fragmenten die de kolonisten in een kwaad daglicht stellen. 'De Javaanse koelie kwam met een geweldige bons op zijn rug op de grond neer en lag er als een vastgebonden varken', schrijft Székely (uiteraard in het Hongaars) over een koelie die weggelopen is en weer gegrepen. De man wordt op een stenen stoep gegooid en ter plekke ondervraagd door Klaassen, een Nederlandse planter. Deze geeft de totaal uitgeputte en half bewusteloze koelie op een gegeven moment een geweldige schop, waaraan hij toevoegt: 'Waarom ben jij weggelopen, jij *anak sétan*[4]?!'[5]

In de Nederlandse vertaling ziet dit tafereel er heel anders uit. De koelie wordt niet geslagen en na afloop van de ondervraging geeft Klaassen het bevel de man los te maken en hem de volgende dag naar de rechtbank te sturen.[6] Er wordt de indruk gewekt dat hier rechtvaardig wordt gehandeld: de planter doet niets wat tegen de regels of de wet is, hij gedraagt zich correct tegenover de weggelopen koelie, hij scheldt of schopt niet en bovendien stuurt hij de wegloper naar de rechtbank. De Deli-planter als een

‘held van gerechtigheid’! Maar in het Hongaarse origineel is sprake van precies het tegendeel: de planter speelt zelf voor rechter en van een rechtbank wordt in het geheel niet gerept.

Op een andere plaats in Székely's boek treffen we een soortelijke situatie aan. Een weggelopen koelie wordt teruggebracht en door Klaassen en de hoofd*mandoer* ondervraagd en afgeranseld: ‘Met enorme kracht kwam de vuist van Klaassen op het gezicht van de kleine Javaan neer.’ Vervolgens slaat de hoofd*mandoer* de koelie met een met spijkers beslagen stok. In de Nederlandse vertaling ontbreekt het hoofdstuk waarin dit fragment voorkomt geheel.

Het is duidelijk: het Hongaarse origineel en de Nederlandse (zogenaamde!) vertaling verschillen wezenlijk. Als we dat origineel niet zouden kennen, maar alleen de vertaling - we kunnen beter spreken van bewerking! - dan zouden we een totaal ander beeld krijgen van de blanke kolonist.[7] Er werd met Nederlandse, maar óók met andere, met ‘vreemde ogen’ naar de kolonie gekeken. Andere teksten bevestigen dit fenomeen.

Dat ook de Javaan in de *blanda*[8] iets heel anders zag dan de heilbrengende zonen van een klein Europees land ‘met onverzettelijke wilskracht en koene doodsverachting’ spreekt voor zich. De Soendanese regent Wiranta Kusuma beschreef de Nederlander in 1923 als ‘iemand met een zware stem, een groten stok in de hand en van wien men niets anders hoorde dan “Perdom”’.[9]

De teksten van niet-Nederlandse auteurs vullen niet alleen de door Nederlanders geschreven teksten aan, maar contrasteren ermee en corrigeren ze.[10] Die buitenlandse auteurs schreven vanuit hun eigen achtergrond, vanuit hun eigen standpunt over een vreemd land, over een vreemd volk en over een vreemde omgeving. Vreemd en eigen, vermengen zich met elkaar. De twee begrippen vormen schijnbaar twee polen van een tegenstelling. Wat vreemd is, is immers niet eigen en omgekeerd. Als we echter beter kijken, komen we erachter dat de twee polen van elkaar leven. Vreemd bestaat bij gratie van eigen en omgekeerd. Ze geven daardoor een contrastief, elkaar aanvullend beeld dat tot een geheel gekneed wordt. Om dichter bij zo'n volledig beeld te kunnen komen, moeten ook wij proberen met vreemde ogen te kijken.

Eindnoten:

1 Olf Praamstra, ‘De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus’. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 113-3:269.
2 László Székely, *Van oerwoud tot plantage*, Amsterdam 1935 p. 43.
3 Zie Gábor Pusztai en Olf Praamstra, ‘Een “lasterlijk geschrijf”’. In: *Indische Letteren* 12-3:98-124.
4 Anak setan - satanskind
5 László Székely, *Őserdőktől az ültetvényekig.* Budapest 1935. p. 102.
6 László Székely, *Van oerwoud tot plantage.* Amsterdam 1935 p. 136.
7 Zie het artikel, genoemd in noot 4.
8 De benaming van de Nederlanders in Indië. De term komt uit het woord ‘Hollander’.
9 Geciteerd uit Cees Fasseur, *Indischgasten.* Amsterdam 1999. p. 13. Indonesiërs kunnen geen ‘f’ of ‘v’ uitspreken, die zij articuleren als een ‘p’. Met ‘perdom’ wordt verdomme bedoeld.

10 Gerard Termorshuizen, ‘Anders gezien, andere beelden. Houd ze in de buurt en koester ze’. In: *Indische Letteren* 14-2: 73-78.

Herbert van Uffelen

‘Wij zijn geen mensen van de nieuwe tijd’ *(Bergeyck 1960, 113)*

In deze bijdrage wil ik nog eens terugkomen op een thema dat mij al lang bezighoudt: het beeld van de zwarte in de koloniale literatuur uit Vlaanderen. En opnieuw wil ik het niet in de eerste plaats hebben over de kwaliteit van deze literatuur. Volkomen terecht komen de meeste koloniale werken uit Vlaanderen niet voor in de canon van de Vlaamse literatuur. De Vlamingen in Belgisch-Kongo leefden in een vrijwel volledig verfranst systeem. Voor Nederlandstalige literaire producten was er in de Belgische koloniale maatschappij niet echt plaats. Men was in de eerste plaats koloniale ambtenaar, missionaris en slechts in sommige gevallen - meestal veel en veel later - ook auteur. (Zie hiervoor: Hoeck 1989, 2)

Toch laat de Vlaamse koloniale literatuur mij niet los. Koloniale literatuur staat bij mij in het ideale geval voor een literatuur die als geen ander het cultuurverschil tot haar thema heeft gemaakt, die in en met de context van het koloniale verleden een ruimte schept waarin op het eerste gezicht ‘absolute’ tegenstellingen als zwart en blank, de Afrikaanse en de Westerse cultuur niet alleen een rol spelen, maar samen een nieuwe (literaire) ervaringsruimte creëren, waarin de betrokken partijen niet in hun anderszijn worden opgesloten maar als volwaardige mensen, als een ander mens (kunnen) optreden.

Dat is natuurlijk een ideaal. De werkelijkheid is, zoals bekend, een andere. In de praktijk worden we juist in de koloniale literatuur uit Vlaan-

deren meer dan ons lief is geconfronteerd met in literair opzicht ‘stuntelige gewrochten’ (Hoeck 1989, 2) waarin geen nieuwe ruimte wordt geschapen, maar de beschreven cultuur en mensen het product zijn van projecties van angsten, negatieve gevoelens en verdrongen eigenschappen van de blanke op de inlanders en hun cultuur. In de meeste Vlaamse koloniale romans en verhalen de Afrikaanse cultuur gepresenteerd als een inferieure cultuur van luie, domme, brutale door mannelijkheid bezeten, verwaande beesten.

Hoe sterk dit denkpatroon het beeld van de inlander in de Vlaamse koloniale literatuur ook na de onafhankelijkheid heeft bepaald, heb ik in de jaren tachtig in twee artikels over de évolué proberen aan te tonen. (Uffelen 1989; Uffelen & Grüttemeier 1984) In de meeste post-koloniale romans is de évolué, om het met de woorden van Albert van Hoeck te zeggen, niet meer dan een ‘ontwortelde semi-évolué’ (Hoeck 1989, 5), niets anders dan een domme, boze, kinderachtige en door onbeteugelde driften gedreven ‘eeuwige neger’ (Geeraerts 1982, 107) in een nieuw twintigste-eeuws kleed. Het is werkelijk niet alleen Geeraerts die het Afrikaanse ras als een ‘verdoemd ras’ (Geeraerts 1982, 86) presenteert, als een ras dat voor altijd zal blijven hangen in het niemandsland tussen twee culturen dat door de ontwikkelingen tijdens de koloniale periode is ontstaan!

De keerzijde

Gelukkig heeft dit verhaal ook zijn keerzijde en zijn er wel degelijk auteurs die proberen de verhouding tussen blank en zwart omzichtig te benaderen, de Afrikaanse cultuur recht te doen. In deze bijdrage zou ik aan de hand van een novelle en drie romans van Jacques Bergeyck (pseud. van J. Theuws O.F.M., 1914-1991) meer aandacht aan dergelijke pogingen willen besteden. Ik zal dus onderzoeken wat de Afrikaanse cultuur in een koloniale context recht doen bij deze auteur betekent, of Bergeyck erin slaagt de inlanders niet in hun anders-zijn op te sluiten en of en hoe hij een ruimte creëert waarin kolonialen en inlanders elkaar als volwaardige mensen (kunnen) ontmoeten.

Over Bergeyck werd al in 1961 door Arthur Verthé en Bernard Henry in hun *Geschiedenis van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde* gezegd dat hij een ‘uitzonderlijk Kongo-kenner’ (Verthé & Bernard 1961, 180) was en dat hij als de ‘sterkste belofte’ (Verthé & Bernard 1961, 181) van dat wat

de auteurs de Vlaams-Afrikaanse letterkunde noemden, moest worden beschouwd:

> ‘Bergeyk [sic.] [...] vermag diep door te dringen in de zwarte ziel van geheimzinnig Afrika en deze levenssfeer suggestief weer te geven. Van uit dit begrip en het inzicht in de Afrikaanse spanningen is hij vertrokken om zijn personages tot leven te roepen, hun eigenzinnig leven, zoals de Afrikanen zelf het kunnen oproepen in hun sagen, doch zoals zelden een niet-Afrikaan dit tot nog toe vermocht te doen.’ (Verthé & Bernard 1961, 181)

Uit het werk van Bergeyck blijkt inderdaad dat hij zeer goed vertrouwd was met de Zwart-Afrikaanse cultuur, in het bijzonder met de cultuur van de Baluba, die hij als antropoloog in verschillende studies beschreven heeft. (Zie hiervoor o.a.: Theuws 1962) Op de eerste pagina van *Het onzekere hart* zet Bergeyck de belangrijkste aspecten van deze cultuur op een rijtje:

> ‘Monga Mangala was een gelukkig man. Hij woonde zo maar niet ergens in het dorp, om het even waar, zijn familie bezat een zekere rang. Een hunner mensen had recht van opvolging als het dorpshoofd stierf. De Bene Mangala woonden midden in het dorp en Monga was een der meest geziene mannen. Hij had vrouw en kind. Hij was een sterk man. Zijn kracht sprak duidelijk voor iedereen uit zijn vele bezittingen. Hij verborg ze immers niet. Met niemand had hij palavers want hij was een vreedzaam man. Wie de onvrede niet zoekt zal de vrede bezitten. Monga leefde naar de raad der Ouden: bij hem kon iedereen te gast zijn, aan wie ook kon hij ten eten bieden. Hij at met elke mens, dit is het beste tovermiddel om het geluk te vinden. Hij behandelde elke mens op dezelfde voet en meed zorgvuldig de strikken der bozen. Alles liep hem mee, hij had alle kans en geluk. De geesten hadden hem blijkbaar lief.’ (Bergeyck 1959, 5)

De elementen die al in het midden van de jaren veertig door Placied Tempels als kerngedachten van de Bantoe-filosofie werden geformuleerd (en die in 1962 door Theuws gedetailleerd werden onderzocht en beschreven) zijn duidelijk te herkennen: de kracht die onafscheidelijk verbonden is met het wezen als zodanig, die het wezen zelf is; het belang

van de voorvaderen en de hiërarchie van de krachten; het belang en de kracht van het woord; de levensversterkende rol van de voorvaderen; het feit dat men met zijn levenskracht andere wezens direct of indirect kan beïnvloeden en omgekeerd door andere levenskrachten direct of indirect beïnvloed kan worden.

De kracht van het woord

Van belang in de romans en verhalen van Bergeyck is echter minder zijn inzicht in de cultuur van de Baluba als de manier waarop hij deze cultuur presenteert. De auteur kiest voor kernthema's uit de leefwereld van de Bantoe (de kwade krachten en de polygamie in *Het onzekere hart*, de rol van de afgestorvenen in *De levende doden*, het overtreden van taboes en het verstoren van de kosmische regelmaat in *Het stigma* en de betrokkenheid op de voorouders en de mythologische voorgeschiedenis in *De pofadders*) en presenteert deze onderwerpen niet alleen in de sfeer van de Luba-cultuur, maar ook met de middelen van de taal- en woordkunst van het Kiluba. (Zie hiervoor: Vermeulen 1986)

In zijn proefschrift over de Centraal-Afrikaanse woordkunst en de Vlaamse koloniale literatuur wijst Julien Vermeulen op de veelvuldige integratie van mythische stoffen, historische sagen, klaag-, dans- en andere liederen, rouwklachten, toespraken, palavers, gebeden, ceremoniën, bezweringen, verwensingen, groetformules enz. in het oeuvre van Bergeyck. Verder toont hij hoe de auteur, door (soms meer, soms minder) authentiek cultuur- en woordmateriaal te verwerken, erin slaagt de Bantoe-(Luba-) cultuur duidelijker te karakteriseren, scherper te articuleren en genuanceerder te typeren. Door het combineren van verschillende tekstsoorten, van de Luba-woordkunst met de eigen vertelkunst, door het integreren van verhalen in het verhaal, van orale vertelkunst in geschreven vertelkunst, komt bovendien een buitengewone symbiose tot stand, versmelt het verhaal van Bergeyck als het ware met de beschreven Afrikaanse cultuur.

Bij dit laatste spelen de natuurbeschrijvingen een heel bijzondere rol. Juist in de natuurbeschrijvingen komen de wereld van de Bantoe en het verhaal van Bergeyck dicht bij elkaar. In de natuurbeschrijvingen zien wij heel duidelijk hoe de verschillende krachten, de kracht van de natuur, de dingen, de mens, de geesten en het verhaal met elkaar versmelten. Ik geef slechts één voorbeeld: nadat er verschillende verhalen werden verteld

over doden die onder de levenden verblijven, maken Pater Leo en Tetusa (zijn kok en boy) in *Het stigma* het volgende mee:

> ‘De pater had in alle vroegte de mis gelezen en zonder eten waren ze vertrokken. De zon was nog niet op. Tetusa had zelfs geen tijd gehad om zich wat te warmen bij een vuurtje. De slaap is als de onderwereld. Als men eruit ontwaakt, zit de kilte nog in merg en been, alles is koel en fris en vochtig in de morgen, een vuurtje geeft ons weer menselijke warmte...
>
> Het wordt licht en de zon stijgt rood als vuur uit het meer. De lucht wordt geel en goud als gloeiend koper. Als in een waterval stort de zon haar licht in het meer.
> Juist op dit ogenblik schoof een prauw, scherp en zwart als een schaduw, in het rode licht van de rijzende zon. Een man zat rechtop en roerloos als een schim in de smalle boot. Alles stond een ogenblik stil. Het was een uniek, onwerkelijk gezicht. De poorten van de wereld draaiden open, de grijze sluiters werden weggerukt, de werkelijkheid doorbrak een ogenblik de symbolen.’ (Bergeyck 1970, 81)

De zon die hier opgaat is een symbool voor het goddelijke, de wezenlijke kracht en de oorsprong. Door de doden uit de verhalen die net werden verteld tijdens deze zonsopgang (die bewust in de tegenwoordige tijd wordt weergegeven omdat de zonsopgang, als levensversterkende kracht niet komt en gaat maar *is*) werkelijk voorbij te laten komen, komt de unieke symbiose tussen oerkracht en feitelijkheid tot stand, die de wereld van de symbolen overbodig maakt, doorbreekt. Door deze symbiose krijgt Bergeycks verhaal zijn plaats in het systeem van krachten dat de denkwereld van de Bantoe bepaalt en waarin de taal, het woord, een heel belangrijke rol speelt.

Vele Bantoe-woorden zijn ‘variaties op het leidmotief van hun spreken, denken, doen en laten [...] LEVENSSTERKTE’. (Tempels 1946, 20) Het woord is voor de Bantoe ‘als een levend iets dat magische krachten kan transponeren, dat de omgeving kan ordenen, dat de mens kan bevrijden van spanningen of moeilijkheden en dat zelfs als klankgeheel een zinvolle, therapeutische waarde kan hebben’. (Vermeulen 1986, 517) Net als de eigennamen, die de naam van een voorouder zijn, de ‘wezensnaam die niet verloren gaat’ (Tempels 1946, 63; Theuws 1962, 43 e.v.; Vermeulen 1986, 522 e.v.), zijn ook de gewone woorden ‘geen etiketten’ (Tempels

1946, 20). Zij verwijzen niet naar een werkelijkheid, maar zijn realiteit. Bijvoorbeeld als een man door te zeggen dat hij de vader is het kind een naam geeft: ‘Ik heb het gedaan!’ [...] Nu was de vrucht ‘genoemd’ en beschermd. (Bergeyck 1959, 14)

Woorden zijn bij de Bantoe en de Baluba, die in het werk van Bergeyck centraal staan, krachten op zichzelf. (Bergeyck 1975, 60; Theuws 1962, 49; Vermeulen 1986, 520) Spreekvaardigheid is daarom zowel een gewaardeerde, nuttige als, in het geval van boze woorden, een gevreesde deugd, zoals uit het volgende dubbelzinnige citaat blijkt:

> ‘Zijn hoofd zat vol spreuken als een koker vol pijlen. Hij was er niet zuinig mee. Hij snoerde iedereen de mond en had altijd de lachers op zijn hand.’ (Bergeyck 1960, 12)

In de denkwereld van de Bantoe is het niet alleen van groot belang bij rituelen en belangrijke gebeurtenissen als de geboorte wijs te zijn en de passende sterke woorden te kennen. Even belangrijk is de eigen situatie, de eigen gevoelens, de eigen problemen te kunnen verwoorden, te kunnen benoemen om op die manier de levenskracht te verhogen: ‘[...] hebt gij een woord in u, spreek het uit, blijft gij er op dubben, dan wordt het uw dood’ (Bergeyck 1959, 50) lezen wij bij Bergeyck.

Bergeyck heeft in zijn werk bijzondere aandacht voor het belang en de kracht van het woord in de Centraal-Afrikaanse cultuur. Dit heeft Vermeulen in 1986 uitvoerig aangetoond. Ik beperk me daarom hier tot een samenvatting van zijn vastellingen. Bergeyck toont in zijn romans en verhalen dat het verwoorden van de persoonlijke ervaring een ingreep is op de werkelijkheid, dat woorden vorm geven, bezielen en reinigen. Betekenis verlenen, dit blijkt steeds weer in het werk van Bergeyck, gaat bij de Bantoe niet direct. In de denkwereld van de Bantoe is betekenis verlenen een proces dat tijd en ruimte nodig heeft. (Vermeulen 1986, 517 e.v.) Om dit op te roepen gebruikt Bergeyck korte paratactische zinsconstructies, voortdurende herhalingen en een cirkelvormige structuur in de dialogen. Met zijn stijl verwijst Bergeyck niet alleen naar de orale verteltraditie van de Baluba, met literaire middelen als de bovenvermelde schept hij ook de ruimte en de tijd die de ingreep in de situatie, de bezieling van het benoemen nodig hebben. Uiteraard zijn hierbij ook klank, gevoelens, timbre, ritme belangrijk. Ook zij dragen bij tot het opentrekken van de situatie, het opbouwen en/of vervagen van de tegenstellingen, het problematiseren van hiërarchieën. Opnieuw slechts één voorbeeld:

‘Mwenze voelde iets in de lucht. Maar dit was geen nieuw seizoen. Zij wist het niet. De weemoed in haar hart proefde bitter. 's Avonds ontstak zij het vuur vóór haar hut. Ilunga hield haar geen gezelschap. Was zij misschien in haar eigen hut? Mwenze had haar nooit naar het huis van hun echtgenoot moeten zenden.
- “Nayuka! Dat weet ik!” zei ze en Mwenze wist niet of de toon waarop zij het zei verveeld was of spottend.
“Nayuka!” zei Ilunga en haar donkere blik gleed vlug over Mwenze's gelaat. Wat wist zij? Dat Monga haar wilde, haar alleen en haar niet missen kon? Haar ogen stonden vreemd. Er was iets gevaarlijks in haar ogen. Mwenze had eens in de ogen van een razende slang gekeken. Zij kwam over de wegel van haar veld. Het was tegen de middag. De vermoeienis woog als een korf op haar schouders. Opeens schoot sissend een slang omhoog en rekte haar wiegende hals, haar bek stond open en haar giftige tong trilde als een priem. Eén ogenblik zag Mwenze de gloeiende ogen der slang. Met een kreet rukte zij zich los, ze greep haar kind en vluchtte voor de dood.
“Nayuka! Dat weet ik!” zei Ilunga en keek over haar schouders naar Mwenze's gelaat. Mwenze dacht aan de sidderende slang.’ (Bergeyck 1959, 30-31)

Het woord en de context

Van belang is dat in de Bantoe-filosofie, de woorden, net als de andere krachten, alleen zin hebben in de context (hiërarchie) van de andere woorden, de andere krachten. ‘Buiten zijn verband verliest het woord zijn betekenis’ (Bergeyck 1970, 320), schrijft Bergeyck en eveneens in *Het stigma*: ‘We moeten [...] proberen de woorden op hun plaats te zetten, het ene na het andere, elk woord op zijn plaats en op zijn tijd’ (Bergeyck 1970, 159).

Ook voor de context heeft Julien Vermeulen in zijn proefschrift de nodige aandacht, maar context wordt bij hem gereduceerd tot de context van de Centraal-Afrikaanse woordkunst in een niet (meer bestaande en dus geïdealiseerde) Afrikaanse maatschappij en cultuur. De koloniale context die de Bantoe-maatschappij en cultuur wezenlijk heeft veranderd, wordt in de analyses van Vermeulen beperkt tot de woorden en begrippen die koloniale auteurs gebruiken om de blanke aanwezigheid te benoemen

of te karakteriseren. (Vermeulen 1986, 702-729) Niet dat we uit dit deel van het onderzoek van Vermeulen niets kunnen leren. Integendeel: juist daaruit blijkt opnieuw duidelijk dat de blanke in veel (post-)koloniale romans als de krachtigere, de sluwe, soms zelfs de onoverwinnelijke, uit een rijk, onbereikbaar en magisch land wordt beschouwd en dat het koloniale systeem met begrippen als 'een nieuwe, krachtige orde waaraan niemand kan ontsnappen' (Vermeulen 1986, 706) wordt omschreven. Voor de inlander daarentegen worden begrippen en aanspreekvormen gebruikt die inferioriteit suggereren. In het gebruik van Bantoe-termen spiegelt zich dus ook de in het begin van deze bijdrage al vastgestelde polarisering van Westerse cultuur (positief) tgov. de Centraal-Afrikaanse cultuur (negatief).

Jacques Bergeyck toont in zijn werken dat de cultuur die hij beschrijft, niet meer ongerept, ja zelfs een cultuur van ontwortelden is. Dit geldt wat minder voor de vroege werken die voor deze bijdrage werden gekozen dan voor de recentere romans: *Het stigma* en *De pofadders*. Uit deze romans blijkt duidelijk dat de orde in het systeem van hogere en lagere levenskrachten door de komst van de blanken grondig werd verstoord, dat de kolonisatie in de loop der jaren de culturele en maatschappelijke structuren van de inlanders volkomen heeft uitgehold. De rationele, doelgerichte, individualistische, materialistisch denkende blanke (en dan heb ik het bewust even niet over de uitbuiting en patriarchiale en neerbuigende houding van de koloniaal) liet zich blijkbaar niet integreren in het systeem van krachten van de Bantoe. Niets was meer zoals vroeger:

> 'Vroeger waren wij de bezitters van het land, wij bezaten de woorden, wij waren de meesters van de wijsheid en haar geheimen. [...] De voorvaderen spraken in ons, de doden namen bezit van ons. De blanken zijn gekomen en al onze wijsheid schiet tekort. [...] De blanken zijn als de echo, wij roepen maar zij hebben altijd het laatste woord. Onze kennis is alleen nog maar betweterij...' (Bergeyck 1970, 232)

De oude denkpatronen en gebruiken bieden geen uitkomst meer. 'Niets had nog een vaste vorm of een herkenbaar aangezicht.' (Bergeyck 1975, 149)

> 'De maan zat ros en scheef tussen de schuivende wolken. De hele stad was heet en zwoel. Een groepje "chô;meurs" slenterde voorbij.

> De stad was er vol van. Naar gelang de tijd vorderde werd de ware zin van het Afrikaniseringsproces duidelijker. Alles werd Afrikaans maar alles bleef besmet door het blanke verleden. De tweeslachtigheid was er niet meer uit te snijden. Men deed als een blanke en men leefde als een zwarte.' (Bergeyck 1975, 148)

Een voortdurende uitzonderingstoestand

'Nu was het leven zelf in de war.' (Bergeyck 1970, 357) In principe leven de personages in het werk van Bergeyck in een voortdurende 'bya malwa', een voortdurende uitzonderingstoestand. In het Luba-waardenstelsel zijn uitzonderingstoestanden heel normaal. De eerste menstruatie, initiatie, weduwe zijn enz., zijn uitzonderingstoestanden waarmee men vertrouwd is. Alles wat het normale patroon van het leven enigszins verstoort, kan als 'bya malwa' benoemd worden'. (Vermeulen 1986, 550) En dit is niet negatief bedoeld. Julien Vermeulen wijst er op dat de term 'bya malwa' ondanks zijn etymologisch verband met het negatief geladen 'malwa' (=ongeluk) 'meestal' (Vermeulen 1986, 550) in een positieve zin wordt gebruikt. Een verklaring hiervoor geeft hij echter niet. Maar misschien ligt die ook voor de hand, want een uitzonderingstoestand ('tout ce que sort de l'ordinaire, tout ce qui frappe l' immagination [sic.], tout ce que trouble le cours paisible de la vie, bref, tout ce que rappelle à l'homme sa situation ambiguë' (Theuws, geciteerd volgens: Vermeulen 1986)) herinnert de Bantoe eraan dat zij een onderdeel zijn van een groter geheel van krachten en nodigt ze uit om zich opnieuw te oriënteren, sterker te worden door hun plaats in het systeem van krachten opnieuw of beter te bepalen.

Hier ligt het grote verschil tussen 'normale' uitzonderingstoestanden en de situatie waarmee de inwoners van Belgisch-Kongo werden geconfronteerd.

> 'Zo is nu eenmaal het leven van de mensen: als een jachtkuil door de Geest is het bos der wereld gegraven. De mens gaat 's morgens op weg. Hij kijk in de kuil. Hij vindt een wild dier, wit als de morgen. Dit is het geluk. Een andere morgen trekt hij weer door het woud. Hij kijkt in de kuil. Hij vindt een wild dier zwart als de nacht. Dit is het ongeluk. Het een komt na het ander.' (Bergeyck 1960, 27)

Terwijl uitzonderingstoestanden als zwangerschap of sterven de mens confronteren met de keerzijde van de medaille, de witte of zwarte kant en het dualisme van het leven en hem zo oproepen zijn standpunt in het geheel opnieuw te bepalen en al dan niet met een bepaald ritueel zijn krachten, zijn leven weer te versterken, is er door de kolonisatie een heel nieuwe situatie ontstaan. Door de confrontatie met de incompatibele Westerse cultuur en de uitbuiting en de onderdrukking door de kolonisatoren worden de inlanders in de kolonie in een situatie verplaatst, die hen constant en genadeloos met de dualiteit van het leven confronteerde, zonder dat het bezinnen op oude regels of de poging zich in de (oude) wereld te heroriënteren nog een uitweg biedt.

> ‘De tijd van de blanken was eigenlijk het verleden niet. Die tijd viel buiten het cyclische gebeuren waarin voorgeslachten en toekomstige generaties in één en dezelfde ritmische beweging opgenomen waren.’ (Bergeyck 1975, 76)
> ‘Ze voelden zich aangetast in hun bestaan, in hun wezen als vrije mensen. Als de wet niet werd gevolgd, waren zijn niets meer dan onmondige kinderen.’ (Bergeyck 1970, 19)

Men leeft in de nieuwe tijd van de blanken en hoewel men wel degelijk weet dat deze nieuwe wereld een compleet andere wereld is, dat men van zijn eigen denk- en cultuurpatronen afstand zou moeten doen, lijkt de overname van de opgedrongen cultuur de enige weg verder: ‘De nieuwe tijd bracht nieuwe namen in het land. De oude namen (= de naam van een voorvader, HVU) pasten niet meer.’ (Bergeyck 1960, 19)

Op zoek naar een nieuwe identiteit

Het is dus niet zo dat de personages in het werk van Bergeyck gewoon ‘op hun eigen ritme’ (Ver Boven 1989, 22) in hun dorpsgemeenschap leven en, om het maar eens zo te zeggen, van hun leven genieten. Net als de meeste andere (post-)koloniale auteurs beschrijft Bergeyck onverbloemd de situatie zo ontworteld als ze is. Het grote verschil met de meeste andere auteurs en werken uit dezelfde periode is dat Bergeyck zijn beeld van de inlander voor een verantwoorde filosofische en antropologische achter-

grond plaatst en dat hij met literaire middelen als vertelstijl, korte zinnen, de verhaal in het verhaal constructie, de mythologisering (‘Er was eens...’ (Bergeyck 1960)), het wij-perspectief, de vele dialogen, de zangen enz. zijn verhaal ook overtuigend in de Luba-cultuur weet te plaatsen en de Muluba als levende, dynamische wezens in de context van hun systeem van krachten toont.

Maar geloven doet Bergeyck blijkbaar niet in de cultuur die hij zo intensief heeft bestudeerd en zo overtuigend weergeeft. Want als het erop aan komt, als de toegewezen identiteit van de inlanders die wordt bepaald door een structuur van sociale rollen; als de wij-identiteit van de Muluba door het contact met en de overmacht van de koloniale cultuur en maatschappij moet worden vervangen door een sterk individualistische, vrije en autonome identiteit die rekening moet houden met veel verschillende sociale groepen, dan blijkt alles wat Bergeyck met zoveel verve heeft beschreven, alles wat wij bij de Baluba hebben geleerd, waardeloos te zijn. Als het erop aan komt een adequaat antwoord te vinden op dat wat Johan Leuckx ‘identiteitsverschuiving’ (Leuckx 1998) noemt, dit wil zeggen een juist evenwicht te vinden tussen de oude ‘opgelegde identiteit’ (zie hiervoor: Kraus 2000, 54) en de nieuwe, Westerse disparate, individualistisch-autonome identiteit, verliest het woord zijn kracht. Juist op het moment dat door de confrontatie met de Westerse cultuur werkelijk een levensgevaarlijke uitzonderingssituatie ontstaat, doet Bergeyck geen beroep meer op de levensverwekkende en -versterkende kracht van het woord, maar vervangt het actieve ingrijpen, het benoemen, het spreken dat het leven van de Bantoe tot de komst van de kolonisatoren heeft bepaald door een eerder passief overnemen van Europese cultuur en ‘de Leer’.

De nieuwe leer

In *Het onzekere hart* vertelt Bergeyck het verhaal van Mwenze die gelukkig is tot haar man een tweede vrouw huwt. Gedreven door angst en jaloezie vervreemdt zij van hem, haar omgeving en zichzelf en vereenzaamt. Zij geraakt in de ban van het boze, d.w.z. zij bedreigt de levenskracht van haar medemensen. Het kind van de tweede vrouw sterft, deze pleegt zelfmoord, twee van haar kinderen sterven en uiteindelijk, ten einde raad roept Monga, Mwenze's man, zijn laatste kind, een zoon, bij zich en adviseert hem zijn geboorteplaats te verlaten en naar het dorp van de

blanken te gaan. (Bergeyck 1959,0 70-71) In *De levende doden* is het hart van Bukekwa, op het einde van het verhaal, al even onzeker als dat van Mwenze uit het vorige verhaal. 'Hij ziet twee wegen: hij verlangt de ene maar volgt de andere. Waar zijn de vaderen?' (Bergeyck 1960, 205) Bukekwa vindt geen antwoord, en kiest uiteindelijk, vertwijfeld en onzeker ('het waren nieuwe woorden. Bukekwa verstond de tekenen niet. Hij kon ze ook niet vergeten. Zij hingen als sterren in zijn hart.') voor 'de Leer'. (Bergeyck 1960, 206) *Het stigma* is enerzijds het verhaal van een man die met zijn vrouw slaapt in een nacht die voor elke vrouw taboe is, en van de vrouw van de smid die gemeenschap heeft gehad met de geestenmeester tijdens een zuiveringsritueel. Opnieuw steekt het boze de kop op, met catastrofale gevolgen en opnieuw grijpt men uiteindelijk voor alle zekerheid naar de bekering en het doopsel. Niet alleen de oude tovenaar Mwinya verlangt naar Christus:

> 'A Tata, mijn kracht is gestorven. De geesten hebben mij al lang verlaten... Het is een nieuwe tijd... *Vidye udiko!* Maar God blijft. Open ons de weg om Hem te volgen.... *Kadi pala*... Hij is niet veraf. Als men hem roept, antwoordt hij, maar als men hem wil volgen, wordt het duister...' (Bergeyck 1970, 239),

de nieuwe leer lijkt ook de vrijgevochten Analita een nieuwe toekomst te bieden:

> 'Analita was er niet zo op uit om iedereen ter wille te zijn, om op goede voet te staan met de ouden, met de buurvrouwen, met aanverwanten, met de vreemden en met wie nog allemaal. O, ze wilde wel gedoopt worden. Voor het kind is het een goede zaak. Het is een kind van deze nieuwe tijd en het moet de gewoonten en de voorschriften van deze tijd maar volgen.' (Bergeyck 1970, 336)

Vanuit een ander perspectief wordt hetzelfde in *Het Stigma* ook met het verhaal van de missionaris Pater Leo getoond. Onder invloed van de Afrikaanse cultuur vervreemdt Leo eerst meer en meer van zichzelf, om dan door de intensieve ervaring van de vele banden die in de Luba-cultuur de mensen met elkaar verbinden weer tot zichzelf terug te vinden. Uiteindelijk betekent de ervaring in Afrika voor hem een tweede geboorte en een versterking van zijn band met zijn familie en zijn band met Christus: 'Het was een permanente bekering' (Bergeyck 1970, 337). In de laatste roman

die hier ter discussie staat, *De pofadders*, vertelt Bergeyck het verhaal van Odessa, die haar dorp verlaat om in de stad te gaan wonen. In de stad die gonst van 'losbandige vrijheid' (Bergeyck 1975, 29) wordt ze volwassen (zie hiervoor: Bergeyck 1975, 32) maar ondanks alles, ondanks de uitgelatenheid en de 'warme stroom van [...] menselijkheid' (Bergeyck 1975, 29) die er heerst, en ondanks het feit dat in de stad alles in haar gewekt wordt ('al haar krachten, haar vrouwelijkheid, haar levensdrift, haar verbeelding' (Bergeyck 1975, 28)) blijft ze ongelukkig. De solidariteit die in de stad heerst is niet de oude, alles wordt bepaald door ambities. (Bergeyck 1975, 33) Uiteindelijk aanvaardt ze het rituele moederschap van een groep aanhangers van de profeet Orinda Isalele, die een Afrikaanse bevrijdingsleer predikt. (Zie hiervoor ook: Vermeulen 1986, 662) Ze wordt Mama Isalele, de moeder van Israël, de wortel van de nieuwe gemeenschap, het nieuwe dorp, 'de navelstreng die het verbond met het levende verleden'. (Bergeyck 1975, 268) Maar toch blijft ze alleen, een echte oplossing is weer niet in zicht. Het blijft bij een eeuwig zoeken, naar de juiste God: 'Odessa stond tussen verleden en toekomst. Ze was meer dan een symbool, een onverwoestbare werkelijkheid: traditie, worstelend om een nieuwe toekomst.' (Bergeyck 1975, 314) Op het einde van de roman is Odessa 'nergens en overal'. (Bergeyck 1975, 316) Veelzeggend en toch mystisch besluit Bergeyck met de volgende woorden:

> 'De glans van het begin lag over mensen en dingen. Zij bewoog haar lippen: "Mungu!.. God!..." Haar lippen bewogen maar ik verstond niet was ze zei.' (Bergeyck 1975, 316)

Hier spreekt natuurlijk de missionaris Theuws en wie zal hem dat verbieden?

> 'Het viel Leo niet eens op dat Kelema sinds jaren christen was en toch sprak met dezelfde soliede overtuiging als een oude die nog nooit zijn dorp had verlaten. Hun wereld was niet ineens in rook opgegaan, tot as verbrand, tot puin ineengestort. Hij stond nog overeind en in die wereld nam Christus Zijn plaats in bezit, omringd van Zijn apostelen, Zijn heiligen en martelaren.' (Bergeyck 1970, 41)

Met dergelijke zinnen suggereert Bergeyck, zij het niet zo direct als Tempels dertig jaar eerder, dat de enige mogelijke toekomst voor de Bantoe (en hun cultuur) het christendom is, omdat alleen het christendom 'de levenssterkte nog als werkelijkheid' (Tempels 1946, 113) aanvaardt. Probeert men de inlanders anders 'op te voeden', zo Tempels, zal de massa 'meer en meer verstrikt geraken in de verkeerde "magische" gevolgtrekkingen uit de grondgedachte hunner ontologie, terwijl anderen de gelederen der karakterlooze en stuurlooze naäpers der Blanken zullen aanvullen.' (zie hiervoor ook: Bergeyck 1970, 98; Tempels 1946, 112). Daarmee heeft Tempels vele jaren voor de publicatie van de roman van Bergeyck eigenlijk een korte samenvatting van *De pofadders* gegeven.

Nog eens, iedereen heeft het recht om de literatuur te gebruiken om een boodschap te verkondigen. Dat staat, zoals we weten, grote literatuur niet noodzakelijkerwijs in de weg. Maar bij Bergeyck heeft het verkondigen van de boodschap zware gevolgen voor het beeld van de cultuur die de auteur in zijn werk met zoveel 'eerbied' (Ver Boven 1989, 22) probeert te beschrijven.

Door de bekering, het christendom als enige weg verder te presenteren, veranderen de door Bergeyck steeds weer beschreven uitzonderingstoestanden wezenlijk van karakter. Wat eigenlijk positief is, zoals gezegd een aanleiding om zich op zijn plaats in de gemeenschap, in het heelal van de krachten te bezinnen om zo gesterkt verder door het leven te gaan, verwordt in het licht van de boodschap, die het oorspronkelijke heroriënteren, het spreken moet vervangen, tot een tevergeefs dwalen, zoeken en bangen tot de verlossing komt. Niet meer de confrontatie met de uitzonderingstoestand zelf, het heroriënteren in het eigen systeem van krachten is doel en zin van het handelen, maar het verlaten van deze duistere wereld en het ontdekken en aanvaarden van het nieuwe geloof, de nieuwe wereld, om het met de titel van het tweede deel van *De pofadders* te zeggen. Op die manier gaat het principe van de levensversterking dat het hele denken bij de Bantoe bepaalt, verloren. Wat overblijft is, ondanks de goede bedoelingen van Bergeyck, het fatalisme, de angst en de onmacht die het beeld van de inlander in de meeste koloniale romans en verhalen kenmerkt. Het is geen toeval dat men juist dat bij Bergeyck heeft herkend. Zo schrijft Daisy Ver Boven over Mwenze, de vrouw uit *Het onzekere hart* dat ze zich nadat het onheil over haar is neergedaald, 'willoos' (Ver Boven 1989, 22) aan de fataliteit onderwerpt, en dat Bergeyck op een 'weergaloze manier' (Ver Boven 1989, 22) haar 'onbeholpenheid en haar angst' (Ver Boven 1989, 22) weergeeft. Het feit dat

Mwenze eigenlijk vecht, echt vecht voor haar man, voor haar kind, voor haar contact met haar omgeving omdat ze anders sterft (= aan kracht verliest), en dat Bergeyck ook juist dat heeft willen tonen, wordt door Ver Boven niet waargenomen.

De afwezige kolonie

Een heel belangrijke rol in deze context speelt het feit dat in het werk van Bergeyck de blanke, de koloniale wereld zo goed als niet aanwezig is, dat de maatschappij die de duidelijke structuren waarin de beschreven inlanders zich bewogen heeft vernield, ongrijpbaar blijft. In *Het onzekere hart* en *De levende doden* is de wereld van de blanke niet veel meer dan een paar 'onzichtbare' staatsposten en in *Het stigma* wordt de wereld van de kolonisatoren beperkt tot de wereld van Pater Leo, de missiepost. Slechts in *De pofadders* komt de wereld van de blanke sterker naar voren maar weer niet echt realistisch. Ook hier blijft hij beperkt tot 'een andere kwaliteit' (Bergeyck 1975, 23), een symbool voor 'een heel nieuw leven, iets wat zelfs de oude geheimbonden niet bezaten' (Bergeyck 1975, 23). Over de werkelijke oorzaken van de grote uitzonderingssituatie waarin de inwoners van Belgisch-Kongo zich bevonden, de koloniale situatie en al de daarbij horende aspecten als ontvoogding, onderdrukking, uitbuiting enz. wordt niet gesproken. De blanke en zijn koloniale systeem worden (op enkele vage uitzonderingen na: 'Is het niet genoeg dat hij ons de vrijheid ontneemt? Moet hij ook nog onze woorden verwarren?' (Bergeyck 1960, 112)) gereduceerd tot enerzijds de sterke eerstgeborene ('De Blanke is sterk. De Blanke is hard. Hij is als het ijzerhout' (Bergeyck 1960, 112)) en anderzijds de inheemse wijken in de stad en dus de plaats waarin zich de Afrikaanse leefwereld en cultuur zich in de Westerse weerspiegelt:

> 'De blanke aanwezigheid was als een bolle spiegel. Alle werkelijkheid werd er op groteske wijze in vervormd. De zwarte mens keek in de spiegel en zag zijn eigen grotesk gezicht. Hij speelde mee en trok grimassen, schaterlachte en wist met zijn dodelijke triestheid geen weg.' (Bergeyck 1970, 101)

Het feit dat de blanken en hun koloniale systeem als geesten onzichtbaar aanwezig zijn, dat Bergeyck de oorzaak voor de uitzonderingssituatie

bewust onduidelijk laat omdat hij zich vrijwel uitsluitend op de wereld van de inlanders concentreert, verleent de reële koloniale problematiek een mystisch en mythisch karakter en schept zo een uitgangspunt van waaruit de inlanders zich inderdaad nooit kunnen emanciperen. (Dat dit wel degelijk bewust gebeurt, blijkt bijv. uit passages waar deze onzichtbaarheid uitdrukkelijk wordt vermeld: Bergeyck 1975, 71-72.) In zo'n situatie helpt het niet meer naar ‘de sterke woorden’ te zoeken, kan men zich niet meer heroriënteren, want de ruimte waarin dit zou moeten gebeuren is geen onderdeel van het oude systeem van krachten en dus niet te pakken. Een dergelijke wereld biedt werkelijk ‘geen uitkomst meer’ (Bergeyck 1970, 234). Dodelijke triestheid alom. Doemstemming. Bergeyck, die eigenlijk de kracht van de Centraal-Afrikaanse cultuur wilde laten zien, neemt de beschreven personages door het wegdimmen van de koloniale maatschappij en haar structuren de mogelijkheid echt in te grijpen en sluit ze zo op in een wereld die slechts lijkt op de oude maar die in werkelijkheid absurd, ongrijpbaar is. Ondanks zijn goede bedoelingen, ondanks zijn grote belangstelling, aandacht en respect voor de Afrikaanse cultuur, sluit ook Bergeyck, net als de meeste van zijn collega's auteurs van koloniale romans en verhalen, de inlanders op in hun anders-zijn.

Het enige personage in het onderzochte werk van Bergeyck dat echt verder komt door de confrontatie van de Afrikaanse en de Europese cultuur is Pater Leo uit *Het stigma*. En dat is geen toeval want alleen bij hem worden de twee werelden waarin hij zich beweegt uitvoerig beschreven. Daarom kan hij iets uit het conflict leren en profiteren van de nieuwe cultuur die hij heeft leren kennen, zij het dan op de voor Bergeyck typische wijze: in het licht van ‘de Leer’. Tijdens zijn verblijf in Afrika ondergaat Leo grote veranderingen. Door de tweeling van Lenge te ‘adopteren’, wordt hij enerzijds zelf een deel van het palaver (= één van de krachten die het probleem bepalen) en anderzijds, als dank voor zijn moedige daad ‘opgenomen in een bijzondere staat’ (Bergeyck 1970, 32), verheven tot een van de ranghoogste mensen in de gemeenschap. Zonder het te weten wordt hij op die manier een ander mens (Bergeyck 1970, 36) Het wordt dus meer dan een adoptie. ‘Leo vergat wie en waar hij was. [...] Hij was zonder het te weten of te willen één met hen, een mens onder mensen, zwervend in een wereld die hij niet begreep’ (Bergeyck 1970, 96) Hij voelt zich wel ‘gespleten’ (Bergeyck 1970, 98) maar hij gaat het conflict niet uit de weg. Hij neemt dat op wat hem wordt aangedragen: ‘Wansona wilde iets zeggen. Ze wilde om hulp roepen, maar de woorden stokten in haar keel. Leo hoorde de echo van haar stem. Hij hoorde zichzelf roepen.’

(Bergeyck 1970, 141) Pater Leo confronteert zich met de werkelijkheid van de inlanders, een werkelijkheid ‘die hem geen keuze liet, waar de keuze haar zin verliest en ons verderf wordt.’ (Bergeyck 1970, 389) en leert daaruit dat het om de ‘totaliteit van al het gebeuren gaat’ (Bergeyck 1970, 393), dat het daarom gaat de verbanden te zien, werkelijk (niet alleen rationeel of op basis van morele keuzes) aan het leven deel te nemen. En dat kan Leo alleen maar leren omdat hij het leven in ‘het zuigend moeras van ons oorspronkelijk geloof’ (Bergeyck 1970, 98) kan confronteren met zijn Europese maatschappelijke en culturele achtergrond. Daardoor vindt hij als enige in het besproken werk van Bergeyck werkelijk de weg én naar zijn eigen verleden én naar het overtuigde christendom.

Leo's zware tocht wordt door Bergeyck meer dan eens met het typische Bantoe-beeld van de reis omschreven:

> ‘Hij ging in de morgen. Hij ging in de middag. Hij ging door de avond en was nog niet thuis. Iemand wachtte op hem. Ergens. Hij moest gaan tot het bittere einde.’ (Bergeyck 1970, 369)

Het verschil met de echte reis van de Bantoe is echter overduidelijk. Terwijl in het denken van de Bantoe de reis geen echt doel heeft (‘Wij zijn op reis, niets biezonders wacht ons. Vindt gij onderweg te eten: eet, vindt gij onderweg uw dood: sterf.’ (Bergeyck 1959, 20)), terwijl het bij de Bantoe gaat om het reizen zelf om de woorden die men tijdens de reis vindt, om de daden die men stelt om het leven, zijn leven en dat van de anderen te versterken, wacht bij Leo iemand, iets op hem. Als hij dat uiteindelijk gevonden heeft, treedt hij ‘in zijn klooster [en wordt] missionaris in Afrika.’ (Bergeyck 1970, 394)

De Afrikaanse cultuur recht doen

Anders dan veel andere auteurs van (post-)koloniale romans ‘oordeelt of veroordeelt’ (Ver Boven 1989, 22) Bergeyck inderdaad niet, maar ondanks zijn grote aandacht en respect voor de oorspronkelijke Centraal-Afrikaanse cultuur lijkt Bergeyck toch niet minder te polariseren dan andere auteurs. Hoewel Bergeyck er in zijn werk alles aan doet om de inlanders niet in contrast met de blanken maar in hun ‘fundamenteel anders zijn’ (Renders 1994, 162-163; Theuws 1962, 11) te tonen, heeft men als lezer niet de indruk dat inlanders en blanken werkelijk als gelijkwaardig

gepresenteerd worden. Dit is te wijten aan het feit dat Bergeyck (net als zijn confrater Tempels) de door hem beschreven cultuur op de lijn van de evolutie als een ‘primitieve kultuur’ (Theuws 1962, 9) beschouwt. Dit evolutionistische standpunt vertroebelt de blik van de lezer op de Afrikaanse maatschappij en cultuur en werkt vooroordelen in de hand. Op die manier worden, voor men het weet, de traditionele clichés van enerzijds de op lichaam, ras, ritme en clan en een cyclisch tijdsbegrip georiënteerde inlander en anderzijds de rationele, individualistische en materialistische en op de toekomst georiënteerde blanke bevestigd. Natuurlijk moet een auteur ook dergelijke clichés gebruiken, ja zelfs construeren, om een min of meer realistisch beeld van de koloniale werkelijkheid te kunnen geven. Maar goede koloniale literatuur zal deze clichés meteen weer deconstrueren, vervagen, variëren, omkeren om duidelijk te maken dat het niet om het anders-zijn gaat, maar om de manier waarop mensen met hun werkelijkheid omgaan. En juist dat ontbreekt bij Bergeyck. Hij toont wel op een unieke en overtuigende wijze hoe de inlanders steeds weer proberen hun situatie te ‘be-grijpen’ en hij concentreert zich op een antropologisch en filosofisch verantwoorde presentatie van hun systeem van krachten. Daarbij ziet hij over het hoofd, dat de werkelijkheid waar het om gaat niet meer de oude ongerepte werkelijkheid van de Bantoe is maar de werkelijkheid van de Belgische kolonie. Die kan slechts begrepen worden als ze ook zichtbaar is (of wordt gemaakt), en dat gebeurt bij Bergeyck niet. Voor de achtergrond van het opgedrongen toekomstperspectief en de niet aanwezige maar alles bepalende koloniale situatie werken de literaire middelen die Bergeyck gebruikt om de Luba-cultuur te schetsen niet bevrijdend of levensversterkend maar precies omgekeerd. Omdat de werkelijkheid waarin de beschreven personages proberen in te grijpen niet de werkelijkheid is waarin ze leven, omdat hun toekomst niet langer meer ligt in het versterken van de levenssituatie maar uitsluitend in de overname van of het protest tegen de opgedrongen (maar niet te grijpen) cultuur, consolideren verteltechnieken als wij-perspectief, herhaling, omschrijving, vervaging en omkering vooral de onmacht, de angst en de oerdriften die de personages (lijken te) beheersen.

Bergeyck gebruikt het literaire woord niet om voor de achtergrond van een gedetailleerd beschreven koloniale maatschappij de crisissituatie te analyseren en te benoemen die het leven van blank en zwart tijdens de kolonie bepaalt. In de plaats daarvan neutraliseert hij de uitzonderingssituatie door de koloniale machtsverhoudingen naar de achtergrond te verschuiven en als enige oplossing ‘de Leer’ te presenteren. In analogie met

de kracht van het woord bij de Bantoe had Bergeyck het literaire woord ook kunnen gebruiken om op de meest verschillende manieren zijn personages in een zo gedifferentieerd mogelijk beschreven situatie te laten ingrijpen, te laten antwoorden. Dan hadden de door Bergeyck gebruikte verteltechnieken (ik noem voor alle zekerheid nog eens de belangrijkste: de korte paratactische zinnen, de vermenging van de genres, het wij-perspectief dat afgewisseld wordt met een ik-perspectief of een auctorieel vertelperspectief, de voortdurende herhalingen, het uitstel door de omschrijvingen, de vervaging van de tegenstellingen en de omkering van de hiërarchie) niet in de eerste plaats de polarisatie versterkt, maar eerder een ruimte gecreëerd waarin de beide betrokken partijen, de inlander en de blanke mens (Muntu, levenskracht, wezen) hadden kunnen zijn zonder in hun anders-zijn te worden opgesloten.

Dergelijke literaire projecten veronderstellen een goed inzicht in de problemen van het leven in een maatschappij waarin niets meer zeker is, en passen vandaar waarschijnlijk beter in onze postmoderne tijd dan in de periode waarin Bergeyck zijn werk heeft geschreven. Maar toch, ik denk dat goede koloniale literatuur altijd zoiets als de kwadratuur van de cirkel zal blijven als de beschreven grenzen uitsluitend bepaald worden door vastgeroeste evolutionistische cultuur- en verwachtingspatronen en als niet getoond wordt dat het om grenzen van mensen gaat, om grenzen van mensen die zich herkenbaar opstellen door te tonen hoe en waarom ze hun terrein afbakenen. Als de personages in de koloniale literatuur worden opgesloten in hun anders-zijn, hebben zij als mens geen schijn van kans. Dan kunnen ze, net als Odessa in *De pofadders,* alleen maar ‘vallen, vallen, vallen’. (Bergeyck 1975, 233)

Bibliografie

Bergeyck, J.: *Het onzekere hart.* Leuven, Boekengilde de Clauwaert 1959.
Bergeyck, J.: *De levende doden.* Antwerpen/Amsterdam, De Standaard 1960.
Bergeyck, J.: *De pofadders.* Brussel, D.A.P. Reinaert 1965.
Bergeyck, J.: *Het stigma.* Antwerpen/Utrecht, De Standaard 1970.
Geeraerts, J.: *Ik ben maar een neger.* Antwerpen/Amsterdam, Manteau. 1982. - GMP, 213.
Hoeck, Albert van: Ontstaan van de post-koloniale roman in 1959-1970. *Vlaanderen* nr. 225 (Jaargang 38), 1989. p. 2-9.

Kraus, Wolfgang: *Das erzählte selbst.* Herbolzheim, Centaurus 2000.
Leuckx, Joha: Jaman Masa. Kolonisatie, conflict en identiteitsverschuiving bij de Bulu in Zuid-Kameroen. In: Pinxten, Rik & Verstraete, Ghislain (eds.): *Cultuur en macht. Over identiteit en conflict in een multiculturele wereld.* Antwerpen, Houtekiet 1998. p. 103-124.
Renders, Luc: Het Vlaams-Afrikaanse proza en het kolonialisme. *Literatuur* 11 (3), 1994. p. 158-165.
Tempels, Placied: *Bantoe-filosofie.* Antwerpen, De Sikkel 1946.
Theuws, Th.: *De Luba-mens.* Tervuren, Musée royal e l'Afrique Centrale 1962.
Uffelen, Herbert Van: De évolué in de Afrika-roman. *Vlaanderen* nr. 225 (Jaargang 38), 1989. p. 28-32.
Uffelen, Herbert Van & Grüttemeier, Ralf: Der weiße Neger im flämischen Kolonialroman. *T.N.A.* nr. 1, 1984. p. 87-102.
Ver Boven, Daisy: De zwarte vrouw in de Afrika-roman. *Vlaanderen* nr. 225 (Jaargang 38), 1989. p. 20-27.
Vermeulen, Julien: *De centraalafrikaanse woordkunst en de Nederlandse Afrika-Literatuur (1880-1980).* Gent, 1986.
Verthé, Arthur & Bernard, Henry: *Geschiedenis van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde.* Leuven, Davidsfonds 1961.

Katalin Beke

Nederlands-Indische literatuur in de achttiende eeuw
François Valentijn (1666-1727)

Inleiding

De achttiende eeuw is voor de geschiedenis van de VOC van wezenlijk belang, want aan het begin ervan was de VOC nog steeds de grootste macht in Zuidoost-Azië. In 1799 werd de compagnie opgeheven en werd haar bezit door de staat overgenomen.

De achteruitgang in de geschiedenis van de VOC is ook in de Nederlands-Indische literatuur van de achttiende eeuw zichtbaar.

De Nederlands-Indische letterkunde begint na de oprichting van de VOC in 1602 bij de scheepsjournalen uit de zeventiende eeuw, maar tot de Nederlands-Indische letterkunde worden later zowel literaire als niet-literaire genres gerekend; bijvoorbeeld romans, verhalen, toneelstukken en poëzie, maar ook encyclopedische werken en ego-documenten zoals brieven, dagboeken, memoires en reisbeschrijvingen.

In de zeventiende en achttiende eeuw waren vooral reisteksten heel populair, want er was in die tijd een grote behoefte om nieuwe zaken te leren kennen en daardoor een nieuwsgierige belangstelling voor een nieuwe en exotische omgeving. De lezers beschouwden de reisbeschrijvingen als ontspanningslectuur. Hun auteurs waren geen schrijvers of dichters; ook anderen schreven over hun belevenissen in Indië. De meeste reisteksten

waren van mindere kwaliteit; ze waren namelijk niet ontstaan uit een literaire behoefte, maar vanuit de praktijk van alledag. Bij de auteurs ging het allemaal om hetzelfde: de lezers, vooral de thuisblijvers, voorlichten over vreemde landen. Daardoor konden namelijk ook de lezers deel hebben aan de ontdekking van de andere onbekende wereld, van vreemde landen en mensen, van hun gewoontes. De thuisblijvers namen deel aan de ervaringen, belevenissen van de reizigers en indirect konden ze ook hun kennis vergroten. Vooral in de achttiende eeuw had de burgerij in Holland veel belangstelling voor exotische en zeldzame onderwerpen. Hoe meer en hoe verder er werd gereisd, hoe meer reisbeschrijvingen verschenen. De meeste waren handgeschreven, maar vele van hen werden al ten tijde van de VOC gedrukt. Enkele zijn verloren gegaan of tot op heden alleen in manuscripten bewaard gebleven en door hedendaagse letterkundigen ontdekt en gepubliceerd.

Tot reisteksten behoren enerzijds teksten met een sterk didactisch karakter, bijvoorbeeld reisinstructies, die onder andere voorschrijven hoe men dient te reizen, op welke manier men een reisdagboek kan bijhouden, etc., anderzijds de eigenlijke reisbeschrijvingen, waarin verslag van een reis wordt gedaan. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw verschenen ook imaginaire reisverhalen die de indruk willen wekken reële gebeurtenissen in reële situaties te beschrijven.

In de tweede helft van de achttiende eeuw was er in de Nederlands-Indische letterkunde tegelijk met de achteruitgang van de VOC ook een opvallende daling van het niveau en de productiviteit.

In de ‘dorre woestijn’ van de achttiende-eeuwse Nederlands-Indische literatuur is alleen het werk Oud- en Nieuw Oost-Indiën van Francois Valentijn een uitzondering, ‘een bron van verkwikking, omdat hij levendig schrijven kon als geen ander, vaak schilderachtig en kleurrijk, met gevoel voor het dramatische en met een ondergronde humor.’[1]

Zijn leven

François Valentijn, de beroemdste achttiende-eeuwse schrijver van de VOC-tijd, was predikant, maar bovendien schrijver, muziekliefhebber, kunstkenner, verzamelaar van curiosa. Hij was in zijn tijd beroemd en gevierd, vooral om zijn encyclopedische kennis.

Hij werd op 17 april 1666 in Dordrecht geboren en stierf in Den Haag op 6 augustus 1727. Zijn vader was conrector van de Latijnse school in Dordrecht, zijn moeder de dochter van een protestantse dominee. Het eerste onderwijs kreeg Valentijn op de Latijnse school in zijn geboortestad, daarna studeerde hij theologie en filosofie aan de universiteiten van Leiden en Utrecht. Op achttienjarige leeftijd legde hij zijn laatste examens af en werd predikant. Hij had als doel zijn lot te verbeteren, daarom verliet hij zijn vaderland toen hij negentien jaar oud was en hij ging naar Indië, om daar in dienst van de VOC predikant te worden. Hij ging twee keer naar Indië, tijdens zijn eerste verblijf van december 1685 tot december 1694 pobeerde hij zich bewust te verrijken door zijn huwelijk met de weduwe van zijn vriend en beschermer. In 1694 ging hij met zijn gezin (zijn vrouw, dochter en vier stiefkinderen) naar Nederland terug, maar in januari 1706 begon zijn tweede verblijf in Indië, dat tot augustus 1714 duurde.

Het grootste deel van zijn Indische loopbaan als predikant heeft hij op de Molukken, op het eiland en in de stad Ambon, in het midden van de Molukken doorgebracht, van waaruit hij vele dienstreizen maakte door het oostelijke gedeelte van de Archipel.

In de geschiedenis vanaf de komst van de Portugezen speelden namelijk de Noord-Molukken de hoofdrol. In de tweede helft van de zestiende eeuw verschoof de kruidnagelteelt naar het zuiden, naar het midden van de Molukken, naar het eiland Ambon. In het midden van de zeventiende eeuw slaagde de VOC er in om de kruidnagelteelt te concentreren op de Ambonese eilanden.[2]

Tijdens zijn eerste verblijf in Indië woonde hij op dit eiland en toen hij de tweede keer in januari op Java terug was, was zijn bestemming opnieuw Ambon, maar in mei 1712 was Valentijn gedwongen naar de koloniale hoofdstad Batavia terug te keren. Later moest hij op Ternate, een afgelegen eiland ver ten noorden van Ambon en ten oosten van Celebes een positie aanvaarden, maar hij weigerde en werd ontslagen. Hij kon pas na de dood van zijn machtigste tegenstander, gouverneur-generaal Abrahams van Riebeeck, in 1713 naar Nederland terugkeren. Hij kwam op 1 augustus 1714 met zijn familie naar Dordrecht terug en bleef in zijn geboortestad tot aan zijn dood in 1727. Deze tijd besteedde hij vooral aan het schrijven van zijn beroemde werk, maar ook aan andere liefhebberijen van hem, bijvoorbeeld aan het musiceren en het verzamelen en tentoonstellen van exotische curiosa zoals schelpen, weekdieren, zeehoorntjes, koralen en andere zeegewassen. Hij was de oprichter van het

Neptunus-Cabinet in Dordrecht, een vereniging van verzamelaars ‘die hun bagijndrollen, lobbetjes, pimpelkens, navelkens, zeehandschoenen en vlooienscheten’ uitwisselden. Zijn verzameling was de grootste en de mooiste van alle.[3]

De Maleise bijbelvertaling

In de Nederlands-Indische letterkunde wordt ook een Maleise bijbelvertaling aan Valentijn toegeschreven, maar deskundigen probeerden te bewijzen dat de Maleise bijbelvertaling het werk van anderen was.

Het Maleis werd al lang voor de komst van de Nederlanders in de Indische Archipel gebruikt, maar ook in vele gebieden daarbuiten. Tussen inheemsen was het Maleis contacttaal en handelstaal en later werd de taal heel belangrijk als lingua franca tussen Europeanen en de inheemse bevolking. De predikanten die in dienst van de VOC in Indië werkten, hadden ook verplichtingen: elke zondag een preek in het Maleis houden en de plaatselijke bevolking de protestantse leer in het Maleis bijbrengen.[4] Daarom leerde ook Valentijn het Maleis ijverig, maar volgens zijn tijdgenoten op Ambon had Valentijn het nooit vloeiend leren spreken.

Het Maleis had in die tijd twee vormen:

1. Het Hoog-Maleis dat op het geschreven Maleis was gebaseerd en in hogere sociale kringen bij bepaalde gelegenheden werd gesproken.
2. Het zgn. Laag-Maleis, een vereenvoudigde vorm van het Hoog-Maleis, het plaatselijke taalgebruik dat in die tijd eigenlijk helemaal geen volwaardige taal werd geacht, maar dat zich later tot een algemene omgangstaal ontwikkelde.

Toen Valentijn de eerste keer in Indë was, was er nog geen Maleise vertaling van de hele bijbel beschikbaar. De eerste vertaling van de bijbel door Melchior Leijdecker was in het Hoog-Maleis, maar Valentijn wilde de bijbel ook in het Laag-Maleis vertalen. Naar eigen zeggen begon hij in 1689 met een vertaling van de bijbel in het Laag-Maleis en voltooide hij deze in 1693, maar die is nooit uitgegeven. Door de vertaling van Valentijn kwam het tot een conflict omdat de kerkenraad in Batavia beweerde dat Valentijn hoogstwaarschijnlijk het werk van iemand anders had gebruikt en ‘toen hij in 1706 de tweede keer naar Indië terugkeerde, bood hij de raad in Batavia een manuscript aan, maar het uiteindelijke

oordeel viel uit in zijn nadeel vanwege de ongelijkmatige kwaliteit van het Maleis'[5]. Daardoor heeft Valentijn de strijd verloren en werd beslist ten gunste van Melchior Leijdecker wiens Hoog-Maleise bijbelvertaling in 1733 werd uitgegeven.[6]

Deskundigen hebben aangetoond dat Valentijn niet zelf de bijbel vertaalde; Deskundigen merkten op: 'Het is ondenkbaar dat Valentijn de bijbelvertaling in zo korte tijd heeft voltooid en het is ook zeer verdacht dat hij zijn manuscript in die tijd nooit aan iemand heeft laten zien, zelfs niet toen hij met de autoriteiten over zijn vertaling discussieerde. Na zijn terugkeer naar Nederland publiceerde hij in 1689 een klein deeltje waarin hij voortdurend verwees naar zijn eigen vertaling zonder er ooit een enkel voorbeeld uit aan te halen. Later hoorde men nooit meer iets over de versie van Valentijn en het manuscript is nooit gevonden.'[7]

Zijn werk *Oud en Nieuw Oost-Indiën*

Valentijn ging voor de eerste keer in 1685 naar Indië en in januari 1706 was hij voor de tweede keer op Java. In 1714 keerde hij naar Nederland terug en daarna begon hij met de uitwerking van zijn materiaal. Zijn idee een groot geschiedkundig werk te schrijven dateert van 1688. Maar al vanaf zijn aankomst in Indië in 1685 had hij de gewoonte een notitieboekje bij zich te dragen waarin hij waarnemingen en verhalen van zichzelf, maar ook van anderen noteerde.[8] Toen hij de tweede keer naar Indië ging, moet hij begonnen zijn met het aanvullen van zijn stof en pas na zijn terugkeer in Nederland, in 1714, begon hij met de uitwerking van zijn materiaal.

In 1724 verscheen het eerste deel, in hetzelfde jaar nog het tweede en in augustus 1726, acht maanden voor zijn dood, was het hele werk gedrukt. Dat was in die tijd al bijzonder. De VOC stond namelijk niet toe dat voormalige werknemers iets met betrekking tot de koloniën en het bestuur publiceerden. Maar Valentijn kreeg toestemming zijn boek te drukken. Hijzelf had de gelegenheid de drukproeven te corrigeren.[9]

Zijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën* is een groote historiografie, een uitgave in groot folio-formaat, gedrukt in twee kolommen, bestaande uit vijf delen, in acht banden bijeengebracht. Het aantal bladzijden was ongeveer vijfduizend. Het werk bevatte bovendien talrijke illustraties, vooral *prentverbeeldingen* (afbeeldingen) en een groot aantal kaarten.[10] Zijn werk werd een standaardwerk dat jarenlang gediend heeft als een soort gids voor be-

stuursambtenaren, vooral in Ambon. Het is een bewerking van zijn aantekeningen over de geschiedenis van Indië, over de toenmalige toestanden en over het leven van de Nederlanders daar; het geeft aldus een panoramisch beeld van Indië.

Valentijn beantwoordt de vraag, waarom hij dit werk heeft geschreven, in de inleiding als volgt: 'Vraagt men mij wat mij bewogen heeft dit werk te schrijven? Niets anders dan om ere bij de Verstandige Wereld in te leggen, om te tonen dat ik mijn tijd, terwijl ik nog geen vast beroep meer kreeg, neerstig waargenommen heb...'[11]

Oud en Nieuw Oost-Indiën is 'een vreemdsoortig geschiedwerk, onevenwichtig van bouw, sommige hoofdstukken zijn bijvoorbeeld te kort en andere veel te lang, het werk is grillig van structuur, onoverzichtlijk van indeling'[12], in dit werk was van weinig orde sprake.

De vijf delen geven onder andere een beeld van de eilanden van de Molukken, van Noord- en Oost-Celebes, van het bestuur van Ambon en van de andere eilanden, van het kerkelijk bestuur van Ambon, van flora en fauna, evenals geografische beschrijvingen en wereldlijke geschiedenissen van deze eilanden. In deel 4 beschrijft hij de levens van twintig gouverneurs-generaal, maar in dit deel geeft hij ook een verslag over de stichting van de koloniale hoofdstad Batavia. Daarna volgt de beschrijving van Java, een verhaal over zijn vier reizen tussen Holland en Indië, en in deel vijf komt de beschrijving van andere gebieden waar de VOC zich had gevestigd: onder andere Coromandel, India, Perzië, Malakka, Ceylon, Malabar, Japan, Kaap de Goede Hoop en Mauritius. Het hele werk is aangevuld met kaarten en a afbeeldingen.[13]

Uit de biografie van Valentijn blijkt dat hij niet al de landen heeft bezocht die bij de VOC hoorden. Hij kende eigenlijk alleen Batavia, de mooiste stad in Oost-Indië, de 'koningin van de Oost', die in 1619 door Jan Pieterszoon Coen gesticht werd als stapelmarkt voor de VOC. De stad groeide uit tot de parel aan de kroon van de VOC en werd een wereldstad. In de achttiende eeuw begon het verval in de geschiedenis van Batavia, door aardbevingen en overstromingen werd het een modderpoel, ongezond om te wonen, en bovendien overbevolkt. Valentijn schildert in zijn werk zowel de schoonheid als de achteruitgang van Batavia.[14] Daarenboven geeft hij een prachtig beeld van verschillende delen van Oost-Java en vooral de Molukken, in het bijzonder van het eiland Ambon en Valentijns gelijknamige lievelingsstad. Bij de beschrijvingen van ande-

re delen van Indië en van andere landen was hij aangewezen op aantekeningen, verhalen en waarnemingen van anderen, maar in zijn werk geeft hij geen bron aan. Zijn werk is daarom vooral een grote compilatie, een verzameling van documenten die de kennis - en niet de kennis van Valentijn - van de beschikbare informatie uit de zeventiende en achttiende eeuw bevat.

Sommige deskundigen verwijten Valentijn dat hij bij het schrijven van zijn hoofdwerk oneerlijk van de werken van anderen gebruik heeft gemaakt. Daarbij wordt verondersteld dat vele passages in zijn werk berusten op de onuitgegeven handschriften van de beroemde koopman en natuuronderzoeker Georg Everard Rumphius (1627-1702) die ook in dezelfde tijd in Ambon leefde toen Valentijn daar predikant was. In zijn werk noemt Valentijn Rumphius bij zij naam en hij schrijft over hem als over zijn boezemvriend, maar hij vermeldt niet dat hij de werken van Rumphius bewerkt zou hebben.

In het werk van Valentijn vindt men niet alleen beschrijvingen van landen en volken, van zeden en gewoonten en historische feiten, maar ook verhalen van zijn eigen ervaringen en persoonlijke commentaren, wat het hele werk verlevendigt. Volgens Rob Nieuwenhuys is het dat wat Valentijn goed kan en wat hem voor de Nederlands-Indische letterkunde van de achttiende eeuw zo belangrijk maakt: ‘hij kan zo levendig schrijven als geen ander uit die tijd, vaak schilderachtig en kleurrijk, met gevoel voor het dramatische en met een ondergrondse humor’[15].

Het werk *Oud en Nieuw Oost-Indiën* van Valentijn werd lang als de meest uitvoerige bron gebruikt betreffende het Nederlandse koloniale rijk, maar zijn literaire kwaliteit werd pas aan het einde van de negentiende eeuw herkend. Valentijn was een goed prozaschrijver, een meester in het anekdotisch proza, maar hij kon ook levending details schilderen en een goed verhaal vertellen, zelfs al heeft het vooral diverterende en weinig informatiefe waarde.

Bibliografie

Barend-Van Haeften, Marijke: 1676: Wouter Schouten publiceert zijn 'Oost-Indische voyagie'. Reisteksten. In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Onder deractie van M.A. Schenkenveld-Van der Dussen. Groningen, 1993. p. 287-291.
Beekman, E.M.: *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederland-Indië 1600-1950.* Amsterdam, 1998.
Groeneboer, Kees: *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950.* Leiden, 1993.
Groenveld, S. & Schutte, G.J.: *DELTA 2, Nederlands verleden in vogelvlucht. De nieuwe tijd: 1500-1813.* Leiden-Antwerpen, 1992.
Jacobs, Els M.: *Varen om peper en thee. Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie.* Amsterdam, 1991.
De Muze van Jan Companije. Overzichtelijke verzameling van Nederlands-Oostindische belletrie uit de Companjiestijd. 1600-1780. Samengesteld door E. Du Perron. Bandoeng, 1948.

Nieuwenhuys, Rob: *Van roddelpraat en literatuur. Een keuze uit het werk van Nederlandse schrijvers uit het voormalig Nederlands-Indië.* Amsterdam, 1965.
Nieuwenhuys, Rob: *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijves en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden.* Amsterdan, 1972.
Oude reizen naar de Oost. Bloemlezing uit de zeventiende- en achttiende-eeuwse journalen en reisbeschrijvingen ten dienste van de hoogste klassen van inrichtingen voor V.H.O. en M.O. Samengest. door M.J. Francken en R.C. Lugt. Amsterdam, 1939.
Smeets, Henk: *Sprongen door de Molukse geschiedenis.* In: *Indische Letteren*, tiende jaargang/ nummer 1/ maart/ 1995. p. 3-13.
Sol, M.N.J & Zuiderweg, A.M.: Batavia: pronkjuweel in het morgenland. In: *Indische Letteren*, derde jaargang / nummer 3/ september 1998. p. 155-185.

Eindnoten:

1 Rob Nieuwenhuys: *Van roddelpraat en literatur. Een keuze uit het werk van Nederlandse schrijvers uit het voormalig Nederlands-Indië.* Amsterdam, 1965. p. 27-28.
2 Henk Smeets: Sprongen door de Molukse geschiedenis. In: *Indische Letteren*, tiende jaargang/nummer 1/maart 1995. p. 3-5.
3 Rob Nieuwenhuys: *Oost-Indische Spiegel,* Amsterdam, 1972. p. 54-55.
4 Kees Groeneboer: *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950*. 1993. p. 21-22.
5 E.M. Beekman: *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederland-Indië 1600-1950.* Amsterdam, 1998. p. 139.
6 Kees Groeneboer: *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950.* Leiden, 1993. p. 24-25.
7 E.M. Beekman: *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederland-Indië 1600-1950.* Amsterdam, 1993. p. 139.
8 M.N.J. Sol en A.M. Zuiderweg: Batavia: pronkjuweel in het morgenland. In: *Indische Letteren*, derde jaargang/nummer 3/ september 1988. p. 158.
9 E.M. Beekman: *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederland-Indië 1600-1950.* Amsterdam, 1998. p. 132.
10 Rob Nieuwenhuys: *Oost-Indische Spiegel,* p. 50.
11 Ibid: p. 50.
12 Ibid: p. 49.
13 E.M. Beekman: *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederland-Indië 1600-1950.* Amsterdam, 1998. p. 132-133.
14 M.N.J. Sol en A.M. Zuiderweg: Batavia: pronkjuweel in het morgenland. In: *Indische Letteren*, derde jaargang/nummer 3/september 1998. p. 155-161.
15 Rob Nieuwenhuys: *Oost-Indische Spiegel.* Amsterdam, 1972. p. 51-52.

François Valentijn
Twee Ambonse geschiedenissen

Bij de presentatie van van de achttiende-eeuwse Nederlands-Indische literatuur viel onze keuze op de twee Ambonse geschiedenissen van Valentijn die we ook in het Hongaars zullen vertalen.

Valentijn bracht het grootste gedeelte van zijn verblijf in Indië op het eiland Ambon door, waar hij predikant was. Daarom kende hij ook de inheemse bevolking goed en uit enkele passages van zijn werk kan de lezer duidelijk opmaken dat hij medelijden had met het harde lot van de bevolking in Indië.

De éérste van de twee Ambonse geschiedenissen schildert de executie van Pelimao, de koning van de Alfoeren, de vroegere koppensnellers, voor wie Valentijn sympathie gevoeld moet hebben en wiens natuurlijke waardigheid hij bewonderde.

In het tweede verhaal vertelt hij over de wreedheden van de inheemse bevolking en over hun meerkwaardige gewoonten.

De twee Ambonse geschiedenissen zijn in het vierde deel van zijn hoofdwerk te lezen: *Oud en nieuw Oost-Indiën, vervattende Een Naaukeurige en Uitvoerige Verhandelinge van Nederlands Mogentheyd in die Gewesten... beschreven, en met veele zeer nette daar toe vereyschte Kaarten opgeheldert* (Dordrecht en Amsterdam, 1724-1726 /8 delen/) en ze vormen het begin van een hoofdstuk over verschillende ‘Ambonse gevallen’. Van het vierde deel *Uijt- en thuisreize* verscheen in 1882 een uitgave in gemoderniseerde spelling door A.W. Stellwagen onder de titel *Van en naar Indië* (*Van en naar Indië. Valentijns 1ste en 2de Uit- en Thuis-*

reis, vooraf-gegaan door Busken Huets Literarisch-Chritische Studie over François Valentijn, red. A.W. Stellwagen, Den Haag, 1881).

Twee Ambonse geschiedenissen

1.

Pelimao, een Alfoerees[1] koning op het groot eiland Ceram, landwaarts in op het gebergte achter Sepa, stond eigenlijk niet onder het gezag der Edele Compagnie, maar was ten uiterste genomen, maar als een bondgenoot van haar aan te merken en derhalve een oppermachtig vorst in zijn gebied. Deze, bespeurd hebbende dat verscheidenen van zijn onderzaten van hem afgevallen waren en christen waren geworden en zich onder de macht der Edele Compagnie begeven hadden, meer om van de schatting die hij eiste bevrijd te zijn dan uit een ware lust tot het christendom, en tegemoetziende dat ook zijn andere onderdanen dit schadelijk voorbeeld licht zouden kunnen navolgen, vond na rijpe overweging goed om de eerste van deze overlopers die hij machtig kon worden, zodanig te straffen dat al zijn andere onderzaten zich zeker daaraan spiegelen en schrikken zouden iets dergelijks te doen. Het gelukte hem dat bij zekere tocht enigen van die gasten in handen te krijgen die hij, hetzij schoolmeester hetzij andere lieden, zonder onderscheid tussen mannen of vrouwen te maken, ongewoon wreed deed behandelen en straffen. De meesters bond hij aan staken, sneed hen de manlijkheden en de anderen ook de handen, voeten, neuzen en oren af, werpende die voor de honden. De vrouwen sneed hij de borsten af, brandende sommigen met gloeiende ijzers bijna overal op en in haar lichamen op zulk een afgrijselijke wijze dat hen velen tot hun koning deed wederkeren. Schoon dus enigen nu weer van het christendom afvielen, anderen daarentegen kwamen naar het kasteel Victoria[2] vluchten en gaven aan de landvoogd kennis van hetgeen aan hun geloofsgenoten door Pelimao's last bedreven was. De heer landvoogd De Vicq wel ziende dat hij een misslag begaan had die mensen zo bloot te laten voor de woede van de vorst, vernam door sommige aanbrengers dat Philp de Pree, geheimschrijver van de landraad, een boezemvriend van deze koning was en alzo in staat om hem die vorst zeer gemakkelijk in handen te leveren, daar zij als broederen samen leefden en elkander ‘saudara’, dat is broeder, noemden. Men vond dan in rade goed deze Du Pree daartoe te verzoeken, met verzekering dat hij de Compagnie daarmede een grote dienst doen zou. Deshalve nam hij aan dit schelmstuk

(want was dit toch in de grond anders als men zijn boezemvriend zo verraderlijk behandelt als deze Du Pree deed?) uit te voeren. Om dit werk nochtans met enige goede schijn te doen, ging Du Pree met een sloep geladen met enige goederen die op Ceram getrokken waren, handelen om tegen rijst, zijden petolakklederen, koperen bekkens en allerlei soorten van blauwe en bruine basta, sago, slaven, goud, Ceramse toetombo's, kakatoea's, loeries, paradijsvogels en andere waren in Amboina getrokken, in te ruilen. Men gaf hem ook, of het mocht nodig zijn, enige soldaten mede die zich onder in de sloep verbergen zouden, maar hetgeen hem het sterkste daartoe aanzette was de belofte van zekere schenkage, zo hij hem wel overleverde, en men hield de aanslag zeer stil en verborgen. Hij vertrok daarop, verzekerd van des landvoogds gunst, met grote hoop van een goede uitslag. Hij kwam bij het land ten anker waaromtrent het dorp van die koning was en stapte ten eerste de berg op, komende bij Pelimao ter plaatse waar hij was en waar hij door hem als een boezemvriend ontvangen werd, gelijk in vorige tijden wel meermalen geschied was.

Nadat hij nu enige tijd zeer door hem onthaald was, verzocht Du Pree deze koning - gelijk hij meer gedaan had - dat hij hem op zijn sloep wilde komen bezoeken en gelegenheid geven om de beleefdheid enigszins te beantwoorden en hem met Spaanse wijn en vooral met brandewijn, waar hij naar snakte, eens braaf te beschenken. De koning, niets kwaads van zo grote en oude vriend denkende, geleidde hem met enig gevolg het gebergte af naar zijn sloep en ging met hem op dezelf. Du Pree ziende dat hij enig volk bij hem hield, wist middel te vinden om die landwaarts in te zenden, terwijl hij met de koning begon vrolijk te zijn. Ondertussen maakte hij de koning en de weinige lieden die deze nog bij zich had in korte tijd door het drinken van brandewijn zo dronken, dat zij van zichzelve niet meer wisten. Hij liet de koning daarop vast in de boeien sluiten, haalde de zeilen bij, lichtte het anker en zeilde vandaar naar het kasteel. De koning, die ondertussen nuchter werd en zich aan handen en voeten zwaar geboeid vond, rees zeer verbaasd overeind en ten eerste wel voorziende wat men hem in de zin had en om welke reden hij zo behandeld werd, kon zich niet bedwingen van deze Du Pree voor de trouwelooste schelm die er op aarde was uit te schelden, vragende hem een en andermaal op de bitterste wijze hoe hij zo een grote verrader omtrent een boezemvriend die hem nooit misdaan en in tegendeel alles goeds bewezen had, had kunnen doen. Hij zwoer zo hij loskwam, dit aan hem al was hij nog met zoveel wachten omringd, zodanig te zullen wreken dat anderen vergeten zouden ooit weer hun vrienden zo schandelijk te verraden. Na

die tijd zweeg hij bot stil, willende hem noch anderen op een zaak meer antwoord geven dan alleen dit: dat hij die een koning was en onder niemand stond, zich niet verwaardigde om zulk een verrader te antwoorden. Men kwam ondertussen voor het kasteel ten anker en gaf kennis aan de landvoogd dat de aanslag zeer wel gelukt was. De koning werd aan land in een nauwe gevangenis gebracht waar men hem over het voorgevallene deed onderzoeken en niet alleen afvragen of hij dit zijn volk gelast had te doen, maar men had nog de dwaasheid daarbij te voegen waarom hij dit gedaan had, alsof die vorst zich wel wonderlijk misgrepen had. Hij gaf hun een antwoord zo opmerkelijk in een heiden en Alfoerees als ik ooit van een verstandig Europeeër gewacht zou hebben. Het was er vandaan dat hij over het geweld hem angedaan, enigszins ontzet of bekommerd was het feit waarmee hij belast werd te verbloemen of te loochenen; hij gebruikte integendeel drangredenen van veel kracht voor zijn rechters om hem weer op vrije voeten te stellen. Ik ben, zei hij, een vrijgeboren koning die noch onder ulieden noch onder iemand anders sta, en die derhalve niet gehouden ben aan ulieden enige reden van mijn doen en laten omtrent mijn onderdanen te geven. Indien ik ulieden hier of daar mede in uw Land beledigd had, dan zou ik mijzelve schuldig verklaren en grond kunnen vinden waarom gij mij, op zulk een verraderlijke wijze door een zo grote schelm als Du Pree is, gevangen hebt doen nemen; doch ik vind mij nu volkomen buiten alle schuld. De straf die ik omtrent mijn afvallige onderzaten gebruikt heb, is een zaak die ik voor ulieden niet *moet*, noch *wil* verantwoorden; alzo ik als hun koning en opperheer die de macht over hen had, gedaan heb om anderen van dergelijke afval af te schrikken. Dit zeide hij een recht te zijn dat hem niemand in de wereld kon betwisten, daar hij onder niemand stond en niemand, al had hij kwalijk gedaan, verantwoording daarover schuldig was.

Derhalve: zo vraag ik u, zei hij, wie heeft u macht gegeven mij te doen vangen, mij zo gevangen te houden en mij zo veracht voor u te doen verschijnen, daar ik in het mijne zo oppermachtig ben als gij in het uwe zijt. Met wat schijn van recht kunt gij dit doen of ooit billijken? Een koning als een misdadiger voor uw rechtbank te brengen alleen daarom omdat hij goedgevonden heeft zijn weerspannige en afgevallen onderzaten ten spiegel van anderen te straffen. Indien uw onderzaten van u afgevallen en tot mij gekomen waren, ik zou ze u ten eerste weer toegezonden hebben, maar nooit zulke uitvaagsels tegen hun wettige heer hebben beschermd en nog veel minder u gevraagd hebben waarom gij hen zo of zo gestraft had. Derhalve, dewijl ik onder u niet sta, noch u enige verant-

woording schuldig ben, zo eis ik van u dat gij mij aanstonds op vrije voeten zet, met de verzekering dat ik, die een vrijgeboren koning ben, u verder op geen enkele vraag meer het allerminste antwoorden zal.

Terwijl nu deze zaak bij forme van proces behandeld werd, stond men daarmede zeer verlegen, daar velen van de rechters zelfs oordeelden dat die man waarlijks niets misdaan had en niets anders omtrent zijn volk verricht had dan wijzelf omtrent de onzen zouden doen. Hij daarentegen wilde nergens meer op antwoorden en at zo weinig van de spijs die men hem geven liet, dat hij zich uithongerende, stierf vóór het proces voldongen was. Men meende in 't eerst dat hij zichzelf vergiftigd had, doch geopend en geen tekenen van vergif gevonden zijnde, zag men dat zijn maag ledig was en dat niet dan een uithongering van zichzelf de oorzaak van zijn dood was geweest. Hij werd bij de benen langs de straat naar de galg gesleept en er ook aan opgehangen. Die met hem mede gekomen waren van zijn gevolg, had men als getuige tegen hem gebruikt. Men zond hen als onschuldig aan dit misdrijf weer naar hun land. De landvoogd was blij dat de dood van die man hem van dezelve bevrijd en in staat gesteld had zijn bittere verwijten niet meer aan te horen.

Ik heb dit verhaal van verscheidene lieden die hem gekend hadden, maar ook menigmaal aan de waarheid getwijfeld, niet kunnende geloven dat er in zo een woest mens zoveel verstand stak om zich zo krachtig uit te drukken, maar ik heb het daarna, zoals ik het hier verhaal, uit de mond van een zeker bekwaam rechter gehoord die verschiedene malen zelf met hem over die stof in het Maleis gehandeld had. Die heeft mij verklaard dat hij dit alles met zoveel vrijmoedigheid en kracht en met zulk een deftigheid gezegd had als de beste Hollander zou kunnen doen; weshalve ook vele van die rechters meenden dat men beter gedaan had indien men die koning weder naar zijn land had gezonden, daar zij niet zien konden dat hij eigenlijk tegen ons gezondigd had of onder ons stond. Doch de landvoogd begreep het anders, niet willende bekennen kwalijk gedaan te hebben ofschoon hij bot aan de grond was - dat wel meer in Indië gebeurt - hoewel het de Edele Compagnie geensziens dienst doet. Had nu een Alfoerees en een wilde bergkoning het verstand om zulk antwoord aan die landvoogd en de landraad des gerechts in Ambonia in 1678 (toen dit voorviel) te geven, hoeveel meer reden heeft men niet om te geloven dat onder de Ambonezen nog veel groter en scherper verstanden zijn die zich in staat bevinden om nog veel proeven van oordeel en kennis geven.

2.

De Ambonees is van een wraakgierige aard, tot zover zelfs dat zij hun haat tegen deze of gene die hen gevoelig misdaan heeft, aan hun kinderen als een soort van erfgoed overgeven. Men heeft daarvan een droevig geval gezien bijna omtrent dezelfde tijd, in een koning van Oelat op Honimoa. Hij had een bittere wrok op één zijner bloedvrienden, uit een proces gesproten dat tegen zijn vader en grootvader al begonnen was, en had beloofd, het koste wat het wilde, zich daarover te wreken. Op zekere dag dan, verstaan hebbende dat vier kinderen, zijnde meisjes en een slavin van zijn vijand naar één van hun tuinen omtrent de zee of het strand gegaan waren, riep hij enigen van zijn volk en gelastte hen de hoofden dezer vier kinderen en dier slavin bij hem te brengen. Zij weigerden dit als een daad die zij oordeelden niet te mogen doen, waarop hij hen voor bloodaards, voor wijven en voor mannen uitschold die niet waardig waren een broek te dragen maar een vrouwenkleed, dreigende hen ‘een zwarte hond’ in hun huis te zullen werpen: de bitterste smaadreden die men een getrouwe Ambonees in zijn gezicht werpen kan, daar dit zeggen wil, dat dewijl zij maar vrouwen waren en niet in staat hun vrouwen te bekennen, hij een zwarte hond in huis werpen zou om die vrouwen te bezwangeren. Zijn onderzaten dan, dit laatste verwijt niet kunnende verdragen, wilden veel liever het uiterste wagen en besloten derhalve met hun zeven personen (waaronder een slaaf was) hier op uit te gaan. Vier van hen sloegen de vier kinderen ieder een hoofd af, de slaaf nam het hoofd van de slavin weg, en twee stonden op schildwacht. Alles dus naar hun zin uitgevoerd hebbende, droegen zij de hoofden in zakken naar huis en gaven die hun koning over die dit alles wel fijn meende besteld te hebben, daar een iegelijk die de rompen daar liggen vond, oordelen zou dat de Papoea's dit verricht hadden, zoals ook de gedachte van de vader dezer kinderen was. Ja, de koning had hem nog wel in zijn aangezicht durven wrijven dat dit een rechtvaardige straf Gods over hem was wegens het ongelijk dat hij aan hem en zijn voorvaderen gedaan had. Dit bleef dus wel enige tijd verborgen, doch lieden uit een naburige tuin die het zeer wel afgezien hadden, maakten dit eindelijk aan de vader van de kinderen bekend en die aan het opperhoofd van Honimoa, de zoon van de heer landvoogd De Vicq. Deze greep eerst stil de handdadigen die het feit bedreven hadden en daarna ook de koning die hen dit gelast had, en zond ze gezamenlijk naar het kasteel waar zij oderzocht werden. De schuldigen bekenden aanstonds de misdaad, doch zeiden dat zij dit op last van hun koning en eerst na ondraaglijke verwijten en bedreigingen gedaan hadden en dat hij

derhalve dit voor hen verantwoorden moest. Doch men toonde hen klaar dat zij die christenen waren, wel wisten dat Gods wet verbiedt iemand, veel minder zulke onnozele kinderen, te doden en dat zij verplicht waren God meer als hun koning te gehoorzamen. Als men de koning zelf ondervraagde wat van die zaak was, zeide hij nergens van te weten, doch toen hem het vuur wat nader aan de schenen gelegd werd, bekende hij het feit aan hen. Zij werden derhalve gevonnist; de vier, nevens de slaaf, om levendig geradbraakt te worden, hij om onthoofd en de twee anderen om gegeseld, gebrandmerkt en voor hun leven in ketenen te worden geslagen.

De koning die eerst gerecht werd, kwam zeer net in het wit gekleed (dat gewoonlijk het gewaad der doodschuldigen hier is) op het schavot, deed een deftige aanspraak tot het gerecht, hen bedankende voor de genade die zij hem bewezen, zeggende daarna tot de zijnen: 'Mannen, ik ga u voor; heb ik eerst gezondigd met u dit te gelasten, ik zal er ook eerst voor lijden, hopende dat God mij en ulieden zal genadig zijn', hoewel hij, gelijk blijken zal, niet dacht te zullen sterven, daar er geweest waren die hem wijsgemaakt hadden dat hij vergiffenis erlangen zou. Zij, hem dit horende zeggen, zeide: 'Ja, Heer Koning, wij hopen u haast te zullen volgen.' Hij die gedurig op zijn pardon dacht, keek wel honderdmaal om of hij niemand zag aankomen, doch niemand vernemende, werd eindelijk het gebed voor hem gedaan. Als hij nu aan het Vader Ons gekomen was, bad hij dat mede, maar kon aan het slot niet komen, beginnende dat gedurig weer van voren af aan totdat hem eindelijk gelast werd te eindigen, gelijk hij deed; al omziende of zijn pardon niet kwam, doch niemand vernemende, merkte hij misleid te zijn, schikte zich ter dood en werd onthalsd, krijgende ter bede van de koning van Noesa Nivel nog een kist. De andere vijf werden geradbraakt, roepende niet anders dan: 'Paticara, o Paticara, o minoem kita orang poenja darah', dat is: 'o Paticara, o Paticara, zuipt ons bloed.' Want *hij* had hen verklikt.

Két amboni történet

1.

Pelimao, aki Seram nagy szigetén, a szárazföld belső része felé eső, a Sepa mögötti hegyvidéken élő alfurok királya volt, tulajdonképpen nem állt a Nemes Társaság fennhatósága alatt, de nagyon elfogult volt iránta, így annak szövetségesének lehetett tekinteni, tehát szuverén uralkodó volt saját területén. Észrevévén, hogy alattvalói közül többen is hűtlenek lettek hozzá, áttértek a keresztény hitre, és a Nemes Társaság hatalmába szegődtek, sokkal inkább azért, mert menekülni akartak attól az adótól, amit Pelimao megkövetelt tőlük, mint a keresztény hitre való vágytól, így tartva attól, hogy a többi alattvalója is követhetné ezt a rettenetes példát, bölcs fontolgatás után azt látta jónak, hogy az első hitszegőket, akiket elfogat, úgy megbüntesse, hogy mind a többi alattvalójának ezzel példát statuáljon és ezáltal visszariadjanak attól, hogy valami hasonlót tegyenek. Sikerült is neki egy bizonyos alkalommal elfogni néhányukat, akikkel - legyen az tanító, vagy egyéb ember, anélkül, hogy különbséget tett volna férfiak és nők között, kegyetlenül elbánt és megbüntette őket. A tanítókat cölöphöz kötötte, levágta a hímvesszőjüket, a többieknek pedig a kezüket, lábukat, orrukat és fülüket is, amelyeket aztán a kutyák elé vetett. A nőknek levágta a mellüket, és néhányat tüzes vassal az egész testén kívül és belül olyan iszonyatos módon megbélyegzett, hogy ezáltal sokan visszatértek királyukhoz. Így néhányan ismét lemondtak keresztény hitükről, mások viszont ezzel szemben a Victoria erődbe menekültek és jelentették a kormányzónak, hogy mit tett Pelimao hittestvéreikkel. De Vicq kormányzó úr belátta, hogy szörnyű hibát követett el amikor ezeket az embereket kitette királyuk haragjának. Néhány besúgótól arról értesülvén, hogy Philip du Pree, a törvényszék írnoka, Pelimao legjobb barátja volt, és ezáltal képes lenne arra, hogy Pelimaot nagyon könnyen a kezére jutassa, mivel ők testvérként éltek együtt és egymást ‘saudara’-nak, azaz testvérnek nevezték. Megtanácskozván, jónak találták, hogy ezt a Du Preet erre megkérjék, megnyugtatván őt arról, hogy ezzel a Társaságnak tenne nagy szolgálatot. Ezért Du Pree belegyezett, hogy elvégzi ezt a gaztettet (mert lehet-e alapjában véve másnak nevezni azt, amikor valaki a legjobb barátját árulja el, mint azt ez a Du Pree tette?) Mégis, hogy tettének valamiféle jó látszata is legyen, Du Pree néhány Seramról származó áruval megrakott hajóval indult el, mintha kereskedne, hogy azokat rizsért, selyemanyagokért, réz edényekért, és mindenféle kék és barna bastáért, sagoért, rabszolgáért, aranyért, serami díszdobozért, kakadukért, papagájokért,

paradicsommadarakért és hogy más, Ambonból származó árukért elcserélje. Néhány katonát is adtak mellé, hátha szükség lenne rájuk, akik a hajó alsó részén elbújtak, de ezt főleg azért vállalták, mert nagy ajándékot ígértek nekik, ha Pelimaot a kormányzónak átadják; ezért a merényletet nagy csendben és titokban tartották. Ezután Du Pree elindult, biztosítván a kormányzó kegyétől, a jó siker reményében. Partot is ért és lehorgonyzott Pelimao birodalmának közelében, majd felment a hegyre ahol Pelimao lakott és aki őt mint legjobb barátját fogadta, ugyanúgy, mint az korábban már többször is megtörtént.

Miután Pelimao őt egy jó ideig bőségesen megvendégelte, arra kérte őt Du Pree, hogy mint azt már többször is megtette, látogassa meg őt a hajóján és adjon neki is alkalmat arra, hogy kedvességét viszonozza némiképpen és hogy őt spanyol borral és főleg pálinkával illendően megajándékozza. A király, semmi rosszat sem feltételezve egy ilyen régi és jó barátról, néhány főből álló kísérettel lement vele a hegyről és fel is ment a hajóra. Du Pree látván, hogy a királyt néhány embere is elkísérte, megtalálta a módját, hogy azokat visszaküldje a szárazföldre, míg ő a királlyal elkezdett iszogatni. Ezalatt a királyt és a vele maradt néhány kísérőjét rövid idő alatt úgy leitatta pálinkával, hogy teljesen lerészegedtek és magukon kívül voltak. Ekkor megbilincseltette a királyt, vitorlát bontott, felszedette a horgonyt, és elhajózott az erőd felé. A király, aki ezalatt kijózanodott és kezét, lábát megbilincselve találta, megdöbbenve egyenesedett fel és csak ekkor fogta fel, hogy mit szándékoznak vele tenni és milyen gaztettel bántak így el vele, nem tudta türtőztetni magát, és ezt a Du Pree-t a Föld leghűtlenebb bitangjának nevezte, kérdezvén tőle többször igen keservesen, hogy hogyan lett a legjobb barátból áruló, hisz ő soha sem bántotta őt, sőt ellenkezőleg, mindig csak jóságát bizonyította iránta. Megesküdött, hogy ha kiszabadul, bármilyen sok őr is veszi körül, olyan kegyetlen bosszút áll, hogy másoknak eszükbe se jusson valaha is barátaikat ily szégyenletes módon elárulni. Ezután hirtelen elhallgatott, sem neki, sem a többieknek nem akarván többé válaszolni, csak annyit mondott: hogy ő olyan király, aki senkinek sem alattvalója, és méltóságán alulinak tartja, hogy egy ilyen árulónak válaszoljon. Közben kikötöttek az erődnél és jelentették a kormányzónak, hogy a merénylet nagyon sikeres volt. Pelimaot a szárazföldön egy szűk börtönbe vetették, ahol az esetről kihallgatták és nem csak annyit kérdeztek, hogy megparancsolta-e embereinek, hogy mit tegyenek, hanem még azt az arcátlanságot is hozzáfűzték, hogy miért tette ezt, mintha az uralkodó valóban különösen rosszat tett volna. Erre ő olyan figyelemreméltó választ adott pogány és alfur létére, amit én csak egy ér-

telmes európaitól vártam volna el. Távol állt attól, hogy azt a tényt, amivel vádolták szépítse vagy tagadja; ellenkezőleg, megalapozott érveket hozott fel a bíráknak, hogy ismét helyezzék szabadlábra. Azt mondta: én egy szabadnak született király vagyok, aki sem a kegyelmetek, sem pedig más alattvalója sem vagyok, és ezért nem vagyok köteles kegyelmeteknek semmiféle magyarázatot sem adni arról, amit alattvalóimmal tettem. Amennyiben azonban kegyelmeteket valamivel az önök tartományában megsértettem volna, akkor bűnösnek nyilvánítanám magam és okot találhatnék arra, hogy kegyelmetek engem ily áruló módon miért tartóztattak le ezzel a gazfickóval, Du Pree-vel; de teljesen ártatlannak tartom magam. Az a büntetés, melyet hűtlen alattvalóimmal szemben cselekedtem, az egy olyan ügy, amelyről kegyelmeteknek nem *kell* de nem is *akarok* számot adni; mivel én mint királyuk és istenük aki hatalmat gyakorol rajtuk, azért tettem úgy, hogy a többiek hasonló hűtlenségtől visszariadjanak. Azt mondta, ez olyan joga, amelyet a világon senki sem vonhat kétségbe, mivel ő senkinek sem alattvalója és senkinek, még ha rosszul is cselekedett volna, sem tartozik felelősséggel.

Tehát: azt kérdezem öntől, hogy ki jogosította fel kegyelmedet arra, hogy elfogasson engem, hogy fogva tartson és ilyen gazembernek tüntessen fel ön előtt; mert én az én országomban éppúgy szuverén vagyok, mint kegyelmed a sajátjában. Miféle törvény látszatával tudja kegyelmed ezt tenni vagy akár helyeselni? Egy királyt mint egy bűnözőt az ön törvényszéke elé hozni csak azért, mert jónak látta, hogy engedetlen és hűtlen alattvalóit azért megbüntesse, hogy másoknak ezzel példát statuáljon. Ha a kegyelmed alattvalói kegyelmedhez lettek volna hűtlenek és hozzám menekültek volna, akkor én először is visszaküldtem volna őket, de semmi esetre sem vettem volna védelmembe ily elvetemülteket törvényes uruk ellen és még kevésbé kérdeztem volna meg kegyelmedtől, hogy miért büntette meg kegyelmed őket így vagy úgy. Azért, mivel én sem a kegyelmed alattvalója nem vagyok, és nem is tartozom kegyelmednek felelősséggel, azt követelem kegyelmedtől, hogy mentsen fel azonnal, különben kijelentem kegyelmednek, hogy én, aki szabadnak született király vagyok, a továbbiakban kegyelmed egyetlen kérdésére sem válaszolok.

Bár ezt az ügyet per formájában tárgyalták, mégis nagyon tanácstalanok voltak a bírák, mivel sokan közülük maguk is úgy ítélték meg a helyzetet, hogy Pelimao valójában semmiben sem vétkes, és nem cselekedett alattvalóival másként, mint azt mi is tettük volna a mieinkkel. De ennek ellenére egyetlen egy kérdésre sem akart válaszolni ezek után és olyan keveset evett azokból az ételekből, amit neki adtak, hogy elpusztult az éh-

ségtől, meghalt mielőtt a pernek vége lett volna. Először azt gondolták, hogy megmérgezte magát, de felboncolták és a mérgezés semmiféle jelét sem találták, látták, hogy gyomra teljesen üres és hogy a halálának semmi más oka nem volt, csupán az éhezés. Lábánál fogva vonszolták az utcán a vesztőhelyre és felakasztottők. Azokat, akik kíséretéből vele jöttek, tanúként hallgatták ki ellene. Őket ártatlannak találták a vádban és visszaküldték tartományukba. A kormányzó örült, hogy Peliamo halála megkímélte őt a kivégzés végrehajtásától és így már nem kellett keserű szemrehányásait tovább hallgatnia.

Ezt a történetet különböző emberektől hallottam, akik ismerték Pelimaot, bár néhányszor kételkedtem a történet hitelességében, nem hittem, hogy egy ilyen vad emberben ilyen sok értelem lakozik, aki magát ilyen erőteljesen tudja kifejezni, de később elhittem, miután - ahogy itt én elmeséltem - egy olyan megbízható bíró szájából hallottam, aki többször tárgyalt vele erről az ügyről maláj nyelven. Ő elmondta nekem, hogy Pelimao ezt az egészet olyan méltóságteljesen adta elő, mint azt a legjobb holland tenné; ezért a bírák közül sokan úgy vélték, hogy jobb lett volna, ha Pelimaot visszaküldték volna országába, mivel nem úgy ítélték meg az esetet, hogy ő tulajdonképpen ellenünk vétkezett vagy kisebbrendű lenne nálunk. De a kormányzó másképp vélekedett, nem akarván beismerni hogy helytelenül cselekedett, hiszen Pelimaot már nagyon megalázta - ami gyakran megtörténik Kelet-Indiában, noha ez nem szolgálja a Nemes Társaság ügyét. Ha egy ilyen alfur és primitív hegyi királynak olyan esze van, hogy így tud válaszolni a kormányzónak és a törvényszéknek Ambonban 1678-ban (akkor történt ez az eset), nem kell több érvet keresni ahhoz, hogy elhiggyük, hogy az amboniak között még nagyobb és élesebb elméket is találunk, akik képesek az értelem és a tudás még több bizonyítékát adni.

2.

Az amboniak annyira bosszúálló emberek, hogy gyűlöletüket azokkal szemben, akik vétkeztek ellenük, még gyermekeiknek is az örökség részeként adják tovább. Ennek egy szomorú példáját láttuk majdnem ugyanabban az időben, Honimoa szigetén Oelat királyának esetében. Nagyon neheztelt egyik barátjára egy olyan per miatt, amelyet már apja, ill. nagyapja ellen kezdtek folytatni, és megfogadta, hogy bármi áron is, de bosszút áll. Egy napon aztán, amikor tudomására jutott, hogy ellensége négy gyermeke, mindegyik kislány, és szolgálója a tenger melletti egyik

kertjükbe mennek, vagy a tengerpartra, hívatta néhány emberét és megparancsolta nekik, hogy a négy gyermek és a szolga fejét hozzák el neki. Az emberei nem akarták ezt vállalni, mert úgy vélték, hogy ezt nem szabad megtenniük. Erre a király pipogya alakoknak titulálta őket, nőknek és olyan férfiaknak nevezte, akik nem méltóak arra, hogy nadrágot viseljenek, csak női ruhát, és megfenyegette őket, hogy egy 'fekete kutyát' fog házaikba dobni; ez volt a legnagyobb gyalázat, amelyet egy családos amboni férfi arcába vághattak, mert ez azt jelenti, hogy mivel már nők, ezért nem képesek asszonyaikat megtermékenyíteni, ezért fog a házukba egy fekete kutyát vetni, hogy asszonyaik teherbe essenek. Alattvalói, akik ezt az utolsó sértést már nem bírták elviselni, sokkal inkább vállalták a legszörnyűbbet. Elhatározták, hogy heten (egy rabszolga is volt köztük) teljesítik a király parancsát. Négyen levágták egyenként a négy gyermek fejét, a rabszolga a rabszolganőjét, ketten pedig őrködtek. Miután mindent tervüknek megfelelően elvégeztek, zsákokban hazavitték a fejeket és átadták királyuknak, aki úgy vélte, hogy jól elvégezték a dolgukat, mert aki a törzseket megtalálja, azt gondolhatja, hogy ez a pápuák műve, mint ahogy az a gyermekek apjának gondolata is volt. Igen, a király még azt is az arcába merte mondani, hogy ez Isten igazságos ítélete volt, az igazsígtalansíg miatt, amelyet a király őseivel szemben elkövettek. Így egy ideig titokban maradt a dolog, de a szomszédos kert emberei, akik nagyon jól látták a történeteket, végül elmondták az igazságot a gyerekek apjának, aki ezt aztán jelentette Honimoa urának, De Vicq kormányzó fiának is. Ő csendben elfogatta a tetteseket, és utána magát a királyt is, aki a parancsot adta, és mindannyiukat az erődbe küldte, ahol kihallgatták őket. A bűnösök nyomban beismerték tettüket, de kijelentették, hogy azt királyuk parancsára és csak elviselhetetlen sértegetései és fenyegetése után hajtották végre, és hogy ezért ő a felelős helyettük is. De világosan értésükre adták, hogy ők keresztények és hogy Isten törvénye megtiltja, hogy embert öljenek, nem beszélve ilyen ártatlan kis gyermekekről, és sokkal inkább Istenüknek, mint királyuknak kötelesek engedelmeskedni. Amikor a királyt is kihallgatták az esetről, azt mondta, hogy nem tud róla semmit, de amikor a tüzes vasat közelebb tették a sípcsontjához, beismerte tettét. Tehát elítélték őket; azt a négyet, akik a szörnyűséget elkövették, a rabszolgával együtt kerékbe törték, a királyt lefejezték, a másik kettőt, akik őrködtek a bűntett idején, megkorbácsolták, megbélyegezték és egész életükre láncra verték.

A király, akin elsőnek hajtották végre az ítéletet, nagyon gondosan fehér öltözékben (ez itt általában a halálraítéltek öltözete) ment a vérpad-

ra, udvariasan szólt a bírákhoz megköszönve iránta tanúsított jóindulatukat, majd az övéihez szólt: ‘Emberek, én vagyok az első; én követtem el először a bűnt, hogy nektek azt a parancsot adtam, így én fogok ezért először megbűnhődni, remélvén, hogy Isten hozzám és hozzátok is kegyelmes lesz’, bár ő azt gondolta, ha igaza bebizonyosodik, nem fog meghalni, mivel voltak akik elhitették vele, hogy bocsánatot nyerhet. Emberei ezt hallván azt mondták: ‘Igen, urunk királyunk, reméljük, hogy gyorsan követjük kegyelmedet.’ Ő, aki folyton csak a bocsánatra gondolt, lehet, hogy százszor is körülnézett, hogy lát-e valakit jönni. Mivel senki sem jött, végül imádkozni kezdtek érte. Amikor a Miatyánk-hoz ért, amit velük együtt mondott, állandóan újból kezdte az imát, soha nem tudott a végére érni, mindaddig, míg végül megparancsolták neki, hogy fejezze be, amit meg is tett. Akkor ismét körülnézett, hogy jön-e a felmentés, de senkit sem látott. Rájött, hogy félrevezették, beletörődött a halálba és lefejezték. Noesa Nivel királyának kérésére még egy koporsót is kapott. A többi ötöt kerékbe törték, akik semmi mást nem mondtak, csak annyit, hogy: ‘Paticara, o Paticara, o minoem kita orang poenja darah’, ami annyit jelent: ‘o Paticara, o Paticara, miattad folyik a vérünk’. Mert *ő* kényszerítette őket a bűntényre.

Fordította: Beke Katalin

Eindnoten:

1 vroegere koppensnellers uit het binnenland van de Molukken
2 het Nederlandse fort in de hoofstad van Ambon

Zsuzsanna Nádor

Dames aan boord

Twee 18e-eeuwse vrouwelijke scheepsjournalen van de VOC

Reizigers op het beurtschip in de 18e eeuw

In de vorige eeuwen was er nauwelijks sprake van reizen en het opschrijven van belevenissen die door vrouwen werden verricht. ‘Ze hadden in het algemeen een geringer aandeel in de schriftelijke cultuur, en schrijven was voor hen zelden een beroepsmatige verplichting.’[1] Vrouwen gingen vermoedelijk minder op reis dan mannen. Zij hadden geen reden om een Grand Tour te maken. Reizen werd voor vrouwen gevaarlijker gevonden dan voor het andere geslacht en er waren ook meer belemmeringen voor vrouwen. Een reiziger schreef in zijn verslag over zijn vrouw in 1807: ‘(Ik reisde) andermaal alleen, vermits mijne vrouw door een zuigend kind verhinderd wierd.’[2] Zij waren slechts de toehoorders voor wie lezingen over de reizen gehouden weren.

Juist daarom zijn deze twee VOC-scheepsjournalen van de zustes Lammens uit 1736 en van de zusters Swellengrebel uit 1751 van groot belang. Deze twee reisverslagen behoren tot de weinige door vrouwen geschreven egodocumenten in Nederland. Aan de andere kant zijn slechts deze twee vrouwelijke VOC-scheepsjournalen overgeleverd.

Het journaal van de zusters Lammens werd pas in 1994 in het familie-archief van Eijck van Zuylichem aangetroffen. Het is bijzonder omdat dit het enige verslag over een reis vanuit de Republiek naar Batavia uit de tijd van de VOC is dat door vrouwen werd geschreven. Men beschikt wel

over enkele brieven door een blanke vrouw afkomstig uit de betere kringen geschreven[3], en nog een andere vrouw heeft brieven achterlaten: Johanna Maria van Riebeeck (1709/1710)[4].

Het scheepsjournaal van de zusters Swellengrebel dat de route vanuit Kaapstad naar de Republiek beschrijft, is eveneens afkomstig uit een familie-archief. Dit verslag was al langer bekend.

Beide bronnen laten het dagelijkse leven op het schip veel gedetailleerder zien dan andere reisverslagen uit die tijd. De genuanceerde weergave van een overtocht door hoge vrouwelijke passagiers levert een unieke beschrijving op. Toch werd het verblijf van de zusters Lammens in Batavia echter niet beschreven omdat het dagboek in de eerste dagen van hun aankomst ophoudt.

In mijn artikel ben ik van plan een korte beschrijving van de twee reisjournalen te geven. In eerste instantie wil ik graag de belangrijkste informatie over de VOC-reizen schetsen. Dan volgen de twee reisverslagen. Ten slotte vat ik verschillen en overeenkomsten van de twee reisjournalen samen.

Kennelijk reisden zeer weinig vrouwen naar de Oost, en er waren nog minder vrouwen die hun belevenissen op papier gezet hebben. Slechts twee zusterparen zijn ons bekend, Lammens en Swellengrebel, wier scheepsjournalen hier voor de Hongaarse lezers/neerlandici gepubliceerd worden. De reden van hun reis moeten wij in de huwelijkspolitiek van de VOC zoeken. Op de Nederlandse koloniën was er een constant gebrek aan blanke vrouwen. Om dit probleem op te lossen, werden in de 17e eeuw vrouwen uit de spinhuizen naar Batavia gestuurd. Deze gedroegen zich vanwege hun geringe afkomst en duister verleden - waarover de gouvernanten op de koloniën klaagden - ongepast en waren niet godvrezend genoeg. De lichte vrouwen waren onbeleefd, ongeschikt, de meesten werkten op jonge leeftijd in bordelen. De eerste aanzienlijke groep van vrouwen kwam in 1623 in Batavia aan, met 82 vrouwen. Deze bleken volgens Jan Pieterz. Coen, de eerste landvoogd, ook niet fatsoenlijk en wel opgevoed te zijn.[5]

In de loop van de tijd bleven er constant problemen: er konden lang niet genoeg vrouwen naar Batavia gestuurd worden. Het andere probleem was dat de overtocht en de toelagen (kleren, huwelijksuitzet) te veel geld kostten en de echtgenoten moesten vijf jaar in dienst van de VOC in de Oost blijven. De getrouwde vrouwen waren verplicht vijftien jaar in dienst bij de Compagnie te blijven. Afgezien daarvan drongen de vrouwen na afloop van de diensttijd aan, naar Nederland terug te keren

waarbij het gevaar rees dat ze illegale handel zouden kunnen drijven. Het derde probleem werd door het klimaat veroorzaakt: de in Nederlands-Indië geboren kinderen waren ziekelijk en zwak, vaak overleden zij op jonge leeftijd. Het gevolg van dit feit was dat de VOC huwelijken tussen Nederlandse VOC-dienaren en (Eur)aziatische vrouwen aanmoedigde.[6] Maar later, in de loop van de 18e eeuw, kwam het in de hogere VOC-kringen vaker voor dat de vrouwen van de hoge VOC-dienaren, met het huispersoneel en met familieleden naar de koloniën mee mochten varen. De zusters Lammens vergezelden hun broer - die in Batavia als buitengewoon Raad van Justitie aangesteld werd - als verzorgster van zijn huishouden. In deze tijd voeren keer op keer ook schippersvrouwen tegen betaling mee. Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw reisden meer vrouwen naar de Oosten, verbeterden de levensomstandigheden in de tropen.[7]

Het dagelijkse leven op het schip

In het kader van de VOC-reizen zijn een miljoen mensen (1601-1803) uit de Republiek naar Azië vertrokken. In totaal zijn er 4700 reizen georganiseerd. Slechts een derde van de mensen keerde terug, en een aantal is aan malaria of andere tropische ziekten overleden. Op de schepen bevonden zich zeevarenden, soldaten, ambachtslieden en passagiers die meestal uit de hogere kringen kwamen. Onder de laatsten zijn vooral hoge VOC-dienaren meegevaren, vergezeld van familie en huispersoneel. Behalve vrijburgers hoorden tot deze categorie de Nederlandse kolonisten die naar de Kaap of naar Azië voeren. De passagiers aan boord hadden geen taak en hadden er nauwelijks contact met de matrozen en met de soldaten. Hun maaltijden waren rijkelijk, hun positie liet weinig contact met het gewone volk toe.

Met een zogenaamde Oost-Indiëvaarder voeren gemiddeld 200 mensen mee, maar op de terugreis bleek het aantal reizigers veel minder te zijn: de schepen namen reserves mee, soldaten en matrozen. In de loop van de 18e eeuw groeide het buitenlandse personeelsbestand. Rond 1770 was 80% van de soldaten en 50% van de matrozen buitenlander.[8] Dat had te maken met de toenemende bureaucratisering en territoriale machtsontplooiing op de koloniën. Later bestond meer dan een derde van het personeel uit militairen. Een kleine groep van ambachtslieden zoals timmerlieden, metse-

laars, steenhouwers en smeden zijn ook meegevaren. De soldaten en de ambachtslieden moesten aan boord wachtlopen en geschut bedienen.

De zusters Swellengrebel (1751) bevonden zich aan boord van de Oost-Indiëvaarder *Liefde,* die tot de grootste categorie behoorde: hij woog 1150 ton en was in 1748 in Amsterdam gebouwd. De eerste keer voer het schip naar Batavia.

De *Adrichem* waarmee de zusters Lammens naar Batavia zijn gezeild was in 1726 voor de kamer Amsterdam gebouwd, was 850 ton en behoorde tot de middenklasse van de 18e-eeuwse Oost-Indiëvaarders.[9]

Voor het personeel zag het dagelijkse leven aan boord er anders uit dan voor de passagiers. Het werken op een schip was zwaar leven, de levensomstandigheden waren zeer slecht. Het eten van de matrozen was niet gezond, hun maaltijden bestonden meestal uit erwten, bonen, meel, gort, spek gezouten vlees en stokvis. Vooral het gebrek aan vitamine-C veroorzaakte scheurbuik, waaraan een deel van het personeel overleed. De zusters Lammens berichten over de lijkstaatsies van de matrozen en vermelden ook een matrozenlied.

De familie Lammens

Met als de hoge officieren aan boord waren ook de hogere bestuurslieden in Batavia van Zeeuwse afkomst, zoals Pieter Lammens, die het ambt van buitengewoon Raad van Justitie in Batavia ging bekleden. Hij verdiende het aanzienlijke bedrag van 200 gulden per maand. Op de koloniën kon men in een periode van tien á vijftien jaar een redelijk vermogen vergaren. Zijn zusters, Maria en Johanna Lammens vergezelden hem als betalende passagiers op de heenreis naar Batavia. Vermoedelijk wilden zij er huishoudster van hun broers zijn en goed, d.w.z. bij hun stand passend, uitgehuwelijkt worden.

Maria, Johanna en Pieter waren uit een aanzienlijke burgermeestersfamilie uit het Zeeuws-Vlaamse Axel afkomstig. Hun moeder was al overleden, hun vader was rentmeester. Ze waren met negen kinderen geweest, maar enkele leefden niet meer. Een deel van de familie Lammens woonde in Vlissingen. Hun moeder kwam uit een Middelburgse advocatenfamilie.

Aan het begin van de reis was Maria 26, Johanna 22 en Pieter 24 jaar oud. Over hun eigenlijke reisdoel schreven de meisjes in de dagboeken niets. Ze zouden een goed huwelijk kunnen sluiten met een van de aanzienlijke kanditaten in Batavia. Maar het leven van de twee zusters is an-

ders verlopen. Maria, de oudste van de drie, trouwde binnen acht maanden en stierf in het kraambed. Johanna was vlak voor de bruiloft al dood. Zij is aan de in deze tijd in Batavia woedende malaria-epidemieën overleden (1733-1738) die hun slachtoffers vooral onder de nieuwkomers vonden. Pieters eerste vrouw was eveneens in het kraambed overleden. Van de tweede had hij een dochter, maar zijn tweede vrouw stierf ook na de geboorte van hun tweede kind in Batavia. Uit deze familiegeschiedenis blijkt dat het leven in de tropen voor Europese mensen uitermate gevaarlijk was. Pieter Lammens keerde na tien jaar met zijn dochter en met een aanzienlijk vermogen naar Europa terug.[10]

Het journaal van de zusters Lammens

Het journaal van de zusters Lammens bestrijkt bijna een half jaar: ze vertrokken op 28 maart 1736 uit Nederland en kwamen op 30 september in 1736 in Batavia aan. De vloot bestond uit drie schepen: de *Adrichem* waarmee de zusters zijn gevaren, de *Coxhoorn* en de *Sijbekaarspel.* Alledrie waren van de middelgrote categorie onder de driedekkers die toentertijd naar Batavia voeren. De passagiers waren grotendeels van de middenstand. De redenen waarom ze met hun broer op reis gingen, heb ik boven al gedetailleerd behandeld. Ze voeren langs de traditionele reisroute naar Batavia en onderbraken de reis in Kaap de Goede Hoop waar ze twee weken bij kennissen logeerden en de omgeving leerden kennen. De zusters beschreven de Hottentotten, de kerkgang op zondag, het landschap, de wijngebieden en de huizen van binnen en buiten.

Aan boord hadden ze weinig contact met de bemanning die voor de grote mast woonde. Ze leefden zelf achter de grote mast met de andere passagiersleden en hoge officieren. We weten dat de zusters over twee jongens als hulp beschikten, Antony Liesvelt uit Vlissingen en Pieter Bosket uit Terheijden. Verder bevonden zich daar de schipper/kapitein Jan van den Broeck en zijn vrouw, de opperstuurman Jan Reyndertsz uit Zierikzee, doktor Jan de Winter uit Middelburg en onderkoopman Jan Bergman uit Königsberg.

De zusters Lammens legden hun belevenissen aan boord voor de familie en vriendenkring vast, maar ook voor zichzelf. Ze besteedden aandacht aan de voor hun onbekende, ongewone gebeurtenissen, en scheepsaangelegenheden. Het bescheidenheidstopos i.v.m. het schrijven van fouten kwam eveneens in het journaal voor: de zusters excuseerden zich voor de

spelling en andere fouten in het dagboek. Het verschijnsel is niet onbekend in deze tijd.[11] Er werd ook over een eventuele berijming van het reisverslag gesproken. Maria en Johanna wilden hun werk naar Europa terugsturen om het door en voor ons onbekende persoon te laten overzetten. Of dat gelukt is weten wij niet, de eventuele bewerking is nog niet opgedoken.

Op grond van de stijl neemt men aan dat de zusters het dagboek afwisselend hebben geschreven. Meestal schreven ze in enkelvoud, maar meervoud komt ook voor, soms allebei in dezelfde zin. Na de dood van de twee meisjes heeft Peter Lammens het reisverslag overgeschreven en later naar Nederland meegenomen. Waarschijnlijk hadden de zusters onderwijs van een 'gouverneur' of onderwijzer genoten. Misschien hadden ze een opleiding aan de Franse School, maar dat is niet bewezen. Dat Franse element is in deze tijd niet bijzonder, iedereen maakte gebruik van een groot aantal Franse woorden. Als spellingsfouten zijn vooral verschillende vormen van hypercorrectie te noemen, zoals het extra toevoegen of het weglaten van de h, vaak aan het begin van een woord Verschillende kenmerken van het Zeeuwse dialect zijn nog vast te stellen. Verledentijdsvormen werden vaak verkeerd geschreven, bv.: vong in plaats van ving en gong in plaats van ging.[12]

In beide scheepsjournalen zijn meerdere vaste onderwerpen aanwezig, zoals angstige gebeurtenissen aan boord, berichten over het leven van de mensen voor de mast, zeeziekte, dagelijkse bezigheden: lezen, naaien, breien, enz., beschrijving van de maaltijden, bewondering voor het landschap, onbekende vissoorten, musiceren, dansen, toneelspelen en de cultuurschok bij de aankomst.

Het dagboek van de zusters Lammens is vermakelijke leesstof. Het is interessant, vlot geschreven, levendig, aanschouwelijk en zonder gekunsteldheid. Ze berichten met veel plezier over de tocht naar Kaapstad en Batavia. Het onbekende heeft een grote invloed op hen uitgeoefend. Ze gaven een nauwkeurige beschrijving van wat ze op zee, aan boord en op het vasteland zagen. De lezer heeft het gevoel alsof hij het allemaal met eigen ogen ziet, zo precies is het dagboek geschreven. De zusters hadden voor alles belangstelling: voor het eten op het schip, voor de beschrijving van een dag, voor kleine gebeurtenissen op het dek. Het dagboek van de zusters Lammens wordt niet eentonig en saai.

De stijl van dit reisverslag is veel archaïscher dan die van de zusters Swellengrebel. Ze maken gebruik van meer ingewikkelde metaforen, beelden en uitdrukkingen. Het is de vraag of de archaïsmen een teken van

de sociale status van de zusters Lammens zijn, of een teken dat dit dagboek 16 jaar voor het andere reisverslag geschreven is. De zusters Swellengrebel gebruikten een andere stijl, gekenmerkt door een eenvoudige, heldere zinsbouw. De zinnen van de zusters Lammens zijn ingewikkelder en langer. Het komt vaak voor dat de zinnen niet afgemaakt zijn, of de hoofdzinnen door andere hoofdzinnen in tweeën gedeeld worden. Vaak zijn de zinnen zonder werkwoord of ontbreken er andere zinsdelen. Het is te merken dat de zusters Lammens de zinnen snel na hun belevenissen op papier zetten, omdat de zinnen spontaan zijn neergeschreven en hun zinsbouw daarom stilistische en syntactische fouten bevat. Juist dit feit bewijst dat het dagboek een uitermate grote authenticiteit bezit.

Er bestaat de tendens in de loop van de tijd aan boord een eenvoudiger stijl en het woordenschat te hanteren en minder 17^{e}-eeuwse, ingewikkelde uitdrukkingen te gebruiken. De oorzaak van dit verschijnsel is waarschijnlijk op de afstand van het vaderland terug te voeren. De zusters zijn uit het thuismilieu getreden en door het beperkte gebruik van hun moedertaal begon hun woordenschat zich te vereenvoudigen. De humor van de zusters verlevendigt de tekst: ze maken af en toe scherpe opmerkingen over de passagiers (de scheepsarts, de ziekentrooster) aan boord, of ze komen in ingewikkelde metaforen terecht die nu moeilijk te duiden.

De verschillende sociale status van de reizigers aan boord liet zich duidelijk merken. De zusters Lammens belichaamden de typisch vrouwelijke Batavia-reizigers uit de middenstand. Aan boord van de *Liefde* voeren ze hun toekomst tegemoet. De *Liefde* is een driedekker van de middelgrote categorie. Ook uit de menu's op het dek blijkt hun plaats op de sociale ladder: de maaltijden waren gevarieëerd, rijk en overvloedig maar niet al te luxueus in vergelijking met die van de zusters Swellengrebel. Hun maaltijden stonden in schril contrast met die van de matrozen.

Het dagboek eindigt vlak na aankomst in Batavia. Toch beschreven de zusters in de eerste paar dagen wat ze allemaal zagen. Ze ervoeren een enorme cultuurschok: ze beschreven zeer gedetailleerd het uiterlijk van de inheemse vrouwen en de vrouwen van gemengd bloed, maar de karakterisering is vol van negatieve en pejoratieve aanmerkingen die heden ten dage nauwelijks op papier gezet kunnen worden. De beeldvorming van de zusters wijkt niet af van de gangbare beeldvorming in de 18e eeuw. De (Eur)aziatische vrouwen zijn lui en ijdel en behandelen hun slaven wreed. De uitgebreide beschrijving van kleding komt in andere reisbeschrijvingen over de koloniën nauwelijks voor. Daarom is deze passage in het dagboek uniek.

Het reisverslag van de zusters Lammens is een levendige, spontane beschrijving die helemaal niet eentonig is. Ze hielden zich veel minder dan de zusters Swellengrebel bezig met saaie werkzaamheden zoals breien en naaien. Ze leefden ook veel opener: hun vermaak bestond meestal niet uit bezigheden die alleen voor de mensen achter de grote mast of alleen voor zichzelf waren georganiseerd. Ze bewonderden vaak de visvangst, de vliegende vissen of andere curiositeiten aan boord. Samengevat: deze bron is veel interessanter voor het onderzoek dan het andere dagboek.

De familie Swellengrebel

De zusters Helena en Johanna Swellengrebel schreven hun scheepsjournaal van 5 maart 1751 tot 10 juni 1751. De reisroute was precies de tegenovergestelde van die van de zusters Lammens: ze voeren vanuit Kaapstad langs Afrika naar Nederland (Utrecht) terug met de grote Oost-Indië-vaarder, de *Liefde.* Ze zijn in Zuid-Afrika opgegroeid, een deel van de familie lieten ze in Kaapstad achter en ze zouden zich voorgoed in het vaderland vestigen. De vader van Helena en Johanna was gouverneur in Kaapstad tot zijn aftreden in 1750, en werd door de gouverneur-admiraal Gustaaf Willem baron van Imhoff als admiraal van de Indische retourvloot aangesteld.

Helena en Johanna Swellengrebel hadden aan de kaap het levenslicht gezien, resp. in 1730 en 1733, als tweede en vierde kind in de familie. Twee van hun broers en zussen, Claudia Constantia (1739) en Ertman Balthasar (1742) voeren op het het schip ook mee. De drie oudste broers gingen al eerder naar Nederland om daar te studeren. Hun vader, Hendrik Swellengrebel was eveneens aan de Kaap geboren (1700) en werkte in dienst van de VOC. De familie was oorspronkelijk uit Duitsland afkomstig, hoewel de grootvader van de meisjes, Johannes Balthasar Swellengrebel, een koopman in Moskou was. Hij trad als eerste van de familie in dienst van de VOC. Hendrik Swellengrebels vrouw was ook een geboren Kaapse, Helena Wilhelmina ten Damme. Voor het overlijden van zijn vrouw (1746) werd hij tot buitengewoon Raad van Indië benoemd. Hij bleef er tot 1750. In hetzelfde jaar kreeg hij toestemming naar Nederland te varen en zijn laatste jaren daar door te brengen. Hij overleed in 1760 in Utrecht.

Van Helena Sweellengrebel weten wij dat ze een zacht karakter en een goede aanleg voor studie bezat.[13] Zij was waarschijnlijk een moderne

vrouw die getalenteerd was in musiceren, tekenen en handwerken. In 1753 stierf ze in de Republiek, een jaar na haar huwelijk met Lambert van Ruyven. Claudia Constantia, die in het dagboek Stansie wordt genoemd, trouwde in 1766 met Adriaen van Romondt en overleed een jaar later, 28 jaar oud.

Johanna Swellengrebel was nooit met iemand in de echt verbonden geweest en heeft een hoge leeftijd bereikt: zij overleed in 1798 op 64-jarige leeftijd. Hun jongere broer, Ertman werd kanunnik van de dom in Útrecht en stierf in 1772.[14]

Het journaal van de zusters Swellengrebel

Zoals boven al vermeld, voer de *Liefde* in twee en halve maand naar Europa. De reisroute van de zusters Lammens is de omgekeerde van die van de zusters Swellengrebel, van de Kaap naar de Republiek. De familie woont tijdens de vaart aan boord van de *Liefde*, dat het grootste schip van de vloot was. Aan boord bevonden zich de vader, de jongere broer en zus van de meisjes, de secretaris, Leertouwer de dokter, de opperstuurman Jan van Tuyl, Joachim Oudtjes en zijn zoon, de hofmeester en de kapitein van het schip.

Dit scheepsjournaal wijkt in meerdere opzichten van dat van de zusters Lammens af.

De gerichtheid van het dagboek is anders: de zusters Lammens hebben het voor zichzelf geschreven, en is weinig op de lezer geconcentreerd. Helena en Johanna noteerden de belevenissen plichtsgetrouw volgens een streng patroon in de eerste persoon enkelvoud, waardoor het reisverslag eentonig wordt. De pennenvoerster is waarschijnlijk Helena Swellengrebel geweest. Maar enkele doorhalingen wijzen op overschrijven.

De stijl van dit dagboek wijkt in grote mate van die van de zusters Lammens af: het is een precies, eentonig geschreven werk, geïllustreerd door de dagelijkse monotone bezigheden die de zusters aan boord verrichten, zoals breien, naaien, zitten op het halfdek, slapen, musiceren, zingen, etc.[15]

Dit werk is veel minder vermakeljik voor de lezer dan dat van de zusters Lammens. Deze zusters bleken ook een ander karakter te hebben: ze gedragen zich rustiger, ze zijn weinig sensatiebelust, ze raken moeilijk opgewonden. Waarschijnlijk weerspiegelen deze kenmerken van hun dagboektekeningen ook hun sociale status en afkomst. De zusters Lammens

doen van elke visvangst of overleden van een matroos enthousiast, levendig en opgewonden verslag omdat de gebeurtenissen aan boord voor hen iets ongewoons waren. Ze uiten hun gevoelens, de emoties meer onverbloemd dan de zusters Swellengrebel. Helena en Johanna gedragen zich terughoudender. Het kan ook een teken van de verschillende sociale status zijn. Hoewel de zusters Swellengrebel duidelijk meer georganiseerd vermaak van een bepaald niveau aan boord hadden, belichaamden ze de stille, terughoudende, 18e-eeuwse, vrouwelijke levenshouding van hun stand. Spontaniteit gold in die tijd als teken van gebrek aan beschaving. Als hoofdkenmerk van de stijl kan men de monotoniteit noemen die tot op zekere hoogte deel vanop de levensstijl van de zusters Swellengrebel lijkt uit te maken: ze leefden veel meer op zichzelf, veel meer gesloten, dan de zusters Lammens, die een lagere sociale status bekleedden. Misschien is deze veronderstelling ook op het feit terug te voeren dat ze buiten Europa zijn opgegroeid en opgevoed. Het geïsoleerde leven aan de Kaap heeft zijn sporen op de levensstijl en op het taalgebruik van Helena en Johanna achtergelaten. Het taalgebruik verschilt in hoge mate van dat van de zusters Lammens. Hoewel het tweede dagboek twintig jaar vroeger is op papier gezet, kan men veronderstellen dat niet alleen dit feit, maar ook de geïsoleerde status van het Nederlands aan de Kaap erop wijst dat de taal van de zusters Swellengrebel veel eenvoudiger is, dan die van de andere twee meisjes. De zinnen zijn korter, monotoner, de woordenschat is beperkter; er komen bijna geen archaïsche constructies voor, men heeft een indruk van ‘steriliteit’ van de taal. De orthografie verschilt ook op enkele punten: de kortere zinnen worden niet door komma's gescheiden. De getallen verschijnen ook anders in de twee dagboeken. Bij de zusters Lammens zijn ze met letters geschreven en bij de zusters Swellengrebel met cijfers. Bij de zusters Swellengrebel komen er nooit onvolledige zinnen voor in vergelijking met de zusters Lammens. De zusters Swellengrebel brachten hun tijd aan boord met breien, naaien en musiceren door. 's Avonds werden er dans, toneelspel en andere bezigheden georganiseerd omdat dit schip, de grote Oost-Indiëvaarder meer vermaak bood, dan het schip van de zusters Lammens.

Ik hoop met deze inleidende woorden de achtegrond een weinig geschetst te hebben. De volgende fragmenten komen uit het begin, het midden en het einde, om een duidelijk zicht te krijgen op het dagelijkse leven aan boord, zoals de zusters het ervaarden.

Geraadpleegde literatuur

Op reis met de VOC De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel door M.L. Barend-van Haeften, Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging XCV, Zutphen, 1996.

Reizen op papier 1600-1800. Verhalen over verre landen Tekst in context 5 ed., Karel Bostoen, Marijke Barend-van Haeften, Mirjam Roos, Amsterdam University Press, 2001. p. 61-76.
Dekker, Rudolf: Van Grand Tour tot treur- en sukkelreis Nederlandse reisverslagen van de 16e eeuw tot begin 19e eeuw. In: *Opossum Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen*, 4 (1994) 13/14, p. 8-24.
Jacobs, Els M.: *Varen om peper en thee Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie.* Walburg Pers 1991, p. 15-51, 55-73, 91-95.
Lubis, Mochtar: *Het land onder de regenboog De geschiedenis van Indonesië Atrium.* 1992, p. 93-104.

Int schip 'Adrighem' zeijlende van Middelburg na cabo de goede hoop

Anno 1736 maart

[1 r]**WOENSDAG den 28e** wierden wij beijde met een steijger schuijt[1] aan boordt gebragt des morgens om negen uijren, daar wij van de capteijn, officieren en broeder vrindelijk wierden verwillekomt, door Gods segen ging alles seer voorspoedig dat wij sonder de minste ongemacken, om een uijr dien eijgen dag, al over den dorpel[2] met negen schooten verwillekomt wierden, daer ons eerste benaeutheijt scheen voor bij te sijn, verder viel er dien dag niet veel te sien, maar Maria Wilhelmina de meijt[3] begon soo see dol[4] te worden, dat met de kop tegen de deur van de schippers kamer seer gevoelig kwam te groeten, soo dat de capteijn die haar met de nagt spiegel[5] volgde, met de eerste kalvers[6] wiert begunstigd, waarlijk niet onaerdig om te sien, maar vrij wat misselijk om te ondervinden, de juffrouw scheen haar constand te houden, tot aen den avond, als wanneer sij met dubbele portie quam, en deed haar best de kooij te vinden, maar het slapen dat die nagt geschiede was gering, met mijn heer den raed[7] ging het diergelijcke, maar wilde liever tweemaal kaeuwen als weer te geven, om geen gewonne goed verlooren te laten gaen, maar den armen onderkoopman[8], riep niet, als had ik aen de wal gebleven, en de brug was opgehaald, was in het schuijtje, en moest daar mede over[9], schoon wij wel sagen, op sijn mofs[10] de vissen mede te deelen, vrij sijn moeijte aen had, en wel dobbele fatige[11] was, en leek wel na het Engelse geluijt[12], tgeen eerst voor Domburgh gehoort wiert, rogt[13] evenwel in sijn kooij, dien nagt om twaalf uijren quam onsen braven capteijn[14], voor ons bed en feliciteerde ons voor Engelandt, ten vijf uijren sagen wij ons opperstuurman[15], versogt ons op te staan, om twee kooninkrijken te sien, daar wij ook met kruijpen op knien en ellebogen toe quamen, tgeen ons niet beroude, was waarlijck wel de moeijte waardigh om te sien, aen de eene kant sagen wij de stad Calais, en aen de andere het casteel van Douvres[16].

DONDERDAG den 29 smorgens om seven uijren namen wij een copje thee, daar de Vlissingse melk niet onaengenaem bij was, en voor ons eerste eten een stuckje booterham, tgeen van ons schippers vrouw[17] niet weijnig beweend wiert, want wilde met de loots, die denselven ogtent om negen uijren weg ging, na Vlissingen toe, dog bedagt haer een weijnig, en luijsterden nae den raed van haar man, soo dat lootsje alleen moest vertrecken, en juffrouw Van den Broeke[18] haar troosten met bij vader[19] te

blijven, om twaalf uijren komen wij aen de Cingels[20], om een uijr hebben wij den Hoek van Bevesier[21] in 't oog, naast ons kleijn Engels vaartuijg en sijn soo ver dat er brijsels voor den dagh komen, en als offer eenigen tijt tot eeten quam, Godt sij gedanckt alles soo gesegent, dat de officieren seggen, van de duijsent schepen niet een soo gemackelijk hier passeert, dit vleijt sig tot des avonds wonder wel, en wij passeeren onse namiddagh soo met thee drinken, brijen en leesen als ook somtijds met kijken door dien het weer ons daar toe gunstig was, vaerende langs snee witte krijt bergen, tgeen voor onbekende reijsigers al vrij niet onaardig is om te sien, dog volgens den gewoonen loop, begon de nagt gordijn sig toe te schuijven en wij begaven ons op den gesetten tijt tot eeten aan de tafel maar hadden al de aansittende gasten soo graag[22] geweest als wij soo waar het niet noodig geweest om onse smeer kok[23] te doen kooke, want genoegden ons met siende broot met swarte oogen[24] te consumeren, maar sagen van ons mede gasten een ruijm baan maken in de schootels, tot dat se van de bruijne hand doekjes gesuijvert wierden, mag niet vergeeten dat kort voor den avond stond een seer heerlijke lijkstatie sagen, van een onser matroosen[25] die des morgens na doctors[26] seggen nog redelijk wel was, dog door een val van booven van het pispotje[27] tgeen nog op het Vlacke[28] geschiet was, apparent eenige lugt in de harsens hadt gekreegen, waar na hij den geest had uijtgeblasen, en wiert vervolgens na scheepsgewoonte in sijn groene kist genaaijt[29], en overgegeven aan de lust der vissen, geen uijr na dese statie of wierden van onse doctor bekendt gemaakt weer een van het selve caracter[30] deese weereld was overleeden, dog door wat siekte is ons onbekent, maar als den voorigen met het aanbreeken van den dag gehandelt, het is te wensen het soo niet dagelijks mag gaan of vrees te veel ruijmte en te weinig volk souden krijgen, en [2v] wij wilden als het God behagen mogt wel vrij gaen, wij begaven ons om negen uijren ter rust, en ongestoort tot des morgens om vijf uijren,

VRIJDAGH den 30e wanneer wij door een horibel gekakel van jongens en onsen hof meester[31] wierden gestoort en niet sonder schrik ontwaakten, dagten het schip bestormt wiert, tgeen den armen Axelaer[32] hier bekend als patrijse vanger[33] best gewaar wiert want quam met sijn hangmak die en quaedaardigen afsneed, vrij gevoelig en schielijk[34] op sijn agter quartier op de grondt, een uijr daar nae quam onsen captein ons goeden morgen groeten, tgeen voor ons soo aangenaam niet was als de voorige dagen, want seijde den goeden wint ons verlaaten, en was na het zuijden gekeert, soo dat sig het schip vrij wat een seijdig verklaarde, en scheen als of wij op ons bedt op ons voeten[35] moesten slaepen waarlijk een slegte

saak voor de spuijgende gasten ons uijtertse best sijnde, kropen wij evenwel weer uijt de kooij, t was soo duijster in zee, dat ons mede zeijlders, niet konden sien, om ons aardsen tabernakel[36] wat te versterken ordonneerden wij thee water en booterhammen, het geen wij in ons cajuijt gebruijkten in compagnie met onsen coopman[37], na sulx verrigt was, sag juffrouw Johanna de zee zieke gemeijnte ter kooij gaan, waer van juffrouw Maria de eerste was, maar wiert kort in de *[38] buurte gevolgt van een die stadig wenst aan landt te sijn, die ik geloof gemeent [3r] heeft in Indien te koomen sonder vaaren of gevaar, boven ons hooft hooren wij niet als roepen, ik sal over de focke**[39] schoot moeten, daar sij mogelijk aan landt niet veel om gedagt hebben

Want siet nu als men is in noot
Dan denkt men dikwils om de dood
Maar is men in vermaak
Dan is de doodt een ligte saak

Om negen uijren begon het weer wat te ligten soo dat weer land sagen en vermeijnen te sijn Kaap de la Hage[40] een Franse kust waerom tot waarschouwing van de twee volgers[41] een schoot gegeven wiert, dus zeijlen wij soo voort in hoop van te avanseeren[42], dog niet sonder heen en weer slingeren, waar van juffrouw Maria de proef gevoelt, door het gestadig verschuijven van het pampier tgeen sig veel te gehoorsaam aan het schip toont, om complesant[43] te sijn, diende hij sijn agter quartier vrij wat stilder te houden, in plaats van aen tafel te gaan om wat te eten, namen wij beijde ons vertrek na booven want de reuk van de spijs ons genoegsaem vervulde sonder daar van te proeven, want geleek wel na de Franse kost, door dien ick niet anders als ajuijn[44] en knollen daar in sagh die ons gants niet monde, na de middagh deeden wij niet als kruijpen en vroeten hadden werk genoeg om ons aan tafels en [3v] banken vast te houden, wij het schip sig vervaarlijk roerde, soo dat het seggen van de vaderlandse vrinden als dat er geen glas wijn om sou storten als het top tafel stond, ons van nu af aan onmogelijk voorkomt, want hebben nog dagelijks contrarie[45] ondervonden, soo, geloove die goede menschen, dat ongemak hebben vergeeten als sij aan de wal sijn, tgeen apparent met ons ook soo gaan sal, het geene wij hoopen, want geloof niet wij anders een van ons drijen ooijt soude konnen resolveeren[46], om weer na het vaderlandt te gaan. Des avonds weer en wint als vooren, wanneer wij eens buijten keeken, sagen wij rontom ons verscheijde schepen heel plaisierig om te

sien, maar de lugt was soo benevelt en kout dat wij wel haast ons oude verblijf plaats koosen, des aen tafel komende vonden wij vrij wel opgedist na scheeps manier, bestont in een goede preij soep, rooijkool slaa en soute vleijs en kosjen bequaam om gemackelijk te rusten, en komt niet bij[47] de gewoone frikkassees[48] van de Zeeuse keuke meijden toe gemaakt, na gewoonte al weer ter kooij maar weijnig tot slapen door het sterk stommelen van ons huijs en kamer dog het scheen de crabben en vissen int canaal dat aangename roode kool slaatje aan ons niet gunde[49], tgeen haar soo geluckte dat de meijd[50] ten bedde uijt vloog om met een groote gaauwigheijt het selve weer te geven, het geen niet sonder [4r] benaeutheijt geschiede maar veroorsaakte doen een gemackelije nagt die ook al weer sonder slapen ten eijnde quam,

SATERDAGH den 31 de aengename dag quam ons weder begroeten en hoorden voor nieus wij gepasseert waren ses à seven Engelse oorlogh schepen, onder het geleijde van een vlagh[51] dog wierden van ons niet gesien door dien wij sliepen, ook was er gepasseert een Rotterdams hoekertje[52] komende van Bourdaux[53] daer ons oppperstuurman tegens riep, dat sij souden seggen drij Zeeuse schepen hadden ontmoet soo dat niet twijfelde of onse vrinden sullen als doen van ons gehoort hebben door middel van couranten, wij hieuwen ons stil in het bet uijt vreese de crabben weer ontijt te verschaffen dien dag was geweldig fatigant, wijl het schip sigh soo geneugelijk vertoonde dat niet deed als dansen, geloof hij de Paesschen in het hooft heeft, waar mede hij ons dien tijd niet weijnig inkomodeerde[54], ja t scheen ons somtijds toe als of de zee en baren ons met het gantsche schip wilde verswelgen, wij stijgeren dikwils als t waere tot den hemel, en dalen dan weder tot de diepte van de hel, dit duurde soo den geheelen dag en nagt tot heden toe, ons diverstisie[55] was gering want konnen naeuwlijx sitten, gaen of staen, voor waer een droevig leven indien wij niet op wat meer rust en gemak hoopten, geensints was een mens bequaem soo een reijs te ondernemen, [4v] Godt hopen wij sal ons gunnen wat beter weer te hebben als tot nog toe, en het ons wat meer gewend laten worden, weet anders niet hoe wij levendig aen Batavia geraeken, want vergaen van angst en benaeuwtheijt, sonder dat er int minste volgens het seggen van ons opperhooft[56] eenige swaerigheijt is, en willen ons wel doen gelooven het nog maar spelevaren is, tgeen al weer benaeutheijt maakt, want sijn dan al weer in vrese voor slimmer.

April

SONDAGH den 1e hadden wij nog het selve weer jonker Jan int oog[57] en scheen als of, den Adrighem meer genegen was, om weer na het vaderlant te keren als tot Batavia te koomen[58], door het schrikkelijk stommelen waren wij genoodsaakt int bed te moeten blijven, van waer wij een smaakelijk ontbijt sagen doen, door onse officieren, vrij wat hartelicker als een copje koffij of thee, bestont in een groote kom gort met bier, booter, wijn en oude kaes gemengt en sagen aent couleur en steenen daar pruijmen bij gekookt waren en was soo dun als soep, om niet flaeuw daar van te wesen quamen ettelijke gebraede haringen voor toe spijs, men kan eens denken hoe ons dat morgen ontbijtie voorkwam, de reuk vervulde genoegsaam sonder te proeven, tot onsen eenigen troost koosen wij alweer ons oud paasbroot, daar wij de geefster gestaedig bij indagtig waren, met al onse waerde vrinden, die wij hadden moeten verlaten, [5r] die wij gelooven vrij wat gemackelijker en plaisieriger Paasschen passeeren als wij, dog hoopen met den almanack[59] hier na eens beter, dien dag was als vooren oribel[60] onstuijmig en vol fatige[61], maar wiert op sijn scheeps vrij stigtelijk geëijndigt, want onsen seer geleerden en op de timmerschool gegaene dominé[62], deed des avonds het gebedt op het dek in het bij sijn van een talrijke gemeijnte in alles ontrent de twee hondert en veertigh t heugt mij wel kerken gesien te hebben daer vrij wat grooter en beter predicatien gedaan wierden voor minder persoonen als hier tegenwoordig waren, na het eijndigen van het gebedt, wiert een psalm gesongen alles volgens scheeps gebruijk maer voor ons wat nieuws, des avonds om seven uijren preijden[63] wij een hoeker komende van Bourdaux gaende na Amburgh[64], die ons captijn beloofde in de Maats te loopen[65] en een brief te schrijven na de camer Zeelandt, en te seggen drij uijtgaende Zeeuse Oost indisch vaarders hadde ontmoet in goeden staat, dog nog met tegenwint in het Canaal swervende, daar wij wenschen het eijnde al van te sien, tgeen de zuijt weste wint ons belet om daer uijt te raaken. Des middags niet hebbende konnen nuttigen, kookten ons captijn voor ons en sijn vrouw die wel een leggende matroon[66] mag genaemt worden, want heeft na ons vertrek nog geen halven dag opgeweest, een goeden rooden wijn candeel[67], twelk vrij wel smaakte en ons benauwt en misselijk hart wat versterkte, wij gongen alweer naer het droevige bedt in hoope van wat te rusten, mag niet vergeeten het geen alvoorens nog [5v] passeerden eer wij in het bet geraakten, quam onsen opdisser[68] seggen een matroos was, die meende te sterven, en versogt sijn testament te maken, waerom ons pen useerder[69] na beneden mogt om sijn waerdig ampt te bedienen, en wiert

wel haast gevolgt door een nieusgierigen Raet der Justitie, die haestig daer bij sijn wilde, maar quam vrij spoediger beneeden als gedagt hadt, moest sijn nieusgierigheijt met sijn agterquartier aen de trappen die vrij glat waren betalen, dog verging sonder beseeren, Tot slaepen konnen wij niet raken, meerendeels door benaeutheijt en vrees, twas ontrent middernagt als het schip sig wende door middel van het volk waer toe de klok geluijt wiert, voor ons al weer nieuwe schrick, mijn suster begon te roepen, ik geloof dat er een gat in het schip is, hoortse dog eens pompen, dadelijk sinken wij, dit baarde ons sanderen daags stof tot laggen want was in het minste geen swaerigheijt, Godt hoopen wij sal ons daar voor bewaren, met hoesten van Johanna en vrees van ons beijde raakten den naren nagt al weer ten eijnde,

(...)

VRIJDAGH den 28e des namiddags om vijf uijren, quamen wij op die lang verwagte reede van Batavia ten anker, alle Godt lof in goeden welstand, soo van de menschen als van het schip, dankende Godt de Heere voor sij genade en goetheijt dat Hij ons heeft gebragt tot in de havens waar toe onse begeerte strekte, en ons uijt soo veel gevaar angsten en benaautheden heeft geredt, de Heere Godt de Almagtige geeve ons dogh een opregt dankbaar hart amen, merk waardig is voor ons geweest den agt en twintigsten tgeen den leeser nagaande ons gehouden dag register sal konnen sien, soo dra het anker in de wal was ging broer met de capteijn nade wal, daar sij des nagts bleeven, voor ons was het te laat, waerom nog een nagje op onsen Adrighem (daar wij her reijsje na het lieve vaderland nog wel eens mee souden willen doen) bleven campeeren sliepen na gewoonte op de banken, dog ging nog al redelijk wel behalven juffrouw Maria die met swaere pijn [51r] was beset in de ingewanden na gedagten door een kouw des nagts gevat,

SATERDAGH den 29e kleeden wij ons vroeg aen, kreegen ten eersten de commandeurs schuijt met de valg om ons aen boord, bleven wagten tot broeder quam, tgeen niet lang aan liep of ariveerde met de capteijn, bleven tot tien uijren, tot dat de gecommiteerdens van de Justitie Raden met de fiscaal de visitatie alles na gewoonte hadden verrigt, wanneer wij ons afscheijd van den trouwen Compagnies boodem en van alle scheeps vrinden namen, twelk soo min als het aankoomen sonder ontroringe geschiede want wierden nu alderbest het missen van dat lieve vaderland en waerde vrinden gewaar, twas benauwt warm, dog evenwel vermakelijk tussen die menigte van schepen door te roeijen, hadden nog wel een uijr werk eer op Batavia waeren, soo dat na gissing om elf uijren onse voeten op het landt

sette, treffen het ongeluk een goed rekje[70] in die brandende hitte te moeten wandelen, onbekendt sijnde quamen wij aan het casteel aen en bij de vijs[71] commandeur stondt juffrouw Visvliet[72] met de wagen ons te wagten, en liepen doolen door de stadt, maar wierden eijndelijk door de heer De Plae[73] ingeroepen, die ons sijn wagen soo als de koetsen hier noemen, presenteerden, om te brengen daar wij moesten, want seijde wel aen ons kon sien wij baeren en barinnen (soo als sij de vreemdelingen hier heeten) waren, bij alle geluk had de heer Visvliets jongen ons daar sien in gaen [51v] en quam ons soeken, daar wij juffrouw Visvliet mede lieten vragen of ons daar wilde komen afhaalen tgeen geschiede, soo dat wij na de heer Visvliets huijs in de Nieuw Poort Straat daar broer digt bij een huijs had gehuurt reden, de groote en schielijke verandering daar bij de afgrisselijke hette en soo veel raare vreemde tronien deed ons bij na confuijs worden, wierden seer beleeft ontfangen van de vrinden in huijs, en dien eijgen ogtent van verscheijde vremde, tot dat gingen spijssen, als wij gegeten hadden hielden wij ons heel stil, niet weijnig door onse wandeling vermoeijt sinde, konnende ten nauwer nood het eene been voor het ander setten, savonds na de hier sijnde moode saten wij op stoep dogh gingen al vroeg slaapen, daar geen weijnigje na verlangden, maar viel gans na ons genoegen niet uijt want was op een open rusbank of soo genaamde cadel, en de camer soo menigvuldig van onse neven[74] voorsien, dat wel hondert duijsentmaal ons beklaagden hier soo veel van die vrinden te vinden, die soo arm en naakt sijn, en ons bloet uijt armen en beenen suijgen, wij souden haar graag voor bij hebben gesonden, maar betuijgen het haar gewoonte is op die manier met de baaren te handelen, en met veel smaak groote bobbels op armen en beenen veroorsaaken, deese hier genaamde muskiten en de warmte joeg ons vroeg ten bedde uijt,

SONDAGH den 30e vonden wij des morgens thee en coffij gereet, hadden veel te sien na soo veel schielijke maaksels, soo van de kleedinge de Oost Indische vrouwen als van de slaven, de eerstgenoemde [52r] naementlijk liplappen[75] die hier een jaar 4 à 5 geweest, sijn goet om een goot[76] mede door te stooten, en ben nergens beter bij te vergelijken als bij Lots huijsvrouw als in een sout pilaar was verandert, hebben niet aan het lijf als twee dunne rocken, daar over een soo genaamde cabaaij[77] sonder voeringe die tot op de grond hangt en de mouwen rondt tot op de handen, een sak neusdoek sonder vouw op plooij om den hals en tot de grooste cieraedt met de bloote kop, waer op een groote dod pik swart haer sit, op een swarte pin gedraaijt en een goude of diamante of karette[78] kam ijder na vermogen, voor die kondeé[79] steekt, soo als dit kapsel genaamt wordt,

dit is dagelijks voor best een samaar[80] bij ons als tabberd bekendt, van coleur doorgaans smousinnen[81] gelijk, dog goud en silver stoffen kostelijk en fisieus[82] werden hier menigvuldig gedragen, als sij gekleed sijn, werd over die kondeé een kleijn gekapt mutsie geset van fatsoen na mij heugt soo als ik kreeg als een losse tabbert voor de eerste maal droeg, welke moode hier soo is doorgebrooken dat nog geen ander heb sien dragen als van barinnen, maar sal die moode evenwel niet volgen, hoewel door de groote hette men hier niet als gekapte mutsen op het hooft kan veelen, het fraaijste van de Oost Indische dames is het liefelijk pinang kauwen, dat het eerst is daar sij om denken, en nagt en dag als maar wacker worden eten, met elkander in geselschap sijnde komt de gras bak van ons soo gedoopt voor den dagh, sijnde een groote silvere of goude schootel, met een doosje kalk, een met pinang, noten en een met groene bladen, [52v] tgeen daer in order staet welke kalk, bladen en noten sij bij malkander vouwen en in de mont steken werden net eender den heelen avandt gepresenteert als bij ons confituuren die hier niet als op een thee blaedje met thee gelijk komen, indien ons journael hier van tgeen aan de wal heb gesien wilde vullen, kon ik er nog wel twee maal soo veel in setten als van de heele reijs staet, maar papier en tijd soude mij niet ontbreeken, dog ons belofte nu denkende voldaen te hebben, soo sullen wij sluijten, wenschende en versoekende aan den leser dat gelieft met oogluijkinge, stijl en spellinge voor bij te gaan en te denken van twee onnoosele schepsels allleen uijt grappen is opgestelt en soo die geen die het ons belooft heeft het selve gelieft in reijm over te setten sal ons veel eer doen en versoeke het selve dan ook eens te rug om te leesen, hoope de vrinden die uijt genegentheijd sullen leesen, en sullen sluijten in hope uedele de lege tijd daar in sult doorbrengen, waer mede wij altijd blijven

Uedele dienstwillige[83] dienaeressen

Journaal gehouden in het admiraals schip de Liefde zeijlende van Cabo de Goede Hoop, na het vaderland, in den jaare 1751

Vrijdag den 5 maart, 's avonts zijn wij ten 10 uuren, onderzijl gegaan, dien avond zaaten wij in onze eetzaal, en dronken koffij, vader ging vroeg slaapen, dog wij bleeven, tot ontrent 10 uuren op zitten, wij aaten deezen

avond, flekvis[84], met een booteram, met de secretaris[85], dokter[86], oppperstuurman[87], en de onge Outjes.[88]

Saterdag den 6 - zeeziek geweest, den geheelen dag geleegen, niets genuttigt.

Zondag den 7 - zeeziek geweest, 's morgens wierd het gebedt gedaan, door de boekebinder, en een predicatie geleesen, uijt Jesaia 43-1-2[89] na de predicatie kwam capteijn Outjes[90] beneeden, en bragt ons booven, op het halferdek[91], dien middag gebruijkte wij, vogelnessis soup, dog waaren eeven zeeziek, na den eeten gingen wij na beneeden, dog teegen 4 uuren weeder na booven, wij gingen op het halferdek zitten, elk op een leuningstoel, dog het schip slingerde zoo geweldig, dat ik Helena met stoel en al om verre viel, ik bezeerde mij aan mijn hand, van avond kwaamen wij in de passaat[92], wij zaaten met Leertouwer, onze tweede luijtenant, en den dokter, in onze eetzaal koffij te drinken, en hadde een praatje van de Caap, dog waren eeven benauwt, en zeeziek, wij hadde werk, om beneeden te kommen.

Maandag den 8 - was zeeziekte wat gemindert, 's morgens dronken koffij, om 10 uuren gingen wij na booven op het halferdek, toen was de zeeziekte in 't geheel over, dien middag zaaten voor de eerstemaal aan tafel, ik at gezoute vlees met brood, suster Johanna met grof brood, Stansie vlees met wortelen, Ertman weet nergens van, en denkt om de Caap niet meer, mar wel zeijt hij, om grootmoeder[93], de tantes[94] en Keetje van Outshooren[95], de Caapse vrinden wierden met een glaasie wijn niet vergeeten, na den eeten gingen wij na beneeden, dog teegen 4 uuren weeder na booven, en bleeven tot in den avond op het halferdek zitten, en naderhand in onze eetzaal, hadde muziek, de hofmeester[96] op zijn harp, beneffens de andere musicanten op haare instrumenten, suster Johanna, Stansie, en de secretaris, zongen luijterse liederen[97], naderhand hadde wij consert, suster Johanna, en ik op de fluijte, en een musicant op de fiool, vader, capteijn, beneffens de andere vrinden, zaaten bij ons in onze eetzal, de klokke 8 uuren ging vader slaapen, en wij op het halferdek, de capteijn, en de luijtenand gingen eeten, na dat die gegeeten hadde, kwaamen sij bij ons zitten, ik was flaau geworden, van het speelen op de fluijt, ik dronk wat Caapse roode wijn van de grootmoeder, onze dokter, de luijtenants en de oppperstuurman danste, dog naderhand speelde Gijsbregt van Amstel[98], onze boekebinder was de gouverneur van Leijden[99], de capteijn, suster Johanna Stansie en ik, zaaten daar bij, om dat fraaije spel aan te zien om 11 uuren gingen wij na beneeden, voor het eerst ontkleeden wij ons.

Dinsdag den 9 stonden wij ten 7 uuren 's morgens op, maakte deze morgen een begin met schrijven, wij aaten een bischuijtje, met lekkere boter van grootmoeder, een half uur daar na, moest alias de baalie[100] weer voor den dag voor Stansie, dog het duurde niet lang, te 10 uuren gingen wij na booven, en zaaten op het halferdek, te 12 uuren zaagen wij in de kaart, wij waaren toen 115 mijle[101] van de Caap, deeze morgen, maakte Leertouwer een begin met Ertman te leeren schreijven, wij aaten gezoute [vlees][102] met doperten, en naderhand een booteram met Lijdse kaas, en trossie druijven daar bij, om 1 uur gingen wij na beneeden om wat te rusten, te 4 uuren kwaamen wij weer na booven in het gebedt, toen het gedaan was zaaten wij op het halferdek tee met confituuren[103] te drinken, te 6 uuren ging de dokter met Stansie en Ertman in onze eetzal op het gansebort speelen, dat niet zonder kraakeelen geschieden, want Ertman verloorde al zijn pepernooten, ten 10 uuren gingen wij na onze kooij, wij eeten van avond niet, vader is te half 8 na kooij gegaan, dog het was voor ons te vroeg, wij gingen met de vrinden op het halferdek zitten.

(...)

Saterdag den 20 - ten 8 uuren zijn wij deeze morgen opgestaan, dronken koffij, en ontbeeten een bisschuitje met boter en kaas, Stansie ging leesen, na dat die geleesen hadde, verzogt ik de capteijn om mijn kist, den geheelen morgen ben ik bezig geweest, ik moeste al mijn kleederen daar uijt neemen, en de kist met bortpapier beleggen om de kakker lakken die daar met meenigte uijt kwaamen, suster Johanna maakte ook haar kist open, dat ook het zelfde was, wij waaren bezig tot ontrent half 12, toen gingen wij na booven op het halferdek, dat hoog tijd was, want moesten geen hondert tellens langer beneeden zijn gebleeven, of zoude neergevallen hebbe van flaauwigheijt, door het werken en dat in zoo groot een hette, de dokter gaf ons wat spiritus met wijn, ten 12 uuren hadde wij 22 mijle gezeijlt, van deze middag hadde wij op tafel, soup van selderij, eent met kol, varkens haasie, ragou, gestoofde peeren en pruijmen, na den eeten wat op het falferdek gezeeten hebbende, gingen wij na beneeden, suster Johanna, en ik gingen slapen, tot 4 uuren, toen gingen wij weeder na booven op het halferdek, onder de tent zitten, tee drinken, naderhand lieten wat okkernooten, als ook amandelen, en rosijnen booven brengen, en aaten met de vrinden daar van, teegen den avond aaten wij gezamentlijk poffertjes, die delicaat waren, na dat wij gegeeten hadde, ging vader slaapen, dog dat was voor ons te vroeg, wij bleeven tot 11 uuren booven, en deelde het houtje uijt.[104]

Zondag den 21 - van de morgen om 6 uuren, wierd aan onze cajuijt deur geropen, land voor uijt, wij sliepen nog gerust, maar zoo dra hoorde wij dat niet, of wij stonden ten eersten op, kleedde ons, en liepen na booven op het halferdek, en zaagen toen, het eijland Sint Helena, het vertoonde sig als twee klijne heuveltjes wij bleeven tot 11 uuren booven, toen gingen wij na beneeden, dog waaren geen half uur beneeden geweest, of wierden booven geroepen om vis te zien, wij zaagen een hoope kret[105], die wel na de galjoen vis gelijken, edog veel grooter, ook zaagen een hoope vligende vis, wij hadde deeze middag op tafel, soup van witte boonen, schaapenbout gesmoort, teelinkies[106], fricadelle van schapen vlees, schaapenvlees gestooft, varkens carminade, roode kool gestooft, en graau erten, na dat wij gegeeten hadde bleeven wij nog wat op het halferdek, toen gingen wij na beneeden, dog om 3 uuren weeder na booven, toen waaren wij digt bij Sint Helena, men ziet anders niet als bergen, gelijkende wel na de Steenbergen[107] aan de Caap, teegen den avond staaken wij weeder in zee, niet durvende bij avond zoo na aan de wal kommen, wij zaagen ook een flag van een berg waaijen, vader ging om half 7 slaapen, om 8 uuren gingen wij eeten, hadde het eeten van te middag, wij lieten wat ingelegde vis krijgen, om 10 uuren gingen wij slaapen, het schip stampt op een vreeselijke vis, wij hebbe weeder van daag een benaude dag gehad.

Maandag den 22 - stonden wij te 7 uuren deze morgen op, en gingen ten eersten na booven, wij waaren toen digt onder het land, om 9 uuren zijlde wij het casteel voor bij, en deede 19 schooten, en wierden met 19 bedankt, wij waaren zoo digt aan land, dat wij de menschen uijt hun vensters konde zien leggen, het is een dor eijland, daar staan op zijn best 20 huijsen, en meest allemaal ongeplijsterd, het scheenen wel klaije huijsen[108] te zijn, het speet ons egter zeer, dat wij daar niet mogte aangaan, wij zaagen op de bergen een buijteplaats a 4 leggen, dog die zaagen ook a leven naar uijt, wij hadden hoop van nog wat vis te vangen, dog kreegen tot ons groot leedweesen niets, wij leeven egter nog op hoop, dat de hoeker die nog op Sint Helena leijt, wat meede zal brengen, wij bleeven tot na den eeten boven, hadde deeze middag niet veel te eeten, na dat wij gegeeten hadde, gingen wij slaapen, tot 3 uuren [3] en gingen toen weer na booven, wij dronken met de vrinden tee, om 5 uuren was het gebedt, wij bragten tot 8 uuren den avond met praaten door, en gingen toen eeten, na den eeten gingen wij weer voor zitten, vader ging vroeg slaapen, dog wij bleeven tot 11 uuren op, en speulde spulletjes,

(...)

Maandag den 7 - te 8 uuren stonden wij op, dronken koffij, wij gingen ten eersten na booven, zaagen Douvre[109], als ook de Franse wal, dat ook hoog land is, dog zoo niet als Engelant, preijde de Herstelder, wij zaagen verscheijde scheepen, die met ons het Canaal uijtzijlde, na een uur boven geweest te hebben, gingen wij na beneeden aan het pakken, te 12 uuren kwaamen wij boven, waaren toen in de hoofden[110], zaagen het casteel van Douvre, geleegen op een berg, als ook verscheijde koorenlanden, en dorpen, wij gaven ons zelfs geen teijd om te eeten, uijt nieuwsgierigheijd, zeijlde Douvre heel digt voor bij, na den eeten filiciteerde ond de vrinden, buijten de hoofden, in de Noordzee, na dat wij alles gezien hadde, gingen wij na beneeden aan het pakken, teegen den avond nam de Bevalligheijd[111] met 21 schooten zijn afscheid, zette zijn cours na de Maas, wij bedankte hem met 15, om 8 uuren kwaamen wij booven, en aaten, om 10 uuren gingen wij na beneeden, hadde een kostelijke wint.

(...)

Woensdag den 9 - stonden wij te 9 uuren op, gingen ten eerste na boven, kreegen een Pettemer lootsschuijt, die ons rijkelijk vis med brogt, tongen, schollen, scharretjes, en pitermannen, na dat de lootsschuijt van boort gegaan was, gingen wij na beneeden wat leggen, vermits wij de gepasseerde nagt weijnig gerust hadde, want ons beddegoet was ingepakt, wij sliepen op de gepakte zakken, dat wat ongemaklijk was, om 12 uuren gingen wij na booven, hadde deeze middag anders niet, als vis op tafel, de schollen en scharren, smaakte exselent, na den eeten kreegen wij weeder een schuijt met vis, schelvis, dat een delicate vis is, als ook, schorren, scharren, en garnaalen, om 4 uuren kreegen wij een loots, die zeijde ons, dat zij te middag om 12 uuren in Tessel hadde gehoort, dat wij voor de wal waaren, waar op de bewindhebber die in Tessel lag, hem ten eersten na ons toegezonden had, wij kwaamen met laveerre over en weer, zoo verre, dat wij Kijkduijn zaagen, als ook Tessel, en de Helder, om 7 uuren kwaamen wij ten anker voor het Gat van Tessel, God sij gedankt voor zijn genade tot dus verre, morgen hoope wij binnen te zijn de Hollandse wal, doet zig zoo wel niet op, als Engeland, het is zeer laag land, dat ons wonderlijk voor kwam, men ziet anders niet als duijnen, wij zaagen verschijde kerken en torens, als ook de scheepen in Tessel leggen, wij konde ons niet verzadigen met zien, te 8 uuren aaten wij, hadde anders niet als vis, te 11 uuren gingen wij na beneeden.

Donderdag den 10 junij, te 3 uuren van de morgen stonden wij op, hadde weeder den geheelen nagt niet geslaapen, om 5 uuren ligte wij ons anker, en kwaamen te 8 uuren ten anker in Tessel, God almagtig zeij ge-

dankt, voor een behoude, en voorspoedige reijse, wij zaagen het dorp De Helder, de huijsen waaren altemaal van pannen, toen wij over den drempel waaren, zoo als sij het noemen, deede wij 21 schooten, als ook doen wij het jagt van de bewindhebber zaagen, de Herstelder was het eerste in het binnenzeijlen, doen volgde wij, wij wisten niet, in wat wereld dat wij waren, hadde zoo veel te kijken, ook hadde wij veel werk, om ons goet bij malkanderen te zetten dat wij niet wisten wat dat wij deeden, en waaren ook zeer ontsteld om 9 uuren kwam het jagt van de bewindhebber, dog zeijlde ons voor bij, zeijde dat hij eerst na de Herstelder zoude gaan, wij gingen ten eersten na beneeden, kleede ons, en pakte ons goet bij elkanderen, dat een groote rusie[112] was, te half 1 kwam de bewindhebber aan ons boort, het was d' heer Bodaan[113], met d' heer en mevrou Van der Hoop, en nog een heer, d' heer Bodaan zeijde dat hij ons niet zoude afdanken, vermits wij nog geen jagt in Tessel hadde, maar zoo dra als die kwam, hij dan aan boort zoude kommen, na dat zijn Ed een uur aan boort geweest was, ging hij met zijn geselschap heen, verzogt ons morgen middag in zijn jagt te koomen eeten, naderhand kwam de comissaris van Tessel aan ons boort, die bij ons bleef eeten, wij hadde kabeljouw die delicaat was, na den eeten gingen wij na beneeden slapen, te half 7 stonden wij op, gingen na booven, waaren zeer afgemat, en verdritig dat onze broeders nog niet kwaamen, na dat wij gegeeten hadde gingen wij na beneeden slapen.

eijnde

Az ‘Adrighem’ fedélzetén hajózván Middelburgből a Jóreménység-fok felé

SZERDÁn, március 28-án, reggel kilenc órakor mindkettőnket felvittek egy stijgerrel[1] a fedélzetre, ahol a kapitány a tisztek és a bátyánk szívélyesen üdvözöltek minket, Isten áldásával a legkisebb kellemetlenség nélkül minden gyorsan lezajlott és tíz órakor ugyanezen a napon a Rammekens erőd előtti ‘küszöbnél’[2] kilenc lövéssel üdvözöltek minket. Az első félelmünk el is múlt, más nem történt ezen a napon. Maria Wilhelmina húgom olyan rosszul érezte magát, hogy érzékenyen érintette a hajókamra ajtajával történt találkozás, olyannyira, hogy a kapitány, aki a hátsó felével követte, érezhette magán a félig megemésztett borjút, amely nem nyújtott kellemetlen látványt, de némileg undorító volt érezni. Úgy tűnt, hogy húgom tud magán uralkodni azon estéig, amíg dupla adagot nem fogyasztván megtett mindent, hogy kajütjébe jusson. Ezen az éjjelen igen keveset aludtunk. Tanácsos urammal[3] hasonlóképpen történt, és inkább kétszer megrágta volna azt, minthogy egyszer viszontlássa, mintsem hogy eltékozolja a javakat. A szegény segédkereskedő[4], nem szóltak neki, hogy maradjon a parton inkább, - a hidat már felhúzták - a ladikban volt és át kellett volna kelnie és már csak azt láttuk, hogy faragatlan módon a halakkal osztotta meg (gyomra tartalmát) és azon igyekezett elcsigázva, hogy kajütjébe jusson, amikor meghallottuk Domburgh előtt az angol kürt szavát. Ezen éjszaka tizenkét órakor a mi derék kapitányunk[5] bejött az ágyunkhoz és gratulált, hogy elértük Angliát. Öt órakor a főkormányos[6] megkért minket arra, hogy keljünk fel és nézzük meg a két királyságot, amelyhez térden csúszva hozzá is jutottunk, nem is bántuk meg, bizony megérte, hogy megnéztük: egyik oldalon Calais városát, a másik oldalon a doveri kastélyt láttuk.

CSÜTÖRTÖKön, 29-én reggel hét órakor ittunk egy csésze teát, mely nem ízlett kevésbé, mint a vlissingeni tej és a vajas kenyér. A hajóskapitány felesége[7] igen sírt, mert vissza akart térni a révkalauz hajóval, amely ugyanaznap délelőtt kilenc órakor elment Vlissingenbe. Mégis egy kissé elgondolkozván, férje tanácsára is hallgatott, így a dereglye nélküle ment vissza. Van den Broeke[8] asszony vigaszra talált uránál. Fél tizenkettőkor megérkeztünk a Cingels-hez[9], egy órakor megpillantottuk a Hoek van Bevesiert[10]. Mellettünk egy kis angol hajó, de oly messze, hogy szemlélése közben szemcsék jelennek meg előttünk a látóhatáron. Egy idő múlva evésre került a sor. Istennek legyen hála, minden áldásával történik, olyannyira, hogy a tisztek azt mondják, hogy ezer hajó közül alig tud itt át-

jutni egy is. Így köszönt ránk a délután, amelyet teázással, kötéssel és olvasással töltünk. Hébe-hóba nézelődünk, ha azt az idő is megengedi, elhaladván a hófehér krétahegyek előtt, amelyek a tudatlan utazó számára nem kevéssé nyújtanak kellemetlen látványt. Ahogyan minden nap, ma is ránk borult az éjszaka leple, és mi is időben asztalhoz ültünk, de a vendégek olyan mohók voltak, mint mi, ezért túlbuzgó szakácsunknak nem kellett főznie, mert megelégedtünk a feketeszemű kenyér[11] elfogyasztásával. Láttuk, hogy vendégeink széles medret vájnak tányérjukba, majd a barna asztalkendőkkel megtisztálkodtak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy napszállta előtt egy matróz nagyszerű temetését láttuk, aki az orvos[12] szerint aznap reggel még meglehetősen jól érezte magát, de miután lezuhant a 'matrózpottyantóról'[13], - ami ráadásul a Vlacke-n[14] - történt, nyilvánvalóan levegő került az agyába, minekutána kilehelte a lelkét és matrózszokás szerint zöld takarójába varrták[15] a halak kényének kedvének átadván. Nem telt el egy óra sem a temetés után, doktorunk elmondta, hogy ugyanezen természetű okból még egy matróz eltávozott az élők sorából, de hogy milyen betegség miatt, nem tudjuk. De kívánatos lenne, hogy ne történjék naponta hasonló, mint ma napkeltekor, mert akkor túl sok hely és túl kevés nép lesz a hajón. Bárcsak Isten határtalan öröme töltene be minket! Kilenc órakor nyugovóra tértünk és zavartalanul aludtunk öt óráig.

PÉNTEKen, 30-án, amikor is a matrózok és a fedélzetmester[16] szörnyű perpatvarára ébredtünk, és nem minden félelem nélkül tértünk magunkhoz, azt gondoltuk, hogy viharba került a hajó, ugyanis a mi jó axeli emberünk a hajón mint a tollas gróf[17] vált ismertté, mert megjelent a függőágyával, - amit galádul levágott valaki - és ez igen érzékenyen érintette, mivel hátsó fele gyorsan találkozott a földdel. Egy óra múlva jött a kapitány jó reggelt kívánni, mely számunkra már nem volt olyan kellemes, mert elmondta, hogy cserbenhagyott minket a jó szél, déli irányúra fordult és a hajó némileg az oldalára dőlt és olybá tűnt, hogy ülve kell majd ágyunkon aludni. Valóban rossz ez a rókázó utasoknak. Megtettünk mindent, hogy kajütünkből kimásszunk, olyan sötét volt kinn a tenger, hogy a matrózok nem láttak semmit. Földi porhüvelyünk erősítésére hozattunk teavizet és vajas kenyeret, amelyet kajütünkben fogyasztottunk el a segédkereskedővel együtt. Miután ez megtörtént, látta Johanna húgom, hogy a tengeribeteg gyülekezet bemegy a kajütjeibe, közülük elsőként Maria kisasszony, de hamarosan követte az, aki mindig azt várja, hogy partot érjünk[18], aki szerintem azt hitte, hogy mindennemű utazás és veszély nélkül érünk az Indiákra. Fejünk felett halljuk a hívást, hogy men-

jünk fel az elővitorla vonókötelénél[19] levőkhöz, akik már nem fognak soha többé partot érni.

> Látjátok, hogy a szükségben
> Rögtön a halálra gondolunk
> De ha jó a kedvünk
> A halál csak kirándulás

Kilenc órakor egy kissé kiderült az idő és újra földet láttunk. Úgy véljük, hogy a francia partokat és a Kaap de la Hage-ot[20] láttuk. Figyelmeztetésül a másik két hajó, a Coxhoorn és a Sijbekaarspel lövést adtak le, így rögtön továbbjutottunk abban a reményben, hogy folytathatjuk utunkat, de ezután is ide-oda hánykolódtunk, ami Maria húgomat igen próbára tette. Szüntelen a mólóhoz csapódott hajónk - amely túlzottan is hűséges lévén a hajóhoz, hogy azt szórakoztassa - miközben a hátsó traktus csendben kényszerült maradni. Ahelyett, hogy asztalhoz ültünk volna, felmentünk, mert az étel szaga elegendő volt számunkra, anélkül, hogy megkóstoltuk volna, mert ahogyan az a francia konyhában szokás, nincs egyéb, mint hagyma és répa, ami egyáltalán nem volt ínyünkre. Délután nem tettünk egyebet, mint másztunk a földön és eleget munkálkodtunk azon, hogy megkapaszkodhassunk az asztalokban és a padokban, mert a hajó veszélyesen hánykolódott. Honi barátaink elmondása szerint ameddig a borospohár nem borul fel az asztalon (addig jó dolgunk van), mindezt mi nem mondhattuk el magunkról, mert naponta ellenszélnek örvendtünk, így hinnünk kellett azoknak a jámbor embereknek, akik azt mondták, hogy a kellemetlenségeket mihelyt kikötünk, elfelejtjük és velünk is bizonyosan így lesz. Ezt szívből reméljük, mert nem hiszem, hogy hármunk közül valaki is elhatározná magát, hogy visszatérjen az óhazába. Este ismét olyan szél támadt, mint annak előtte. Amikor egyszer csak kinéztünk, örömmel pillantottuk meg körülöttünk a két hajót, de olyan nagy köd volt és hideg, hogy hamar visszatértünk régi helyünkre. Asztalhoz ülvén, úgy találtuk, hogy matróz módra főztek. A vacsora póréhagyma levesből, vöröskáposzta salátából és sózott húsból állt. Ezután egy kis ideig pihentünk. Utol sem éri a zeelandi szakácsnők frikasszéját[21]. Szokás szerint megint lementünk a kajütbe, de keveset aludtunk hajócskánk és szobánk erős hánykolódása miatt. Olybá tűnik, hogy rákok és halak nem engedték át nekünk vacsoránkat, a vörös káposztasalátát és úgy esett, hogy húgom kirepülvén ágyából ugyanezen gyorsasággal visszaadta a vacsorát, amely nem kevés

ijedtség nélkül történt, de ismét egy kellemes napot szerzett, amely megint alvás nélkül végződött.

SZOMBATon, 31-én egy kellemes nap köszöntött minket és hallottuk az új hírt: találkoztunk egy angol hajórajjal, mely 6-7 hadihajóból állt, de nem láttuk őket, mert aludtunk. Egy Bourdeaux-ból[22] érkező rotterdami húkerrel is találkoztunk, főkormányosunk azt kiabálta, mondják meg nekünk, hogy három zeelandi hajóval találkoztak. Nem kételkedett abban, hogy a barátaink valószínűleg hallottak rólunk az újságokból. Csendben maradtunk az ágyban, mert attól féltünk, hogy a rákoknak ismét finom reggelivel szolgálhatunk. Ez a nap rendkívül fárasztó volt, mert a hajó egyebet sem művelt, csak táncolt. Higgyük el, hogy a húsvét jár a fejében, amivel minket ezekben az időkben állandóan szomorított. Olybá tűnt, hogy a tenger hullámai az egész hajót el akarják nyelni. Szünet nélkül felemelkedünk a mennyekbe, aztán újból a legmélyebb poklokra szállunk alá. Ez egész nap és egész éjjel így folyt mostanáig. Keveset tudtunk pihenni, mert alig tudtunk ülni, menni vagy állni. Valóban, ebben a búbánatos életben, ha nem reménykedhettünk nyugalomban és kényelemben, akkor semmi esetre sem vállalkoztunk volna egy ilyen útra. Reméljük, hogy Isten nem tagadja meg tőlünk sorsunk jobbra fordulását, hogy jobb legyen, mint volt, hogy kicsit jobban elkényeztessen minket, mint azt eddig tette, különben nem tudjuk, hogyan jutunk el élve Batáviába, mert belepusztulunk a félelembe és ijedtségbe, jóllehet a kapitány azt mondta, hogy a legkevesebb nehézséggel sem kell számolnunk az út során. Szeretnénk azt hinni, hogy ez csak egy mesebeli út, amely újra és újra megijeszt minket, mert újra és újra a még rosszabbtól félünk.

VASÁRNAP, április 1-én még mindig ellenszélben vitorláztunk és úgy tűnik, mintha az Adrighem hajlandó lett volna újra visszatérni a szülőhazába, mintsem hogy Batáviába megérkezzék. A szörnyű hánykolódás miatt arra kényszerültünk, hogy ágyban maradjunk, ahonnan láttuk, hogy a tisztek finom reggelit készítenek, ami sokkal táplálóbb, mint egy csésze kávé vagy tea. A reggeli egy nagy tál árpakásából állt, amit sörből, vajból, borból és érett sajtból főztek. Láttuk a színén és a benne úszkáló magokon, hogy szilvát is tettek hozzá. Olyan híg volt, mint egy leves és nehogy elájuljunk tőle, tettek bele még néhány sült heringet is. El lehet képzelni, hogy mit gondoltunk erről a reggeliről. A szagtól kóstolás nélkül is elteltünk. Egyetlen vigaszunk ismét a húsvéti kalács maradt, amiért szüntelenül hálásak vagyunk az ajándékozójának az összes barátunkkal együtt, akiket el kellett hagynunk, akik, - úgy hisszük - kényelmesebben és szórakoztatóbban töltik a húsvétot, mint mi. Ennek ellenére reméljük, hogy

ahogyan azt a kalendárium is mutatja, jobb lesz az idő, mint az előző ijesztő és fárasztó napokon volt, de matróz módra jámboran ért véget, mert a mi felettébb művelt és asztalosmesterséget is kitanult lelkészünk imádkozott ma este a fedélzeten, népes gyülekezet részvételével, közel kétszáznegyven léleknek. Úgy emlékszem, hogy láttam már templomokat, ahol hosszabb és jobb prédikációkat hallottam, de kevesebb ember előtt, mint itt. Az ima után elénekeltünk egy zsoltárt, mindent úgy, ahogy azt a matrózok teszik, de számunkra minden új volt. Este hét órakor jelzést adtunk le egy Bordeaux-ból Hamburgba menő húkernek. A kapitány megígérte a mi kapitányunknak, hogy a Maas torkolatán fog felhajózni és ír egy levelet a Zeelandi Kamarának, hogy három zeelandi, jó állapotban levő, Kelet-Indiába utazó hajóval találkozott, jóllehet a Csatornán hánykolódtak. Ennek mi már a végét kívántuk, mert a délnyugati szél figyelmeztetett rá, hogy nemsokára kikerülünk belőle. Délben nem tudván semmit sem fogyasztani, főzött nekünk és a feleségének egy jó vörösboros kandeelt[23] - akit csak fekvő matrónának nevezünk, mert kihajózásunk óta még egy fél napot sem töltött fenn a fedélzeten. Ittunk egy jó vörösboros kandeelt, amely nagyon ízlett, megerősítvén ijedt és gyenge szívünket. Ismét bebújtunk a komor ágyba, abban a reményben, hogy tudunk egy kicsit pihenni. El ne felejtsük, hogy mielőtt lefeküdtünk volna, találkoztunk a felszolgáló inasfiúval, aki azt mondta, hogy egy matróz haldoklik és testamentumot akar íratni, amiért az írnokunkat (a segédkereskedőt) lekérettük, hogy ellássa tisztes hivatalát. Őt sebesen követte egy kíváncsi jogtanácsos, aki sietni akart, de gyorsabban leért, mint azt gondolta. Kíváncsiságát hátsó felével kellett megfizetnie, mert a lépcsők szörnyen csúsztak, de sérülés nélkül lezajlott minden. Elaludni nem tudtunk, főképpen az ijedtségtől és a félelemtől. Éjfél felé változtatott irányt a hajó a népes matrózsereg segítségével, amihez még harangoztak is. Legújabb ijedtségünkre a húgom kiabálni kezdett, - azt hittem, hogy léket kapott a hajó - egyszerre pumpálást hallottunk, valóban süllyedtünk. Olybá tűnt, hogy megfeneklettünk, a homok rétegekbe gyűlt, de nem volt semmilyen nehézség sem. Reméljük Isten megőriz minket a bajtól. Johanna köhögésével és mindkettőnk félelmével értük meg a félelmetes éjszaka után a reggelt.

PÉNTEKen, (szeptember) 28-án délután öt órakor horgonyt vetettünk a rég várt Batáviai-öbölben. Jó egészségben dicsérjük a Mindenhatót, úgy az emberek, mint a hajó jó állapotban vannak, köszönetet mondván ezt Urunk Istenünk kegyelméért és jóságáért, hogy eljuttatott minket a kikötőbe, ahová szomjúhoztunk és minket annyi veszélyből, félelemből és baj-

ból kimentett, az Úristen adjon nekünk hálás, őszinte szívet. Ámen. Különös volt számunkra a huszonnyolcadika, ahogyan azt az olvasók is láthatják feljegyzéseinkben. Mihelyt leengedték a horgonyt, a bátyánk a kapitánnyal kiment a partra, ahol megaludtak. Nekünk túl késő volt, ezért még egy éjszakát az Adrighem (amellyel még szeretnénk egyszer szülőhazánkba visszatérni) fedélzetén töltöttük az éjszakát, szokás szerint a padokon aludtunk, meglehetősen jól éreztük magunkat, kivéve Maria kisasszonyt, akinek erős hasi fájdalmai voltak; napnyugta után az éj hidege szállt alá. SZOMBATon, 29-én korán felöltöztünk. A zászlóshajó parancsnoka megérkezett a fedélzetre a bátyánkkal együtt. Tíz óráig maradtak, amíg a jogi tanács tagjai a kincstári képviselőkkel együtt - szokás szerint - mindent elvégeztek, amikor mi is búcsút vettünk a Társaság[24] hűséges földjétől (a hajótól) és valamennyi hajós barátunktól. A legkisebb súrlódás nélkül érkeztünk meg, amikor is ráébredtünk arra, hogy szülőhazánkat és drága barátainkat elvesztettük. Szörnyű meleg volt, de szórakoztató volt a hajók sokaságán keresztüljutni. Még egy órahosszáig kellett Batáviáig vitorlázni, és ahogy sejtettük, tizenegy órakor léptünk a szárazföldre. Az a szerencsétlenség ért minket, hogy jó darabon kellett gyalogolnunk a hőségben. Megérkeztünk az ismeretlen kastélyhoz, ahol a parancsnokhelyettes és a felesége, Visvliet asszony vártak ránk a hintóval. Áthajtottunk a városon és végre behívott minket De Plae úr, aki a saját kocsiját rendelkezésünkre bocsátotta, - ahogyan itt a hintókat hívják - azért, hogy azzal vigyen minket, ahová kellett. Azt mondta, hogy látszik rajtunk, hogy bárok (így nevezik itt az idegeneket) vagyunk. Szerencsére látott minket a Visvliet úr legénye, amint bementünk oda és jött minket megkeresni. Visvliet asszony kérdeztette, hogy értünk jöjjenek-e. Így is történt. Ekkor a Nieuw Poort utcába hajtattunk, a Visvliet házba, amihez közel a bátyánk is bérelt egy házat. A nagy és hirtelen változás és a szörnyű forróság és a sok furcsa idegen ábrázat miatt majdnem összezavarodtunk. Barátaink nagyon udvariasan fogadtak minket a házban és még aznap délelőtt különböző idegeneket is vendégül láttak. Utána ettünk, amikor befejeztük az ebédet, nagyon elcsendesedtünk, mert igen elfáradtunk a kocsikázástól, alig bírtuk egyik lábunkat a másik után tenni. Este a helyi szokás szerint a lépcsőn ültünk, majd korán lefeküdtünk, amire már nagyon vágytunk. Mégsem tudtuk a nyugalmat eléggé élvezni, mert egy ún. kanapén, egy cadelen kellett aludnunk. A szoba úgy tele volt szúnyogokkal, hogy százszor is megemlegettük, hogy ennyire szenvedtünk itt a ‘barátainktól’, akik olyan szegények és csupaszok és kiszívják a vérünket a karunkból és a lábunkból. Szívesen elküldtük volna őket, de bizonyára

az a szokásuk, hogy az idegenekkel így bánjanak, majd jóízű lakmározás után huplikat hagynak hátra a kezünkön és a lábunkon a fent nevezett moszkitók. A meleg hamar kiüldözött minket az ágyból.

VASÁRNAP, 30-án a teát és a kávét odakészítették nekünk. Annyi szaladgáló teremtményt láttunk a kelet-indiai nők és rabszolgák öltözékében: az előbbiek liplapok[25] voltak, akik négy-öt éve vannak itt, csak arra jók, hogy egy lefolyót betömjenek velük és a legjobban Lót sóbálvánnyá változott feleségével lehetne összehasonlítani őket. Nem viselnek egyebet testükön, mint két vékony szoknyát, afölött egy ún. 'cabaaij'-t, amely egy hosszú, bélés nélküli, földig érő kabát, amelynek ujjai a kézfejig érnek. Egy kibontott, hajtogatás nélküli zsebkendőt tesznek a nyakuk köré. Fedetlen fejük a legnagyobb ékességük, amelyet csinos, nagy lófaroknyi fekete haj díszít, rácsavarva egy fából készült fekete rudacskára, amelyet egy arany, gyémánt vagy teknőcfésű díszít - aszerint, hogy kinek mire telik. Az egészet egy kondeé[26] tartja, ahogyan itt ezt a frizurát nevezik. Napközben a samart - egy hosszú női ruhát hordanak, amelyet nálunk tabberd néven ismernek. Ennek szine általában a smousinok[27] öltözékéhez hasonlít: a drága és romlottságot rejtő arany és ezüst anyagokat itt sokan viselik. Ha felöltöznek, a kondeé fölé egy csinos kis sapkát tesznek. Egyáltalán nem volt ínyemre ez a laza tabberd, amikor először viseltem. Ez a divat itt annyira elterjedt, hogy nem is viselték mások, csak az idegen nők. Én nem fogom követni ezt a divatot, jóllehet a forróság miatt a kis kalapocskák nem hiányozhatnak a fejünkről. A legnagyszerűbb dolog az, hogy a kelet-indiai nők bételt rágnak. Ez az első dolog, amire gondolnak, reggel-este, amikor ébren vannak, ezt rágják. Társaságban megkapunk egy ezüstből vagy aranyból levő füves tálkát, amibe előző nap beáztatták a bételt egy dobozka mésszel, mogyoróval és zöld levelekkel. Meg van szabva, hogy milyen meszet, leveleket és mogyorót kell használni. A asszonyok ezt a szájukba veszik és megrágják. Egész este ezt kínálják körbe, ahogyan nálunk a konfitűrt, amelyet itt egy tealevélen a teával egyszerre szolgálnak fel.

Útinaplónkat itt szándékoznánk befejezni, jóllehet kétszer ennyit papírra tudnánk vetni, mint azt az egész hajóút alatt tettük, de kevés volt az idő és a papír.

Ígéretünket pedig teljesítettük, így befejezzük a naplót, kívánván és kérvén az olvasót, hogy elnéző szemekkel tekintsen a stílusra és a helyesírásra, vegye azt két ártatlan teremtmény viccelődésének, és az, aki megígérte, hogy rímbe szedi, megtisztel minket ezzel. Megkérnénk arra őket, hogy adják vissza azt, hogy elolvashassuk. Reméljük, hogy barátaink

hajlandósággal fogják ezen írást olvasni. Itt befejezzük naplónkat, reménykedve abban, hogy Ön ennek olvasásával tölti ki üres idejét,

Maradunk az Ön,

Alázatos Szolgálóleányai

A 'Liefde'[28] zászlóshajó fedélzetén írott napló, a Jóreménység-foktól hajózván a szülőhazába, az 1751. esztendőben

PÉNTEKen, március 5-én este 10 órakor kihajóztunk. Aznap este az étkezőnkben ültünk, kávéztunk, apa korán lefeküdt, de mi még fennmaradtunk közel 10 óráig. Vacsorára a titkárral[29], a doktorral[30], a főkormányossal[31] és a fiatal Outjesszel (akit magunk között csak reményfutónak neveztünk a hajón)[32] flekhalat ettünk vajaskenyérrel.[33] SZOMBATon, 6-án tengeribeteg voltam, semmit nem ettem.

VASÁRNAP, 7-én tengeribeteg voltam, reggel imára mentünk, a könyvkötő tartotta, Ézsaiás könyve alapján (43, 1-2)[34] mondta el a prédikációt. Utána lejött a kapitány Outjes[35], akik felkísértek minket a félfedélzetre[36]. Aznap ebédre madárfészek levest fogyasztottunk. Utána tengeribetegek lettünk egy kicsit. Evés után lementünk, 4 óra körül ismét feljöttünk egy kicsit, kiültünk a félfedélzetre, mindegyikünk választott egy karosszéket, de a hajó annyira hánykolódott, hogy székestül elrepültem Helena mellől és megsérült a kezem. Este elértük a passzátot[37]. Leertouwerrel, a másodtisztünkkel és a doktorral üldögéltünk, az ebédlőnkben kávéztunk és Fokvárosról beszélgettünk. Egyszer csak elakadt a lélegzetünk és tengeribetegek lettünk, nehezen sikerült lejutni (a kajütünkbe).

HÉTFŐn, 8-án, múlóban volt a tengeribetegségünk, reggel kávéztunk, 10 órakor felmentünk a félfedélzetre, ekkorra teljesen elmúlt a tengeribetegségünk. Aznap délben ültünk először ebédlőasztalhoz. Én sózott húst ettem kenyérrel, Johanna húgom pedig barna kenyérrel fogyasztotta azt, Stansie[38] pedig húst evett répával. Ertman[39] nem akar tudni semmiről és nem gondol többet Fokvárosra, de beszélt a nagymamáról[40], a nagynénikről[41] és Keetje van Outshoorenről[42], és a fokvárosi borozó barátokat sem fogja elfelejteni. Ebéd után lementünk, 4 óra előtt ismét felmentünk és estig a félfedélzeten ültünk. Később az ebédlőben muzsikáltunk a hangszereinken. Johanna húgom, Stansie és a titkár evangélikus énekeket adtak

elő. Később koncertet halhattunk. Az udvarmester hárfázott, Johanna húgom és én furulyáztunk, egy zenész pedig hegedült. Apa, a kapitány a többi baráttal és mi üldögéltünk az ebédlőben. 8 órakor apa elment lefeküdni és mi a kapitánnyal lementünk a félfedélzetről vacsorázni. Miután ettünk, nem éreztem jól magam a furulyázástól és ittam egy kis nagymamám-féle fokvárosi vörösbort. A doktor és a hadnagyok táncoltak, majd ezután eljátszották a Gijsbregt van Amstelt. A könyvkötő játszotta a leideni kormányzót[43]. A kapitány és Johanna húgom, Stansie és én is ott ültünk és megtekintettük a pompás játékot, 11 órakor lementünk és először tudtunk ruhát váltani (péntek óta).

KEDDen, 9-én 7 órakor keltünk fel és elkezdtük írni a naplót. Ettünk egy kis piskótát a nagymama finom vajával. Egy fél óra múlva Stansienak újra elővettük a lavort, de nem tartott sokáig. 10 órakor felmentünk és a félfedélzeten ültünk, 12 órakor rápillantottunk a térképre, 115 mérföldre voltunk Fokvárostól. Aznap reggel Leertouwer elkezdte tanítani Ertmant. Sózott húst ettünk zöldborsóval, ezután vajas kenyeret leideni sajttal és hozzá egy fürt szőlőt. 1 órakor lementünk egy kicsit pihenni, 4 órakor újra feljöttünk az imára, amikor vége lett, kiültünk a félfedélzetre, ahol teáztunk és lekvárt ettünk. 6 órakor lement a doktor Stansieval és Ertmannal az ebédlőbe és társasjátékoztak[44], amely nem csekély zajjal járt, mert Ertman az összes spekulatiuszát[45] elvesztette.

10 órakor bementünk kajütünkbe, nem vacsoráztunk aznap. Apa fél 8-kor lement a kajütjébe, de nekünk még túl korán volt, és a barátokkal kiültünk a fedélzetre.

(...)

SZOMBATon, 20-án - Ezen a reggel ismét 8 órakor keltünk fel, kávéztunk és egy kis piskótát reggeliztünk vajjal és sajttal. Stansie elment olvasni, miután olvasott, megkértem a kapitányt, hogy hozza be a ládámat. Egész délelőtt azzal foglalkoztam, hogy kiszedjem belőle az összes ruhámat és kibéleljem a ládát vastag papírral, hogy el tudjam távolítani a svábbogarakat, mert tömegével jöttek ki belőle. Johanna húgom is felnyitotta a ládáját, amiben ugyanezt (látta). Közel 12 óráig ezzel foglalatoskodtunk, akkor felmentünk a fedélzetre, aminek legfőbb ideje volt, mert ha még egy kicsit lenn maradtunk volna, akkor elájulunk a forróság miatt. A doktor adott nekünk spirituszos bort, és 12 órakor 22 mérföldet tettünk meg. Ma ebédre zellerlevest, kacsát káposztával, vesepecsenyét, ragut, párolt körtét ettünk szilvával. Evés után kiültünk egy kicsit a félfedélzetre, majd lementünk. Johanna húgom és én aludtunk 4 óráig, akkor újra felmentünk a félfedélzetre, ahol a napernyők alatt ültünk, teáztunk, nem-

sokára hozattunk fel némi diót, mandulát és mazsolát és ettünk belőle a barátainkkal. Estefelé mindannyian poffertjest[46] ettünk, ami kitűnően ízlett. Miután ettünk, apa lefeküdt aludni, de még túl korán volt és 11 óráig fenn maradtunk a fedélzeten és kiosztottuk a bábukat.

VASÁRNAP, 21-én reggel 6 órakor azt kiáltották: föld a láthatáron, mi nyugodtan feküdtünk még, de mihelyt nem hallottuk már a kiabálást, először is felkeltünk, felöltöztünk, felmentünk a fedélzetre és akkor láttuk, hogy Szent Ilona szigete látszott a két kis dombjával. 1 óráig fennmaradtunk, akkor lementünk, de nem voltunk lenn egy fél órája sem, amikor fentről hívtak minket, hogy nézzük meg a különféle halakat, amiket fogtak. Egy rakás kretet[47] láttunk, ami hasonlított a galeonára, de annál sokkal nagyobb volt. Láttuk egy csapat repülőhalat is.

Aznap ebédre fehérbab levest, pácolt birkacombot, vadkacsát, birkahúskolbászt, párolt birkahúst, sertéskarajszeletet, párolt vöröskáposztát és zöldborsót ettünk. Evés után ottmaradtunk még a félfedélzeten, azután lementünk, 3 órakor újra felmentünk akkor már Szent Ilona szigeténél voltunk. Nem láttunk egyebet, mint hegyeket, hasonlítottak a Steenbergekre.[48] Estefelé újra kifutottunk a nyílt tengerre, nem mertünk ugyanis este a parthoz közel hajózni. Láttunk is az egyik hegyen egy zászlót lengeni. Apa 7 órakor lefeküdt, 8 órakor lementünk enni és elfogyasztottuk a felmelegített ebédet. Pácolt halat kaptunk. 10 órakor elmentünk aludni. A hajó borzasztóan hánykolódik, ma megint félelmetes napunk volt.

HÉTFŐn, 22-én - ezen a reggelen 7 órakor keltünk fel, először felmentünk, nagyon közel voltunk a parthoz, 9 órakor elhajóztunk a kastély előtt, 19 ágyúlövést adtunk le és 19-el köszöntöttek minket. Olyan közel voltunk a szigethez, hogy láttuk az embereket az ablakokban. Ez egy kopár sziget, 20 házikó áll a parton, a legtöbb vakolat nélkül. Olybá tűnik, hogy vályogból vannak. Nagyon bánt, hogy nem tudtunk itt kikötni. Láttunk egy kastélyt, ahonnan éppen akkor néztek ki a lakók. Van még reményünk némi halzsákmányra, de eddig nagy bánatunkra nem sikerült semmit sem fogni. Reménykedünk abban, hogy a húker[49], ami Szent Ilona szigetére megy, hoz valamit nekünk. Evés után is fent maradtunk, nem sokat ebédeltünk. Miután ettünk, lementünk aludni 3 óráig. Utána újra felmentünk, teáztunk a barátokkal, 5 órakor ima volt, 8 óráig beszélgetéssel töltöttük az időt és lementünk enni. Utána újra kiültünk, apa korán lefeküdt, mi 11 óráig fenn maradtunk és játszottunk.

(...)

HÉTFŐn, (június) 7-én 8 órakor felkeltünk, kávéztunk, felmentünk a fedélzetre és megpillantottuk Douvre-t[50], úgyszintén a francia partokat,

amely szintén magas part, de mégsem annyira, mint az angliai. A Herstelder kürtölt, különböző hajókat láttunk, amelyek velünk együtt kihajóztak a La Manche-ból. Miután egy órát a fedélzeten tartózkodtunk, lementünk bepakolni, 12 órakor feljöttünk, akkor voltunk Dungeness és Gris Nez közötti csatornában, láttuk a douvre-i kastélyt, amely egy hegyen épült, különböző gabonaföldeket és falvakat is. Még az evést sem engedhettük meg magunknak, mert túlzottan kíváncsiak voltunk. Egészen közel hajóztunk Douvre-hez. Ebéd után a barátaink gratuláltak nekünk. Kívül a szoroson a kapuknál[51], az Északi-tengeren. Miután mindent láttunk, lementünk pakolni. Estefelé elbúcsúzott tőlünk a Bevalligheijd[52] 21 ágyúlövéssel és a Maas felé vette az irányt. Mi 15 lövéssel (búcsúztunk). 8 órakor felmentünk és ettünk, 10 órakor lementünk és remek szél támadt.

(...)

SZERDÁn, 9-én 9 órakor felkeltünk, először is felmentünk, amikor is egy pettermeri szállító dereglye hozott bőségesen halat: nyelvhalat, lepényhalat, kis lepényhalat és szurmulettet. Miután a dereglye elment, lementünk egy kicsit pihenni, mert kevés nyugalmunk volt az éjszaka, ugyanis már elpakoltuk az ágyneműnket és a teli zsákokon aludtunk, ami meglehetősen kényelmetlen volt. 12 órakor felmentünk, aznap nem került más a tányérunkra, mint hal: sima lepényhalat, kis lepényhalat ettünk, ami nagyon ízlett. Evés után ismét érkezett egy hallal teli dereglye, foltos tőkehalat, - ami delikátesz hal, - úgy, mint a schor[53], és még kis lepényhalakat és garnélákat hozott. 4 órakor jött egy révkalauzhajó, aminek a matrózai mesélték, hogy déli 12 órakor Tesselen[54] azt hallották, hogy a partnál vagyunk. Mire aztán az elöljáró, aki Tesselnél volt - elsőként küldte elénk a (dereglyét). Jól haladtunk, olyannyira, hogy egyszerre láttuk meg Kijkduijnt, De Heldert és Tesselt is. 7 órakor horgonyt vetettünk a tesseli ‘luknál’. Istennek legyen hála az ő kegyelméért eddig is. Holnap reménység szerint elérjük a holland partokat. Nem ígér olyan jót, mint az angliai partok, mert nagyon lapos vidék, amin nagyon elcsodálkoztunk. Nem látni mást, mint dűnéket, különféle templomokat és tornyokat, meg a Tesselnél kikötő hajókat. Nem győztünk betelni a látnivalókkal. 8 órakor ettünk, nem volt más egyebünk, csak halunk, 11 órakor lementünk.

CSÜTÖRTÖKön, június 10-én, reggel 3 órakor felkeltünk, újra nem aludtunk egész éjszaka, 5 órakor horgonyt vetettünk és 8 órakor kikötöttünk Tesselnél. A Mindenható (Úr) Istennek köszönjük, hogy megtartott minket és hogy gyorsan lezajlott az utazás. Láttuk De Helder falvát, valamennyi házat cserép borította. Mikor átkeltünk a ‘küszöbön’, ahogyan azt

itt nevezik, 21 ágyúlövéssel köszöntöttük őket, ekkor megpillantottuk az elöljáró jachtját. Legelőször a Herstelder hajózott be, azután mi, azt sem tudtuk, hogy milyen világba csöppentünk, annyi látnivaló volt. Sok munkánk is volt, össze kellett magunkat szednünk és nagyon meg voltunk zavarodva. 9 órakor érkezett meg az elöljáró jachtja. Elénk jött, mondván, hogy a Herstelder hajózzon be először. Mi először is lementünk, felöltöztünk és igen összeszedtük magunkat, mert nagy felfordulás volt a hajón. Fél egykor átjött az elöljáró a fedélzetre, Bodaan úr volt az, Van der Hoop úrral és feleségével. Bodaan úr azt mondta, hogy még nem búcsúzik el, ha még nem lenne Tesselre jachtunk, akkor felajánlja azt, és mihelyt megérkezik, akkor átjönne a fedélzetre. Miután egy órát a fedélzeten töltött, elment a matrózaival és meghívott minket a jachtjára. Ezután megérkezett Tessel megbízottja a fedélzetre, aki nálunk is maradt vacsorára: delikátesz tőkehalat ettünk. Evés után lementünk aludni. Fél hétkor felkeltünk, felmentünk, nagyon fáradtak voltunk és mérgesek, hogy a bátyáink még nem jöttek, miután ettünk, lementünk aludni.

VÉGE

Fordította: Nádor Zsuzsanna

Eindnoten:

1 Rudolf Dekker: Van Grand Tour tot treur- en sukkelreis Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw. In: *Opossum Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen* 4 (1994) 13/14. p. 13.
2 CBG KNGGW FA Macaré voorl. B 534. In: Dekker, p. 14.
3 De brieven van Johanna en Cornelia de Beveren in 1688/1689, of de brief van Bartha Bitter aan haar vader Johan Bitter (zie M. Barend-van Haeften: Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff, en schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC. Zutphen, 1992. p. 155-158). In: M.L. Barend-van Haeften (ed.): *Op reis met de VOC De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel.* Zutphen, 1996. Inleiding, p. 12.
4 Zie uitgave van een aantal van de brieven en van het mondprovisorieboekje door D.B. Bosman: *Briewe van Johanna Maria van Riebeeck en ander Riebeeckiana.* Amsterdam, 1952 en over haar zie ook V.I. van de Wall: *Vrouwen uit den Compagnie's tijd.* Amersfoort, 1928, p. 141-160. In: Inleiding, p. 12.
5 P.J.A.N. Rietbergen: De Eerste Landvoogd Pieter Both (1568-1615). 2 dln. Zutphen, 1987. dl 2 p. 245 en J.G. Taylor: Europese en Euraziatische vrouwen in Nederlands-Indië in de VOC-tijd. In: J. Reijs e.a. (red.): *Vrouwen in de Nederlandse kolonieën.* Nijmegen, 1986. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis, p. 11-15. In: Inleiding, p. 13.
6 Idem.
7 ARA, VOC 165, Resoluties Heren XVII, 5-11-1735. In: Inleiding, p. 14.
8 F. Gaastra: Geschiedenis van de VOC. Zutphen, 1991, p. 81-82.In: Inleiding, p. 16.
9 Het schip maakte uiteindelijk zijn zesde en laatste reis in 1742/3 en werd in april in Batavia verkocht. In: Inleiding, p. 17.
10 Inleiding, p. 22-27.
11 Zie over bescheidenheid en vrouwen met literaire pretenties L. van Gemert '"Onwerderstanelyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiendeeeuws Nederland.' In: De Achttiende Eeuw: documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw 27 (1995) 2, p. 127-140.

12 De vorm vong i. p.v. ving is bijvoorbeeld exclusief voor Land van Hulst en gong i. p.v. voor Land en Land van Axel. De taalkundige informatie in deze en de vorige alinea werd geleverd door de historisch taalkundige Dr. Jan Stroop. In: Inleiding, p. 28
13 Schagen, familie-archief Swellengrebel, F II, nr. 61, serie A, nr. 2. Tekeningen, in: Inleiding, p. 33.
14 Inleiding, p. 30-33.
15 Inleiding, p. 33-41.
1 steijger schuijt - een beurtschip met een hoge boord om passagiers of koopwaar naar schepen te brengen
2 den dorpel - ondiepte voor fort Rammekens
3 meijt - aanduiding voor ongehuwde jonge vrouw; in dit geval dus Maria Wilhelmina Lammens, want er was geen dienstmeisje mee
4 see dol - zeeziek
5 nagt spiegel - po
6 kalvers - braaksel
7 mijn heer den raed - broer Pieter Willems Lammens, benoemd tot buitengewoon Raad van Justitie
8 onderkoopman - Jan Bergman uit Königsberg (Kaliningrad)
9 en de brug... mede over - hij zat in een schuitje en moest mee, hij kon niet meer terug
10 op sijn mofs - ongemanierd
11 dobbele fatige - in hoge mate vermoeid
12 het Engels geluit - het geluid van een misthoorn?
13 rogt - raakte
14 capteijn - schipper Jan van den Broeck uit Vlissengen
15 opperstuurman - Jan Reyndertsz uit Zierikzee
16 Douvres - Dover
17 schippers vrouw - Maria van der Straete
18 juffrouw Van den Broeke - de vrouw van schipper Jan van den Broeck, niet een dochter
19 bij vader - bij haar man
20 Cingels - Eng. Shingles, ondiepten ten westen van Dungeness
21 Hoek van Bevesier - Beachy Head
22 graag - gretig
23 smeer kok - goede kok
24 siende brood met swarte oogen - krentenbrood
25 Op 29 maart overleden busschieter (matroos belast met zorg voor het geschut) Hendrik Gilbertsz uit Leiden en jong matroos Hendrik Rouw uit 's-Gravenhage
26 doctor - opperchirurgijn Jan de Winter uit Middelburg
27 het pispotje - een bepaalde takel aan de bezaansroede
28 het Vlacke - ingang van het Sloe bij Rammekens
29 wiert... in sijn groene kist genaait-overleden matrozen werden in hun hangmat of slaapdeken genaaid en overboord gezet
30 weer een van het selve caracter - nog een matroos; zie voetnoot 29
31 hof meester - degene die de zorg heeft voor de maaltijden van de officieren en passagiers
32 Axelaer - afkomstig uit Axel
33 patrijse vanger - aanduiding voor de pluimgraaf; degene die het (pluim)vee aan boord verzorgt, één van de minste en als vernederend geziene taken aan boord; in dit geval gaat het niet om de 'echte' pluimgraaf maar het is spottend bedoeld
34 schielijk - plotseling
35 op ons voeten - rechtop
36 aardsen tabernakel - lichaam
37 coopman - onderkoopman Jan Bergman
38 in margine: * de buurman was den ondercoopman
39 in margine: * dat is de plaats alwaer de dooden over boort worden geset
40 Kaap de la Hage - Cap de la Hague; kaap aan de westkust van Normandië
41 de twee volgers - de schepen de *Coxhoorn* en de *Sijbekaarspel*
42 te avanseren - voortgang te maken
43 complesant - behaaglijk, prettig
44 ajuijn - ui
45 contrarie - het tegengestelde

46 resolveren - besluiten
47 komt niet bij - valt niet te vergelijken met, haalt het niet bij
48 frikkaassee - ragout
49 de crabben... gunde - d.w.z. ze zijn misselijk en moeten overgeven
50 de meijd - één van de zusters zelf, niet een dienstmeisje
51 onder het geleijde van een vlagh - (in konvooi) onder commando van een vlagofficier
52 hoeker - kleine koopvaarder
53 Bourdaux - Bordeaux
54 inkomodeerde - ongemak bezorgde, hinderde
55 divertisie - vermaak, ontspanning
56 opperhooft - schipper
57 jonker Jan int oog - zeilend met tegenwind
58 in margine: seer hooge verbolge zee
59 met den almanack - net als almanak; een kalender met onder andere voor zeevarenden belangrijke (astronomische) informatie, weersvoorspellingen en de vermelding van feestdagen
60 oribel - verschrikkelijk (> horrible)
61 vol fatige - heel vermoeiend
62 onsen seer geleerden [...] dominé - spottende aanduiding voor de ziekentrooster, genaamd Arnoldus Boshove uit Dordrecht
63 preijen (praaien) - aanroepen
64 Amburgh - Hamburg
65 in de Maats te loopen - de Maasmond binnen te lopen
66 een leggende matroon - een liggende matrone
67 wijn candeel - warme drank gemaakt van wijn, eierdooiers, suiker en kaneel
68 opdisser - de jongen die de gerechten opdient; de familie Lammens had twee jongens tot haar beschikking: Anthony Liesvelt uit Vlissingen en Pieter Bosket van Terheijden
69 pen useerder - pennist; bedoeld wordt onderkoopman Jan Bergman
70 een goed rekje - een flink stuk
71 vijs - vice
72 juffrouw Visvliet - de vrouw van notaris Johan van Visvliet
73 de heer De Plae - Adriaan Pla was president-comissaris van huwelijkszaken en kleine gerechtszaken te Batavia; eerder was hij van 1729-1733 gouverneur van Coromandel
74 neven - muggen
75 liplappen - denigrerende benaming voor gemengdbloedigen
76 goot - afvoer, open riool
77 cabaaij - lang baadje, jasje
78 karette - van schildpadhoorn
79 kondeé - haarwrong
80 samaar - lang vrouwenkleed
81 smousin - jodin (met negatieve connotatie)
82 fisieus - verdorven
83 in het handschrift staat: UEDW
84 flekvis - soort niet vast te stellen
85 de secretaris - Leertouwer genaamd
86 dokter - de naam van de scheepschirurgijn is niet bekend
87 opperstuurman - Jan van Tuyl
88 de jonge Outjes - Jan Oudtjes, de zoon van schipper Joachim Oudtjes, meevarend als hooploper (jong matroos)
89 Wanneer gy sult gaen door het water, ick sal by u zijn, ende door de rivieren, s yen sullen u niet overstroomen [...]
90 capteijn Outjes - schipper Joachim Oudtjes uit Stockholm
91 halferdek - halfdek, één van de dekken achterop het schip waar de passagiers en hoge bemanningsleden zich vaak ophielden
92 passaat - permanent uit dezelfde richting waaiende krachtige wind, hier de zuid-oost-passaat
93 grootmoeder - Helena Gulix, de moeder van Ertmans overleden moeder Helena Wilhelmina Swellengrebel-ten Damme; ze was weduwe van Willem ten Damme
94 de tantes - van vaderszijde Elisabeth Swellengrebel, getrouwd met gouverneur Rijk Tulbagh, en Johanna Catharina, gehuwd met Ds François le Sueur; van moederszijde Constantia Helena ten Damme, weduwe van Maurits van Aarden

95 Keetje van Outshooren - waarschijnlijk Catharina van Oudtshoorn, dochter van fiscaal Pieter Baron van Rheede van Oudtshoorn, ongeveer 6 jaar oud
96 hofmeester - degene die de zorg heeft voor de maaltijden van de officieren en passagiers
97 luijterse liederen - oorspronkelijk was de familie Swellengrebel luthers, gouverneur Swellengrebel was echter overgegaan tot de gereformeerde kerk
98 Gijsbregt van Amstel - van Joost van den Vondel; vergelijk de mededeling bij woensdag 10 maart dat de zusters in de boeken van Vondel lezen
99 gouverneur van Leijden - in Vondels *Gijsbrecht* komt geen gouverneur van Leiden voor
100 baalie - tobbe of bak; om in te spugen
101 mijl - ongeveer 1,4 kilometer
102 vlees - ontbreekt in het handschrift
103 confituuren - gekonfijte vruchten
104 het houtje uitdelen - een spelletje waarbij waarschijnlijk met stokjes figuren werden gelegd
105 kret - makreelachtige zeevis (Scombridae spec.)
106 teelinkies - taling; wilde eend
107 Steenbergen - gebergte aan de Kaap tussen de Hout Baai en Baai Vals
108 klaije huijsen - huizen van klei of leem
109 Douvre - Dover
110 de hoofden - noordelijke ingang van het Kanaal tussen de kapen Dungeness en Gris Nez
111 de *Bevalligheijd* voer mee in konvooi voor de kamer van Delft
112 rusie - opschudding, drukte
113 d' heer Bodaan - Mr. Gualterus Petrus Boudaan, sinds 1741 bewindhebber voor de kamer van Amsterdam

1 Az utasokat a tengerjáró hajóra szállító dereglye
2 Sekély szakasz a rammekensi erőd előtt
3 Bátyjuk, Pieter Lammens
4 Jan Bergman Königsbergből (ma Kalinyingrad)
5 Jan van den Broeck Vlissingenből
6 Jan Reyndertsz Zierikzeeből
7 Maria van der Straete
8 Jan van den Broeck felesége
9 Sekély szakasz a Dungeness-től nyugatra, angolul Shingles
10 Beachy Head
11 Édes, mazsolás kenyér (krentenbrood)
12 Jan de Winter, middelburgi főfelcser
13 A hátsó árbócrúd egy szakasza, amelyet a matrózok illemhelynek is használtak (pispotje)
14 A Sloe bij Remmekens-i bejárat
15 Az elhunyt matrózokat a függőágyukba vagy a takarójukba varrták, majd a tengerbe temették őket
16 A tisztek és az utasok étkeiről gondoskodó személy
17 Az a személy, aki a baromfit beszerzi és a hajóra szállítja
18 A segédkereskedő, aki a szomszédjuk volt a hajón
19 Az a hely a hajón, ahol a halottakat a tengerbe dobják
20 Cap de la Hague: Normandia nyugati partjainál fekvő fok
21 ragu
22 Bordeaux
23 Vörösboros kandeel: tojásból, cukorból és vörörsborból készített, fahéjjal ízesített meleg, tápláló ital
24 A Kelet-Indiai Társaság hajójáról van szó
25 Félvérek
26 Hajfonat
27 A zsidó nők gúnyneve a XVIII. századi Hollandiában (pejoratív)
28 A hajó neve, amellyel a Swellengrebel nővérek utaztak. Jelentése: szeretet, szerelem
29 Leertouwer a neve
30 A hajóorvos neve nem ismert
31 Jan van Tuyl
32 Jan Oudtjes, Joachim Oudtjes kapitány fia, akit fiatal matrózként reményfutónak neveztek a hajón
33 Nem meghatározható fajtájú hal (a fordító)

34 Ézsaiás 43, 1-2: ‘Mikor a vízen mégy át, én veled vagyok, és ha folyókon, azok el nem borítanak (...)’
35 Joachim Oudtjes, stockholmi kapitány
36 A félfedélzeten az utasok és a tisztek gyakran tartózkodtak
37 A dél-keleti passzát szél
38 Helena és Johanna húga
39 Helena és Johanna öccse
40 Helena Gulix, Ertman nagyanyja, Helena Wilhelmina Swellengrebel-ten Damme anyja
41 Apai ágon Elisabeth és Johanna Swellengrebel és Johanna Catharina, anyai ágon Constantia Helena ten Damme
42 Valószínűleg Catharina van Oudtshoorn, kb. hat éves
43 Vondel Gijsbrecht van Amstel c. művében nem fordul elő leideni kormányzó (a fordító)
44 A játék neve: ganzenboord, bábukkal játszandó táblajáték
45 Mikulásra, karácsonyra sütött fűszeres, kemény keksz
46 Holland specialitás: kerek, lisztből készített, serpenyőben sütött, vajjal és cukorral fogyasztandó sütemény
47 makrélához hasonló tengeri hal
48 A Hout Baai és a Baai Vals közötti hegység a Jóreménység-foknál
49 Nyílttengeri kisméretű halászhajó
50 Dover
51 A La Manche északi bejárója Dungeness-i és Gris Nez-i fok között
52 Grácia
53 Közelebbről nem meghatározható halfajta
54 Texel

Gábor Pusztai

De blik van de ander
Hongaarse schrijvers over Nederlands-Indië in het interbellum

Inleiding

De laatste vier decennia in de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië werden door twee politieke stromingen gekenmerkt: de 'ethische richting' en de tegenstanders daarvan, de conservatieven. De laatsten waren het duidelijkst vertegenwoordigd door de 'Vaderlandse Club'. De ethische richting wilde door de emancipatie van de inlander nieuwe wegen openen in de koloniale verhoudingen. De Vaderlandse Club daarentegen was er voorstander van de oude, hiërarchische, diep en diep koloniale situatie tussen blank en bruin te behouden en op lange termijn voort te zetten. Deze twee politieke bewegingen waren ook in de literatuur vertegenwoordigd.[1] Gerard Brom schrijft in 1941 over de veranderde houding tegenover de inlander in de koloniale literatuur:

> 'Het is opvallend, dat ook schrijvers, die bij voorkeur het instinct laten uitvieren, tegenwoordig den Inlander met een begrip beschouwen, dat van waardering tot bewondering lijkt te stijgen. Het schelden op gekleurden, waarvan een ouderwetsch boek overliep, gaat vanzelf in zachte termen over, zoo dikwijls het oog onbevangen "de donkere huid, koel, glad als een pisangblad" beschouwt.'[2]

Er waren dus twee soorten schrijvers volgens deze beschouwing: ethici, die met toewijding en begrip over de inlanders, over de vreemde schreven

en conservatieve kolonialen, bij wie 'het schelden op gekleurden' gewoon was. Het waren echter niet alleen Nederlanders die in deze tijd over Indië schreven. Na dit artikel zijn enkele verhalen van László Székely, Ernő Zboray, Ferenc Domahidy en een dagboekfragment van István Radnai afgedrukt. Ze waren weliswaar Europeanen en door hun blanke huid hoorden ze wel bij de koloniale elite, maar het land is toch niet hun Indië. Ze keken vanuit een andere achtergrond, een ander perspectief naar de koloniale maatschappij en merkten ook andere dingen op dan een Nederlander. Madelon Székely-Lulofs is hiervan ook overtuigd, wanneer ze over het eerste boek van haar man, László Székely, aan Herman Robbers, de redacteur van de uitgeverij *Elsevier,* schrijft:

> '(...) hoeveel scherper ziet een vreemde de dingen, hoeveel juister haalt hij iets naar voren, wat ik bijvoorbeeld niet eens opgemerkt zou hebben, omdat Indië mijn land is.'[3]

De genoemde Hongaren schreven in de eerste helft van de twintigste eeuw over Nederlands-Indië, de plaats van hun grote avontuur. Ze trokken naar de Oost om daar fortuin te maken. Sommigen van hen vonden géén geluk in de tropen, anderen verbleven er zo lang mogelijk. Radnai bleef er slechts vijf weken (van 8 mei tot 14 juni 1914) en keerde teleurgesteld, door ziekte geplaagd en zonder geld terug naar Europa en kwam er meteen in de waanzin van de Eerste Wereldoorlog terecht. Zboray verbleef decennialang in Indië, stichtte er een gezin, vond er zijn huiselijk geluk en maakte carrière. Hij kwam pas terug naar Europa toen de kolonie al lang niet meer bestond en hij voor zichzelf geen toekomst meer zag in het jonge Indonesië. De tijd die er doorgebracht werd is dus verschillend, de ervaringen van de auteurs zijn ook anders. Maar beiden zijn schrijvers voor wie Nederlands-Indië, het grote avontuur in de tropen, voor langere of kortere tijd bepalend was. Voor deze mensen, die rond de eeuwwisseling in de Oostenrijk-Hongaarse Dubbelmonarchie waren geboren, een land dat nooit kolonies gehad heeft, moest de koloniale maatschappij van Nederlands-Indië een compleet vreemde wereld geweest zijn; veel vreemder dan voor jonge Nederlanders die in een land opgegroeid waren dat sinds eeuwen overzeese gebieden had. Ik probeer hieronder verschillende fragmenten van het koloniale bestaan door de ogen van de 'vreemde' Hongaarse schrijvers zien en daardoor hun positie in deze tweepolige koloniale maatschappij te bepalen.

1 De koloniale maatschappij

1.1 De totoks

Nederlands-Indië was een verdeeld land, waar de maatschappelijke grenzen langs een 'colourline' verliepen. László Székely, die op 8 mei 1914 als 22-jarige jonge man de eerste keer in zijn leven voet aan wal zette op Sumatra, en daarvoor alleen in Oost-Hongarije in provinciestadjes als Kisvárda en Debrecen gewoond had, schrijft in zijn autobiografische roman *Van oerwoud tot plantage* (1935) over de rassendiscriminatie in de kolonie:

> 'Het eerste, wat ik leerde was, dat er twee soorten mensen op de wereld zijn: blanken en kleurlingen. De blanke mensch is de heer. In den strengsten zin van het woord: heer en gebieder. Dat bewijst al dadelijk zijn manier van spreken. Hij verzoekt niet, maar hij beveelt. "Boy! Bier!" en de javaansche bediende rent direct geruischloos weg als een donkere schim en haalt het bier. "Thee!" en meteen is de blootvoetige boy in zijn witte jas al weer present en brengt de hete thee. "Topi!" en hij reikt je den tropenhelm aan. Wie bijzonder beleefd wil zijn, zegt: "Kassi bier! Kassi thee! Kassi topi!"... geef me bier, thee, hoed. (...) De Blanke gaat een winkel binnen, laten we zeggen in de winkel van een hindoestanschen millionair. De millionair buigt zich diep voor den blanken toewan, die wellicht een gedroschte matroos is of een valsche speler of een avonturier, maar hij is de blanke toewan.
> Je wilt in een huurkarretje stappen, er zit een bruine vrouw in en wacht op haar man, die een van de winkels iets aan het koopen is, direct stapt de vrouw uit en biedt je het wagentje aan.
> De Blanken leven absoluut afgezonderd. Er zijn twee werelden: die van de Blanken en die van de Kleurlingen.
> De hotels, societeiten en restaurants der Blanken worden natuurlijk niet door Kleurlingen betreden.
> Nooit had ik kunnen denken, dat ik nog eens louter en alleen door mijn blanke huid zooveel privileges zou genieten!'[4]

De Europese bevolking concentreerde zich in de steden, maar daar lag haar percentage ook meestal onder 10%.[5] Hier leidde ze een afgesloten leven van de wereld van de inlanders. De westerlingen kleedden zich

volgens de Europese mode, ontmoetten de inlanders alleen als bediende, sommigen aten zoals in Nederland aardappels en bloemkool, bezochten hun clubs, bioscopen, restaurants en schouwburgen waar de toegang van inlanders ongewenst was. In de jaren twintig en dertig kreeg de samenleving steeds meer een apartheidskarakter. Het racisme op Nederlands-Indië was niet zo agressief zoals bv. in de Duitse kolonies, maar het bleef tot het einde een begeleidende factor van de koloniale samenleving.[6]

De koloniale wetgeving ondersteunde deze rassenverschillen. Er waren juridisch gezien drie klassen van de Nederlandse koloniale maatschappij: helemaal bovenaan stonden de Europeanen, onder hun de 'vreemde oosterlingen' (Chinezen, Arabieren, Indiërs enz.) en ten slotte kwamen de inlanders. Binnen de klassen waren er ook weer grote verschillen. Tot de groep 'Europeanen' hoorden namelijk ook de Japanners, Turken en de meeste Indo's. Deze werden echter door de blanken nooit als gelijkwaardig beschouwd. In de praktijk golden niet de juridische klassen, maar de kleur van de huid. Zboray schrijft in zijn boek *In het land van de eeuwige zomer* (1924) over de verhouding tussen blanken en Indo's. Hij beschrijft de mooie stranden van Java en vindt het maar raar, dat er weinig Europeanen in de zon liggen of zwemmen. Hijzelf deed dat wel. Onder de hete zon kreeg hij een bruin tintje en kwam er meteen achter, waarom het zwemmen in de zee en in de zon liggen zo weinig populair waren onder de blanken.

> 'Een bruingebrand gezicht, of een bruine huidskleur is "niet in de mode" omdat men snel denkt dat de ander een halfbloed is. Niet alleen de totoks[7], maar ook de Indo's zelf hebben de grootste vrees dat ze als mensen van gemengd bloed geclassificeerd worden. Ik zelf heb na een dag zwemmen op het strand ook een chocolabruine kleur gekregen. Enkele dagen daarna werd ik in een gezelschap geïntroduceerd, waar men mij raar heeft aangekeken. Iemand van het gezelschap heeft zijn ongenoegen ook verwoord. "Ik dacht dat u Hongaars was" zei hij met ietwat spot. Toen ik hem geruststelde dat ik inderdaad een rasechte Hongaar was en dat mijn familie geen enkele band had met de inheemse bevolking op Java, bood hij zijn excuses aan: "Ja, maar u bent zo,... zo erg bruin." Het is inderdaad geen aangenaam gevoel als men ervan beticht wordt dat zijn moeder een Javaanse is met een brede mond en een platte neus, die bovendien altijd maar siri aan het kauwen is.'[8]

De situaties die Székely en Zboray beschrijven, waren typisch voor de jaren twintig van de 20e eeuw. In die tijd hebben zich, in vergelijking met de vijftig jaar daarvoor, enorme veranderingen voorgedaan. Rond 1870 verandert de kolonie. Het scheepsverkeer werd gemoderniseerd: in plaats van zeilschepen werden steeds meer stoomschepen ingezet en het Suezkanaal werd geopend. De *Stoomvaart Maatschappij Nederland* werd opgericht, in 1883 volgde de *Rotterdamsche Lloyd.* Dat alles maakte de route tussen het moederland en kolonie korter en ook sneller. De passagier die uit Nederland naar Batavia wilde, was maar zes weken onderweg en elke week voer een boot van Amsterdam of Rotterdam naar Java. Indië kwam dichter bij het moederland.

De economische groei bracht modernisering met zich mee: gaslicht, telefoon, elektriciteit werden ingevoerd, spoorwegen en nieuwe autowegen werden aangelegd, nieuwe hogescholen voor juridische- en medicijnenopleiding werden opgericht.

Een andere belangrijke stap op economisch gebied was de afschaffing van het cultuurstelsel[9] en het openzetten van de kolonie voor particuliere ondernemingen. Een ware stroom van Europeanen wilde in de tropen zijn geluk beproeven, veel geld verdienen om vervolgens terug te keren naar het patria. Hoewel er in 1880 nauwelijks 60.000 Europeanen woonden, werd hun aantal in 50 jaar tijd verviervoudigd. In 1930 telt Nederlands-Indië meer dan 240.000 blanken. De opvallendste verandering voltrok zich bij het aantal Europese vrouwen. In 1880 was de man-vrouw verhouding in Indië 1000: 481, vijftig jaar later was het aantal al 884 vrouwen op 1000 mannen. Dat leidde ook tot veranderingen in de maatschappij.

1.2 Indo's

Vroeger was de Indische maatschappij van de blanken een uitgesproken mannenwereld. De blanke mannen trouwden meestal met een Indische vrouw, dat wil zeggen, met een vrouw van gemengd bloed. In 1870 waren er zeven maal meer Indische vrouwen dan Europese.[10] Dit feit zorgde ervoor dat de blanke bovenlaag van de koloniale maatschappij ‘verindischte’. De totoks vormden wel de belangrijkste factor in de maatschappij, maar het alledaagse leven werd bepaald door de Indische vrouwen en hun Indische familie. Die hadden volkomen andere gewoontes dan de volbloed Europeanen, de totoks. Ze aten anders, ze kleedden zich anders, ze

volgden een andere dagindeling, ze zochten andere ontspanningsmogelijkheden. Op de duur moest de blanke man zich wel aanpassen aan de Indische gewoontes. De kinderen die uit zo een huwelijk voortkwamen, kwamen in een aparte Indo-Europese cultuur terecht. Officieel hoorden ze tot de klasse van de Europeanen, maar praktisch vormden ze een aparte groep die noch bij de totoks, noch bij de inheemsen thuishoorde.

De Hongaarse leraar Viktor Keöpe, die in 1913 in de Oost voer en twee boeken daarover schreef[11], vertelt over de Indo's op Java. Zijn ervaringen zijn natuurlijk gekenmerkt door de tijdgeest en de 'rasverschillen' van de koloniale samenleving:

> 'In de Oost zijn niet alleen de natuur, het weer, het eten anders, maar ook de mensen. We zullen hen nooit volledig begrijpen. Er is niets aan te doen, een ander ras heeft een ander karakter en dat kun je noch met Europese kleding of taal, noch met samenwonen veranderen. En als we de twee rassen gaan mengen, wordt het nog erger. Het geestelijke evenwicht van de mens wordt verstoord en hij weet dan zelf niet meer waar hij thuishoort. De bastaarden erven meestal alleen maar de slechte eigenschappen van de twee rassen, sommige ongunstige karaktertrekken duiken zelfs nog in de vierde of vijfde generatie op. *Het is een algemene regel, dat de kinderen van ouders van verschillende rassen geen harmonisch leven kunnen leiden.* Als we vreemd bloed in het lichaam brengen, dan komt dat niet ten goede, in tegendeel, dat moordt.'[12]

Met deze mening is Keöpe niet alleen. Zboray uit zich ook op vergelijkbare manier over de kinderen die uit gemengde huwelijken zijn voortgekomen:

> 'De Indo's of halfbloeden zijn bijna gelijkgesteld aan de Europeanen. Voor hen staan alle banen open en ze kunnen de belangrijkste posities bekleden. Qua uiterlijk kun je hen soms überhaupt niet onderscheiden van de volbloed Europeaan. Niet alleen wat hun uiterlijke trekken aangaat zijn ze identiek met de Europeanen, maar ook in kleur kunnen ze sprekend op een blanke lijken. De belangrijkste verschillen komen echter in hun eigenschappen te voorschijn. Het is algemeen bekend dat de Indo's grotendeels onbetrouwbaar zijn. De eigenschappen van de inlandse moeder tonen zich vroeg of laat

> bij de halfbloed. Bij de mannen zijn dat onbetrouwbaarheid, geniepigheid, dikdoenerij en vaak leugenachtigheid. Bij vrouwen uit zich dat in liederlijkheid, onbegrip, berekeningen en in de meest onbegrijpelijke daden.

Als een volbloed Europeaan met een halfbloed vrouw gaat trouwen, dan kan dat maar zelden gelukkig genoemd worden. De eerste verschillen uiten zich in de totaal andere kijk op de wereld. Daarbij komt nog dat de kinderen die uit deze huwelijken voortkomen, meer op een inlander lijken dan op een Europeaan. Als iemand weet, hoezeer de inlanders in Indië geminacht en veracht worden, die kan licht begrijpen dat de ouders niet veel vreugde in hun bruine kindje zullen beleven. Een totok voelt altijd een zekere minachting voor de Indo. In hoeverre dat terecht is of niet, is een andere kwestie. Een feit is echter dat de Indo's zich in de maatschappij altijd met de mindere posities moeten tevredenstellen.'[13]

1.3 Njais

Europeanen die niet met een Europese vrouw of met een Indisch meisje trouwden, leefden meestal in concubinaat met een inlandse. De inlandse concubine van de blanke 'toewan'[14] werd met een Balisch woord 'njai' genoemd. Een njai (of huishoudster, snaar) werd meestal van de ouders van het meisje of van de echtgenoot gekocht. Ze onderscheidde zich in haar kleding van de andere inlanders: ze droeg altijd een witte kabaai.[15] Haar figuur was een geliefd motief in de koloniale romans. Er waren njai's, die hun heer met toewijding dienden, maar er waren ook huishoudsters, die hun toewan bedrogen of die hem uit jaloezie of wraak vergiftigden. De verhouding tot zijn njai, Kartinah beschrijft László Székely in zijn autobiografisch getinte roman *Van oerwoud tot plantage*:

> 'Kartinah is mij geen kameraad. Dat kan zij ook niet zijn. Want een mensch laat zich wel overplanten naar de tropen, maar Europeaan blijft hij ten slotte toch. Een Inlander blijft Inlander, hoeveel moeite men zich ook geeft, iets anders van hem te maken.
> Kartinah kookt en wascht voor mij, zorgt voor het huishouden, slaapt bij me en toch staat ze mij even ver als een kokospalm een acaciaboom. Wat ik goed vind, vindt zij "bodok" - dom. Wat ik mooi vind, vindt zij lelijk, wat volgens mijn begrip fatsoenlijk is,

> beschouwt zij als naïef, wat in mijn ogen recht op dankbaarheid heeft, is iets, wat zij niet kan begrijpen en zelf niet kan uitdrukken, want haar taal heeft daarvoor geen woord.
> Wij leven naast elkaar en begrijpen niets van elkander.'[16]

In deze maatschappij, waar maar weinig Europese vrouwen aanwezig waren, was het concubinaat een algemeen fenomeen. Zelfs tijdens de opleiding van koloniale ambtenaren te Delft werd de komende BB-ambtenaren[17] het concubinaat aan het begin van hun verblijf in Indië aangeraden. Het concubinaat zou voor het koloniale systeem een kleinere bedreiging zijn dan bv. de alcohol.[18] Bij sommige ondernemingen en maatschappijen was een trouwverbod van kracht. Dat betekende dat alleen ongehuwde Europeanen in dienst werden genomen, die pas na zes jaar een lang verlof kregen. De bedoeling van dit verlof was naar Europa te gaan en 'een vrouw te zoeken'. Door deze bepaling werd het concubinaat bevorderd. Toendertijd was men van mening dat de nieuwbakken Europese assistent op deze manier het snelst vertrouwd zou raken met de taal, de mentaliteit en de gewoontes van de inheemsen. Deze zogenaamde trouwbepaling werd het eerst door de Deli Maatschappij opgeheven, in 1919. Drie jaar later, in 1922, werd de *Assistentenregeling* ingevoerd, die het bij de wet verbood trouwbepalingen in het arbeidscontract van Europese werknemers op te nemen.[19] Over het algemeen sprak men over het instituut van de njai als over een 'noodzakelijk kwaad'. Voor sommigen lag de nadruk op het noodzakelijke, voor sommigen op het kwaad.[20] Met een njai ging men niet als met een echtgenote om. Ernő Zboray beschrijft in zijn roman *Onder de tropenzon*, hoe de Indo-Europese collega van de Hongaarse hoofdpersoon, Laprée, met zijn huishoudster omging:

> 'De huishoudster - de moeder van zijn kinderen - kwam nooit te voorschijn wanneer er bezoek was. Ook zij was goed gedresseerd, evenals de bediende. Officieel sprak niemand ooit over de kinderen van Laprée, ook op de lijst der opzichters stond hij aangegeven als ongetrouwd en ook van de kinderen was geen aantekening gemaakt. Zoo was de zaak veel eenvoudiger, trouwens, het privéleven van een fabrieksopzichter bezorgde niemand enig hoofdbreken.
> Laprée was niet de enige vrijgezel, die kinderen had, op Java waren nog wel een paar duizend mannen in de zelfde omstandigheden. Als zoo iemand later trouwt, houdt hij de kinderen bij zich,

> doet ze op een internaat of stuurt ze met de moeder terug naar de kampong. Het kind geeft niet veel zorg, de moeder nog minder. Ze is maar een inlandse en de hele zaak is met een paar gulden af te doen.'[21]

Als een blanke werknemer bij het bedrijf promotie maakte, dan werd van hem verwacht, dat hij met een Europese vrouw trouwde. En als puntje bij paaltje kwam en de inlandse vrouw voor de carrière van de blanke in de weg stond, werd ze gewoon weggestuurd. Hoe dat ging, beschrijft Zboray in zijn bovengeciteerde roman:

> 'De stem van de baas klonk ongewoon warm, bijna aangedaan. Ook Kovács voelde een eigenaardige aandoening in zijn keel.
> 'Stuur die vrouw hoe eer hoe liever weg, Kovács!'
> 'Ja... maar...'
> 'Geen maar...'
> 'Maar wat moet er met het kind gebeuren?'
> 'Dat stuur je natuurlijk tegelijk met de moeder weg, het kind hoort bij de moeder.'
> 'In de kampong, onder de inlanders?'
> 'Natuurlijk, daar is het op zijn plaats. Het zal een fatsoenlijke inlander worden, waarom er dan een halfbloed van te maken?'
> 'Moet het dan een blanke inboorling worden?' vroeg Kovács een beetje geërgerd.
> De baas maakte een afwerend gebaar.
> 'Het zal niet blank worden, het zal net zo bruin worden als de andere inlanders, al was het alleen maar van de zon.'
> 'Is er niet iets anders op te vinden?' vroeg Kovács onzeker.
> 'Natuurlijk is er iets anders op te vinden, maar dit is de beste oplossing. Wat wil jij dan? Het zelf opvoeden? Ergens in een instituut geven? Daar bereik je weer je doel niet mee, het zal je levenlang een last voor je zijn, je kunt niet eens trouwen, want een fatsoenlijk meisje wil je vrouw niet worden, als je zoo'n bruin kind hebt.'
> 'Maar als het in de kampong is, verandert het aan het feit zelf ook niets.' Zei Kovács berustend.
> 'O ja zeker. Over een jaar weet je niet eens meer, dat je een kind had. Wie weet dat dan nog? Niemand, begrepen? Die vrouw trouwt in de kampong en wordt gelukkig, het kind zal niet beter weten,

> dan dat een inlander zijn vader is, en is ook gelukkig, terwijl het voor jou een verlossing zal zijn.'[22]

Aan het concubinaat kwam geen einde met de komst van de blanke vrouwen, maar het verminderde sterk. Vooral op afgelegen plantages was het ongehuwd samenwonen met een njai eerder regel dan uitzondering.[23] De Europese samenleving in de steden veranderde echter sterk met de komst van de vrouwen. De koloniale maatschappij werd niet langer door blanke mannen beheerst, zoals vijftig jaar daarvoor.

***

Uit het bovenstaande blijkt dat de Hongaarse schrijvers die Nederlands-Indië uit eigen ervaring gekend hadden, buitengewoon geïnteresseerd waren in de verschillende lagen en klassen van de koloniale maatschappij. Ze deden ook moeite alle groepen te beschrijven, of ze nu een roman (Zboray) een reisbeschrijving (Keöpe) of een 'Stemmingsbeeld' (zoals Székely zijn autobiografisch geïnspireerde roman noemde) schreven. Székely was naar mijn mening objectiever en nuchterder dan de anderen. Zboray en Keöpe waren meer geneigd zich te laten beïnvloeden door de tijdgeest die raciale verschillen in een koloniale maatschappij eerder natuurlijk vond. Hoewel Székely vooral observeerde en op sommige plaatsen relativeerde, spraken Zboray en Keöpe wel eens een scherp oordeel uit over inlanders of Indo-Europeanen. Deze tweedeling is opvallend, maar hoe het komt dat de tijdgeest zo sterk op de mening van de buitenstaanders (want dat waren deze Hongaren) zijn stempel drukte? Gedeeltelijk is deze vraag reeds beantwoord, maar een breder, politiek-historisch kader lijkt mij noodzakelijk om de ontwikkelingen in Nederlands-Indië in het interbellum beter te kunnen begrijpen.

2 Politieke ontwikkelingen

2.1 De ethische richting

Op politiek gebied veranderde er veel rond de eeuwwisseling. In deze tijd nam de zogenaamde 'ethische politiek' officiële vormen aan. In 1901 sprak de koningin in haar troonrede over een 'zedelijke roeping' van de Nederlanders ten opzichte van de inlandse bevolking in Nederlands-Indië.

Het doel was de emancipatie van de inlander, waarvoor zich veel prominenten zoals onder andere gouverneur-generaal Idenburg en Van Limburg Stirum, politici als Van Deventer, Van Kol, Stokvis, Abendanon, de journalist Brooshoofd, academici als Snouck Hurgronje en Van Vollenhove hebben ingezet.[24]

De vrijheid die de inheemse bevolking van de koloniaalheren gekregen had, bleek al spoedig te weinig. Er ontwikkelde zich veel sneller een nationalistische beweging onder de Indonesiërs dan de ethici verwacht hadden. Men richtte verenigingen en politieke partijen op met het al dan niet uitgesproken doel, Indië onafhankelijk van de Nederlanders te regeren. De zelfbewuste houding van de inheemsen was niet alleen aan de tegemoetkomende ethische politiek te danken. In de internationale politiek waren er ook verschillende gebeurtenissen die ertoe hebben bijgedragen dat de Indonesiër naar meer vrijheid en zelfstandigheid verlangde.

Na de overwinning van Japan op China was een nieuwe machtsfactor in Azië zichtbaar. Elf jaar daarna had Japan een Europese tegenstander. In de oorlog tegen Rusland behaalde Japan in 1905 de overwinning. Het feit dat een Aziatisch land tegen een Europese grootmacht een oorlog kon winnen, betekende een grote portie zelfvertrouwen niet alleen voor de Japanners, maar ook voor andere Aziatische volkeren. De mythe van de blanke superioriteit wankelde.

In India, het Britse koloniale buurland, kwamen er ook grote veranderingen aan het einde van de 19e eeuw. De Britten richtten in 1885 in India de 'Indian National Congress' op. Dit politiek orgaan streefde na 1905 openlijk naar de onafhankelijkheid. Het proces van democratisering versterkte zich tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen in 1917 vanwege de oorlogsinspanningen van de Britse kolonie meer recht op zelfbestuur toegezegd werd. Deze toezegging werd in 1919 in de vorm van de *Government of India Acts* in praktijk omgezet.

De Verenigde Staten werden in 1898 koloniale buren van de Nederlanders. Ze hadden namelijk tengevolge van de Spaans-Amerikaanse oorlog de Filippijnen bezet. De Amerikaanse president Theodore Roosevelt was van mening dat de nieuwe Amerikaanse kolonie makkelijk een 'casus belli' voor de Japanners zou kunnen betekenen. Daarom werden de Filippijnen geleidelijk in de richting van onafhankelijkheid geleid.[25]

De ontwikkelingen in de internationale politiek hebben Indië in politiek opzicht wakkergeschud. Met de uitbreiding van het onderwijs groeide een groep goed opgeleide inheemse intellectuelen op met sterke nationale

gevoelens. In het teken van de ethische politiek werd er ruimte gelaten voor de inlanders om eigen verenigingen en partijen op te richten en deze partijen in een soort parlement te vertegenwoordigen.[26] Dat was de *Volksraad,* die in 1918 werd geïnstalleerd. Hier waren de inheemse afgevaardigden uit verschillende politieke partijen en verenigingen echter in de minderheid. Een deel van de leden werd namelijk gekozen, een ander deel door de gouverneur-generaal benoemd.[27] De *Volksraad* had bovendien slechts een adviserende functie.[28] Sommigen Europeanen spraken cynisch over 'parlementje spelen'[29]. De invloed van deze instantie op de politieke beslissingen was dus miniem. Om deze reden kon de *Volksraad* geen echte volksvertegenwoordiging genoemd worden, hoewel het bestaan van een soortgelijk lichaam een mijlpaal betekende in het politieke leven van Nedelands-Indië.

De partijen en verenigingen die door Indonesiërs werden opgericht waren soms politiek neutraal, maar vaak ook zeer radicaal.[30] In 1908 ontstond op Java de georganiseerde nationalistische beweging. De eerste vereniging met een duidelijk Indonesisch karakter was de *Boedi Oetomo* (Het Hoge Streven), die niet antikoloniaal was en daarom bereid tot samenwerking met de regering. De vereniging was voor de overheid aanvaardbaar, was in politiek opzicht neutraal en had zelfs geen duidelijk politiek programma.[31] 1912 werd de eveneens niet-politieke organisatie *Mohammediyah* in het leven geroepen, die zich vooral met het onderwijs voor inheemsen bezig hield. In 1911 werd de radicale *Sarecat Dagang Islam* opgericht. Al uit de naam is af te leiden dat de islam bij de leden een belangrijke rol speelde. Oorspronkelijk was de *Sarecat Dagang Islam* een belangenvereniging voor Javaanse handelaren (tegen de Chinezen), maar ontwikkelde zich snel tot een politieke partij met een sterke linkse (marxistische) vleugel. Vanwege de radicalere politieke opvattingen (een zelfstandig Indonesië langs parlementaire weg[32]) en de charismatische leider (Oemar Saïd Tjokroaminoto) groeide het aantal leden in 1916 tot ongeveer 1 miljoen.[33] De onafhankelijkheidsgedachte 'Indië voor de Indiërs' werd openlijk verkondigd, door de *Indische Partij*, die in hetzelfde jaar als *Mohammediya* werd opgericht. Omdat deze ideeën in de ogen van de regering te ver gingen en omdat deze politieke vereniging zich openlijk tegen de koloniale regering verzette, werd de *Indische Partij* in 1913 verboden. De meest radicale partij was de Indonesische Communistische Partij (PKI), die in 1920 in het leven werd geroepen. Hiermee was de PKI de eerste communistische partij in Azië. Vooral bij de radicale partijen (SDI en PKI) zien we een eigenaardige vervlechting tussen

islam en communisme. De eerste benadrukte de samenhorigheid van de Indonesiërs, het tweede zorgde voor de nodige antikoloniale ideologie. Op deze manier werd de groep van Indonesiërs gevormd: ten eerste isoleerden ze zich van de Europeanen, Chinezen en andere 'vreemde oosterlingen' die geen moslims waren en ten tweede hadden ze een ideologische basis in de vorm van communisme tegen de kapitalistische kolonialen. Het duurde niet lang tot de eerste gewapende opstanden uitbraken. Onlusten op Java en West-Sumatra wierpen hun schaduw op de jaren 1926-27. Na de rellen en opstanden werden in totaal 13.000 mensen gearresteerd, waarvan tot 1929 1200 in Boven-Digoel in Nieuw-Guinea werden geïnterneerd.[34]

Er was ook een andere factor die de spanningen tussen Indonesiërs en Europeanen deed oplopen. Van Nederlandse kant waren namelijk toezeggingen gemaakt die niet werden nageleefd. De oorzaak hiervan was dat na de Eerste Wereldoorlog in Nederland een socialistische revolutie dreigde. Geruchten over het aftreden van de koningin, over een militair complot en over de afzetting van de gouverneur-generaal deden de ronde in Batavia.

Onder deze omstandigheden hield gouverneur-generaal Van Limburg Stirum zijn 'novemberrede'. Daarin deed hij voor de volksraad beloftes over verregaande politieke hervormingen in Nederlands-Indië. Op 30 juni 1920 werd het resultaat door de Commissie-Carpentier gepresenteerd, waarin werd voorgesteld de kolonie tot een zelfstandig deel van het koninkrijk te verheffen. Voor veel Nederlanders ging dit plan te ver. De ethische richting verloor zijn basis toen in 1919 de conservatieve politicus De Graff tot minister der koloniën benoemd werd. In 1921 werd de eveneens conservatieve Fock gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Radicale maatregelen werden genomen. Het zelfbeschikkingsrecht werd afgeschaft, het bestuur werd gecentraliseerd, de politie versterkt en uitgebreid. Als tegenzet werd in 1924 de Communistische Partij Indonesië opgericht. In deze organisatie werden marxistische en islamitische ideeën met elkaar vermengd, wat de partij een bijzonder, typisch Indonesisch karakter gaf. In 1927 werd de Indonesische Nationalistische Partei (PNI) opgericht. Haar aanvoerders werden Mohammad Hatta en Soekarno, die na de Tweede Wereldoorlog de eerste leiders van de nieuwe Republiek Indonesië werden. De PNI richtte zich tot een brede laag van de bevolking, maar niet-Indonesiërs mochten geen lid worden. In deze jaren werd de idee van 'een vaderland, een natie, een taal' geformuleerd en er ontstond het latere volkslied, de *Indonesia Raya*.

2.2 De Vaderlandse Club

Met de radicalisering van de verschillende bewegingen kwam het vaker tot een conflict tussen het koloniale bestuur en de ontevreden inheemsen. Stakingen en gewapende opstanden waren aan de orde van de dag.[35] De Europese bevolking reageerde op de radicale inheemse bewegingen met extreme politieke stappen. In 1929 werd de conservatieve *Vaderlandse Club* opgericht, die voor een nauwe band met het moederland en voor het behoud van het ongedeelde koninkrijk was, d.w.z. Nederlands-Indië moest een kolonie blijven. De Vaderlandse Club distantieerde zich nooit in het openbaar van het fascisme. Van zijn rechtse vleugel stapten sommigen in de Nederlandse fascistische partij, de NSB[36] over.[37] Hoewel de *Vaderlandse Club* in verhouding weinig leden had[38], speelde hij toch in de koloniale politiek een grote rol. De NSB was een nationaal-socialistische partij in de kolonie (en ook in het moederland) en daarmee vormde ze de sterkste extreem-rechts georiënteerde groepering binnen de Europese bevolking.[39] De twee partijen, gekoloniseerden en kolonisten, verwijderden zich steeds meer van elkaar. Een dialoog was bijna onmogelijk geworden. De beloftes van Van Limburg Stirum en de politiek van de ethische richting rijmden niet met de maatregelen die Fock en De Graff hadden genomen. Een uiting van deze tendens was de rede van de gouverneur-generaal De Jonge in 1936:

> ‘Nu wij driehonderd jaren hier in Indië hebben gearbeid, er nog wel driehonderd jaar bij moeten komen, aleer Indië misschien voor een vorm van zelfstandigheid rijp zal zijn’[40]

In deze buitengewoon gespannen situatie in binnen- en buitenland sloeg de Japanse invasie op Nederlands-Indië in als een bom. Het kleine en slechtbewapende koloniale leger werd in maart 1942 door de Japanse overmacht opgerold. De verdedigers capituleerden op 8 maart 1942. De Indonesische archipel werd door de Japanners bezet. De Europeanen werden in kampen opgesloten, de tot dan geïnterneerde Indonesiers werden vrijgelaten en werkten (in eerste instantie Soekarno, die onder de indruk was van de Japanners) samen met de bezetters. De Indonesiërs vonden deze bezetting een overgangsperiode, waarop de onafhankelijkheid moest volgen. Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan. Twee dagen daarna werd de Republiek Indonesië uitgeroepen, waarop een koloniale oorlog tussen Nederland en de nieuwbakken Republiek volgde. In 1947 eindige

dit bloedige gewapende conflict met het verlies van Nederlands-Indië en de geboorte van de soevereine staat Indonesië.

***

De verschillende Hongaarse auteurs hebben op verschillende wijze de sterk gescheiden, door en door koloniale maatschappij van Nederlands-Indië beschreven. Sommigen waren kritischer, zoals László Székely, weer anderen werden meer door de tijdsgeest beïnvloed, zoals Ernő Zboray of Viktor Köepe. De laatste twee waren echter zeker geen racisten of oerkolonialen. Ze waren gewoon de kinderen van hun tijd. En dat ze ook kritisch en gevoelig voor de vragen van de kolonie konden zijn, bewijst de uitspraak van Köepe over de Nederlanders aan het einde van zijn boek over Java, *De parel van de eilanden*: 'De Nederlanders hebben dikwijls aan mij gevraagd wat ik hier het meest opvallend vind. In zulke gevallen had ik het liefst willen antwoorden: "Dat jullie er nog zitten".'[41] Nog geen elf jaar na de publicatie van zijn boek zaten ze er niet meer.

Hieronder volgen enkele teksten van Hongaarse auteurs. Verhalen van László Székely, Ernő Zboray, Ferenc Domahidy en een dagboekfragment van István Radnai. Deze teksten zullen tonen dat de blik van de ander een nieuwe perspectief in de koloniale literatuur biedt.

Eindnoten:

1 Zonneveld, P. van: *Album van Insulinde.* Amsterdam, Amsterdam University Press 1995. p. 54.
2 Brom, G.: Onze kunst in Indië. In: Helsdingen, W.H. van (red.): *Daar werd wat groots verricht...* Amsterdam, Elsevier 1941. p. 230.
3 Brief van M.H. Székely-Lulofs aan H. Robbers, Budapest, 20 april 1935. De brief is aanwezig in de collectie Székely-Lulofs in het Letterkundig Museum in Den Haag.
4 Székely, L.: *Van oerwoud tot plantage.* Amsterdam, Elsevier 1935. p. 58-59.
5 Doel, H.W. van den: *Het rijk van Insulinde.* Amsterdam, Prometheus 1996. p. 191.
6 Idem. 193.
7 Totok - volbloed Europeaan
8 Zboray, E.: *Az örök nyár hazájában.* Budapest, Világirodalom 1924. p. 116. [vertaald door G.P.]
9 Het cultuurstelsel werd 1830 door commissaris-generaal Van den Bosch ingevoerd. Dat betekende dat de Javaanse boeren één vijfde van hun land moesten beschikbaar stellen voor gewassen die in Europa een hoge marktwaarde hadden (koffie, thee, rubber, peper, tabak, kaneel, nootmuskaat, kruidnagels, indigo, suiker enz.). Het gouvernement heeft de gewassen voor een vastgelegde (zeer lage) prijs van de boeren opgekocht. Het effect van het cultuurstelsel in Nederland was een economische groei en modernisering (ongeveer 32% van het totale inkomen van de Nederlandse staat kwam uit de winst van het cultuurstelsel). Op Java heerste hongersnood. Lubis, M.: *Het land onder de regenboog.* Utrecht, Sijthoff 1992. p. 125.
10 Nieuwenhuis, R., Paasman, B., Zonneveld, P. van: Oost-Indisch Magazijn. In: *BulkBoek*, Jg. 19, No. 188. p. 43.

11 Keöpe, V.: *Cejlon, az Éden szigete.* Budapest, Franklin - Társulat 1934. en Keöpe, V.: *A szigetek gyöngye.* Budapest, Franklin - Társulat 1936.
12 Keöpe, V.: *A szigetek gyöngye.* Budapest, Franklin - Társulat 1936. p. 42-43. [vertaald door G.P.]
13 Zoray, E.: *Az örök nyár hazájában.* Budapest, Világirodalom 1924. p. 82. [vertaald door G.P.]
14 Toewan - heer
15 Nieuwenhuys, R.: *Tussen twee vaderlanden.* Amsterdam, Van Oorschot, 3e druk, 1988. p. 24.
16 Székely, L.: *Van oerwoud tot plantage.* Amsterdam, Elsevier 1935. p. 193.
17 BB - Binnenlands Bestuur was de benaming van de organisatie, die in de kolonie de administratieve taken van de Nederlandse overheid uitvoerde.
18 Doel, H.W. van den: *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie.* Amsterdam, Prometheus 1996. p. 179.
19 Lucas, N.: Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. In: *Jaarboek van vrouwengeschiedenis*, 7 (1986), p. 78-97.
20 Nieuwenhuys, R.: *Tusen twee vaderlanden.* Amsterdam, Van Oorschot, 3e druk, 1988. p. 26.
21 Zboray, E.: *Onder de tropenzon.* Den Haag, Kruseman 1943. p. 47.
22 Zboray, E.: Onder de tropenzon. Den Haag, Kruseman 1943. p. 211-212.
23 Bij wet was het sinds 1848 ook mogelijk dat een christen met een niet-christen trouwde. In de praktijk kwam het echter niet vaak voor. Tot de eeuwwisseling waren er 11% van de huwelijken gemengd. Met zo een stap heeft men zich uit de Europese kring uitgesloten. Het geval van Willem Walraven is er een goed voorbeeld voor. Doel, H.W. van den: *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie.* Amsterdam, Prometheus 1996. p. 179.
24 Termorshuizen, G.: Protest als pleidooi voor de inlander. Het 'ethische principe' in de Indisch-Nederlandse literatuur. In: *Indische Letteren* No. 1. maart 1988. p. 27-42.
25 Doel, H.W. van den: *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam, Prometheus 1996. p. 200-203.
26 De decentralisatiewet van 1903 heeft het verbod van politieke verenigingen en vergaderingen in Nederladns-Indië opgeheven. Helsdingen, W.H. van: *Daar werd wat groots verricht.* Amsterdam, Elsevier 1941. p. 447.
27 Bij de opening van de *Volksraad* bestond het aantal leden (in totaal 35) merendeels uit Nederlanders.
28 Pas vanaf 1922 was de *Volksraad* een medewetgevend lichaam, maar dan ook geen volwaardig parlement. Het laatste woord had uiteindelijk de tweede kamer in Nederland.
29 Goor, J. van: *De Nederlandse Koloniën.* Den Haag, SDU 1994. p. 284.
30 Hieronder volgt een schematisch overzicht van politieke partijen en verenigingen, die aan het begin van de 20e eeuw in Nederlands-Indië werden opgericht. Voor een gedetailleerd overzicht verwijs ik naar hieronder genoemde werken.
31 Goor, J. van: *De Nederlandse Koloniën.* Den Haag, SDU 1994. p. 279.
32 Helsdingen, W.H. van: *Daar werd wat groots verricht.* Amsterdam, Elsevier 1941. p. 447.
33 Goor, J. van: *De Nederlandse Koloniën.* Den Haag, SDU 1994. p. 281.
34 Helsdingen, W.H. van (red.): *Daar werd wat groots verricht...* Amsterdam, Elsevier 1941. p. 449.
35 Bewapende conflicten op Celebes en op Java (de val van Garoet) in juli 1919. Stakingen in 1922 op Java. In 1926 opstanden op Java en Sumatra. De kaping en later het bombarderen van het militaire schip *Zeven Provincien* in februari 1933 aan de kust van Sumatra.
36 NSB betekent Nationalsocialistische Bond
37 Goor, J. van: *De Nederlandse Kolonien. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975.* Den Haag, Sdu Uitgeverij 1994. p. 289.
38 In de jaren dertig bereikte de partij haar toppunt, toen ze ca. 9000 leden telde.
39 De NSB had in de kolonie in 1935 ca. 5000 leden. Na de Duitse bezetting in mei 1940 werden ca. 500 leden van de partij gearresteerd.
40 'Nu wij driehonderd jaren hier in Indie hebben gearbeid, er nog wel driehonderd jaar bij moeten komen, aleer Indie misschien voor een vorm van zelfstaandigheid rijp zal zijn.' Geciteerd uit: Goor, J. van: *De Nederlandse Kolonien. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975.* Den Haag, Sdu Uitgeverij 1994. p. 255.
41 Keöpe, V.: *A szigetek gyöngye.* Budapest, Franklin - Társulat 1936. p. 180. [vertaald door G.P.]

Márta Kántor-Faragó
Voor één dag naar Parijs
Over Ferenc Domahidy

Over Ferenc Domahidai Domahidy is maar weinig bekend. De twee bronnen die ons ter beschikking staan, zijn echter vrij betrouwbaar. Ferenc Székely vertelt in een interview in het Hongaarse dagblad *Magyarország* (Hongarije) van 1 september 1926 het volgende verhaal over hem:

> ‘Szumatra szigetén hárman voltunk magyarok, bátyám, Székely László, aki pár év előtt feleségül vette Van Kempen hollandi kormányzó leányát, most szintén Budapesten tartózkodik. A harmadik magyar egy Domahidy nevű fiatalember, aki augusztus közepén velünk együtt érkezett meg Affmszterdamba (sic!), azután “egy napra lement Párizsba”. Azóta még mindig tart az egy nap.’
> ‘Op het eiland Sumatra waren we maar met drie Hongaren. [Naast mezelf] waren er mijn broer, László Székely, die een paar jaar geleden met de dochter van de Nederlandse gouverneur Van Kempen getrouwd was. Op dit moment verblijft hij ook in Boedapest. De derde Hongaar is een jongeman die Domahidy heet. Hij is midden augustus samen met ons aangekomen in Amsterdam. Daarna vertrok hij “voor één dag naar Parijs”. Deze ene dag duurt nog steeds.’

Domahidai is toch niet voor altijd verdwenen in Parijs. De tweede bron is de genoemde krant zelf. In april 1927 publiceerde hij verschillende keren in het dagblad. Het waren kleine feuilletons over het leven in Nederlands-Indië, dat voor de Hongaren van toen een exotisch, maar helemaal onbekend gebied van de wereld was.

Zijn eerste artikel is op 10 april verschenen. In de inleiding wordt o.a. vermeld dat hij een landeigenaar uit de provincie Szatmár is en dat hij een 'boeiend' boek heeft geschreven over zijn vijfjarige ervaring in Nederlands-Indië, waarvan nu verschillende delen voor de lezers van het dagblad gepubliceerd worden. De titel van deze eerste aflevering was 'Esküvőn az asahani szultánnal' ('Op bruiloftsfeest bij de sultan van Asahan'.)

De tweede aflevering (12 april 1927) zet hetzelfde verhaal voort: 'Rizskásaszemeket és virágokat szór a násznép a koronás fiatal pár ölébe. Esküvőn az asasháni szultánnál'. ('Bruiloftsgasten strooien rijst en bloemen in de schoot van het jonge kroonpaar. Op bruiloftsfeest bij de sultan van Asahan.').

Vijf dagen later kon men de derde aflevering lezen die in onze bundel in Nederlandse vertaling verschijnt: 'Hogyan teremthet fehér ember egzisztenciát Holland-Indiában?' ('Hoe kan een blanke een bestaan opbouwen in Nederlands-Indië?'). Het laatste stukje (21 april 1927) gaat over het ook nu nog gevoelige thema van de euthanasie en heeft de titel 'Szülőgyilkosság hálából'. 'Moord op de ouders uit dankbaarheid'. In deze afsluitende aflevering beschrijft Domahidai een traditie van de batakken volgens welke de zoons hun bejaarde vaders uit dankbaarheid moeten vermoorden zodat zijn geest allerlei ongeluk ver van het huis houdt.

Noch het in de krant vermelde boek noch andere geschriften van Domahidai zijn bekend. De vertaling van Márta Kántor-Faragó wil niet alleen de ervaringen van Domahidai in de 'vreemde wereld' in het Nederlands weergeven, maar de geïnteresseerde lezers ook tot verder onderzoek motiveren.

Ferenc Domahidai Domahidy
Hoe kan een blanke een bestaan opbouwen in Nederlands Indië?

Het is al lang geleden dat verschillende plantages en kantoren in het Oosten om een blanke vochten.

Tegenwoordig is het in het Oosten net zo moeilijk of misschien nog moeilijker om een baan te krijgen dan in de Verenigde Staten. In de Verenigde Staten kan de immigrant namelijk ook als zakkruier werken, terwijl dit in Indië voor blanken onmogelijk is. Daar kan hij slechts een baan nemen die voor blanken waardig is en dit is vrij moeilijk, maar niet onmogelijk.

Wat de financiële kant betreft, is het het best en misschien ook het gemakkelijkst als men op een plantage werkt. Om in Nederlandse dienst te komen is vrij moeilijk.

Op de plantages is er heel veel werk, maar als je jong en gezond bent, uithoudingsvermogen en wilskracht hebt, kun je het ver brengen. Deze grote plantages woekeren niet met je energie. Je moet hard werken, maar je wordt ook goed betaald. Het gemakkelijkst is het om een baan te krijgen als je 20-25 jaar oud bent, omdat ze graag van jonge krachten gebruik maken. Welke opleiding je hebt gehad is niet belangrijk. Om de hoop niet helemaal weg te nemen en ook mijn geweten te sussen kan ik zeggen dat wie voor de heen- en terugreis en voor het verblijf daar voor 23 maanden genoeg geld heeft naar Sumatra kan gaan om daar zijn geluk te beproeven. De reis kost 600 gulden, en met een karig bedrag van 700

gulden voor 3 maanden kunnen blanken rondkomen. 1300 gulden is dus het minimale bedrag waarmee men op reis kan gaan.

Als men echter ziet geen werk te kunnen vinden, moet men meteen vertrekken, zolang er nog geld heeft voor de terugreis is. Het is namelijk op geen enkele andere plaats op de wereld zo onmogelijk om zonder geld te zitten. Als men op Sumatra al een baan heeft, zal het salaris in het begin vrij laag zijn. Als iemand dit blijkbaar erg moeilijke plantagewerk kan doen, kan hij iedere jaar er prachtig op vooruitgaan en zijn leven wordt comfortabeler.

Ik heb lang gewacht voordat ik op de plantage in Kvala Piasa als opzichter voor zes proefmaanden ben aangesteld. Op dezelfde plaats heb ik ook gratis een woning gekregen. Het mooie houten huis bestond uit vijf kamers en mijn werkgevers hebben me zelfs een bediende ter beschikking gesteld. In het begin had ik ook geen meubels, slechts een bed, twee rieten fauteuils en een bierkist als tafel - 's avonds kwam het licht uit een petroleumlampje aan de wand. Op mijn bed had ik geen klamboe die op Sumatra tot de belangrijkste benodigdheden van het huis behoort en een voorwaarde voor nachtelijk comfort is. Ik moest zonder klamboe leven tot ik uit mijn eerste salaris de belangrijkste dingen kon kopen. Zonder klamboe waren mijn nachten afschuwelijk, omdat duizenden malariamuggen om mijn oor zoemden en ze hebben zelfs de minste rust onmogelijk gemaakt.

's Morgens om vijf uur moest ik al werken. Mijn werkplaats was vijf kilometer ver van mijn huis, ik moest me dus al om 4 uur aankleden in het knipperende licht van de petroleumlamp en deze vijf kilometer te voet afleggen. Men werkt tot de zonsondergang om zes uur 's avonds door 1 uur lunchpauze onderbroken.

Er stonden 300 koelies onder mij, wier taal ik toen nog niet eens verstond. Om zes uur moest ik weer te voet naar huis. Ik nam thuis een verfrissend bad en begon met het administratieve werk van de dag. Dit kon ook tot 1 uur 's nachts duren, omdat ik toen het Nederlands nog niet beheerste. Als ik klaar was met dit werk, moest ik uit een boek Maleis en Nederlands leren, iedere dag anderhalf uur, om aan de eis van de maatschappij te voldoen dat ik binnen twee maanden Maleis en Nederlands kende. Ik kon pas na middernacht rusten, omringd door mijn medebewoners, de muggen, om op de volgende dag weer in de tredmolen te kunnen stappen. Na twee maanden, toen ik al gebrekkig Maleis en Nederlands sprak en de belangrijkste richtlijnen van het werk en mijn bevoegdheden kende, is mijn situatie beter geworden.

De strijd van de cultuur met het oerwoud

Misschien is het verschil tussen beschaafd en onbeschaafd nergens tere wereld zo groot als op Sumatra. In de laatste vijf jaar is de civilisatie sprongsgewijs toegenomen. Er zijn spoorwegen, elektrische verlichting, moderne stenen gebouwen, grote banken in Medan en andere openbare gebouwen.

Ik noem ook een voorbeeld. 15 jaar geleden was Kisaran en zijn omgeving slechts per boot te bereiken. Vanuit Tandjong-Balei, dat 25 kilometer ver van Kisaran ligt, was het heel moeilijk om naar Kisaran te komen. Een straatweg was er nog niet. In die tijd begon men in Kisaran rubberplantages te bouwen. Men liet duizenden arbeiders uit Java komen, er werden ongeveer veertig blanke opzichters aangesteld en daarmee was de civilisatie in de kiem aanwezig. Men begon het oerwoud te rooien. Het bos weergalmde van bijlslagen, gigantische reuzenbomen vielen na elkaar huilend-kreunend om. De bewoners van het van het oerwoud, dieren en de inheemse stammen vluchtten richting westen. 's Avonds was het laaiende vuur van het brandende oerwoud van ver te zien als een bloeddruppel op een wond van het reuzenlichaam van de natuur. Duizenden ijverige handen bouwden barakken en huizen voor de blanken. Ze zaaiden, hakten, plantten en bouwden boomkwekerijen Het bevoorraden van de arbeiders was toen nog een groot probleem. Het voedsel moest met buffelwagens uit Tandjong-Balei over de primitieve, kronkelende, moerassige weg door het oerwoud. Ook het geld voor het loon van de koelies moest over die weg, op ossenwagens onder toezicht van gewapenden.

Voor de blanken, de Europeanen was het moeilijker om voedsel te bezorgen. Er was slechts varkensvlees en zeboevlees. Er was nog geen ijs om levensmiddelen te conserveren en om dranken te koelen. Malaria en andere tropische ziektes maakten hun slachtoffers alsof de natuur op deze manier het werk van de blanken onmogelijk wilde maken.

Dit was de tijd van de strijd tussen mens en natuur.

De volhardende wilskracht heeft gewonnen of misschien het was toch het winstbejag. In het midden van het oerwoud ontstond een steeds grotere open plek. Ze breidde zich uit als rimpels op het water als men er een steen in gooit. Er kwamen steeds nieuwe arbeiders, er waren al zo veel dat er al een verkeersweg nodig was om verschillende dingen te bezorgen. Twee keer per week kon men uit Medan vlees en ijs laten brengen, de post kwam niet zoals vroeger een keer in de twee weken, maar twee keer per week. En waarvan de planters een jaar geleden niet eens durfden te

dromen: als ze een vrije dag hadden, konden ze die in Medan doorbrengen. Een paar jaar later werd er ook een spoorweg gebouwd tussen Medan en Tandjon-Balei. Nu hadden we iedere dag post, vlees en eis en de meer kieskeurige mensen waren niet meer gedwongen om smakeloos gekookt moeraswater te drinken. Ze konden zuiver, ook ongekookt drinkbaar leidingwater laten brengen. Dit kwam ook via de spoorwegen. Dit alles zorgde ervoor dat het leven zo vergemakkelijkt werd dat veel Europeanen al aan een huwelijk dachten. Er was al vijftigduizend morgen[1] oerwoud gerooid en dit grotendeels moerassige gebied werd gekanaliseerd, drooggelegd en de malaria was verbannen. Van nu af aan ontwikkelde zich alles razendsnel. Met de civilisatie zijn zo veel mannen met familie verschenen dat de behoefte aan cultuur steeds groter werd. En zo begon ook het maatschappelijke leven.

Vertaald door Márta Kántor-Faragó

1 Morgen = landmaat in Hongarije, 0,43 of 0,57 ha

Hogyan teremthet fehér ember egzisztenciát Holland-Indiában?

Régen volt az az idő, amikor egy fehérember a keleten olyan kapós volt, hogy szinte versenyeztek érte a különböző ültetvények, hivatalok, érdekeltségek, hogy náluk helyezkedjék el.

Manapság bizony a keleten éppoly nehéz, sőt még talán nehezebb az elhelyezkedés, mint például az Egyesült-Államokban, mert míg az Egyesült-Államokban a bevándorló akár mint zsákhordó is megélhet, addig Indiában ez lehetetlen. Ott fehérembernek csak fehér emberhez méltó foglalkozást lehet űzni, már pedig úgy elhelyezkedni végtelen nehéz, bár nem lehetetlen.

Ami az anyagiakat illeti, legelőnyösebb az ültetvényeken való elhelyezkedés, ez még talán a legkönnyebb is. Holland állami szolgálatba igen nehéz bejutni.

Bár az ültetvényeken összehasonlíthatatlanul több a munka, de aki fiatal és egészséges, akiben van kitartís és akaraterő, ott viheti a legtöbbre. Ezek a nagy ültetvények nem uzsorázzák ki az ember energiáját, bár keservesen megdolgoztatják, de munkájáért szépen megfizetnek. 20-25 életév között a legkönnyebb az elhelyezkedés, mert lehetőleg fiatal erőket vesznek fel. Hogy milyen végzettsége van az illetőnek, az nem fontos. Hogy ne oszlassam el mindenkinek a reményét, de a magam lelkiismeretét is megnyugtassam, merem közölni, hogy aki rendelkezik annyi pénz felett, amely elegendő az oda- és visszautazással járó költségekre, valamint 2-3 hónapra való ottani megélhetésre elegendő összeggel, az megpróbálhat nekivágni Szumatrának szerencsét csinálni. Az út oda és vissza 600 forint és három hónapig Szumatrán, bár szűkösen, meg lehet élni 700 forintból. Tehát 1300 holand forint az a minimális pénzösszeg, amellyel neki lehet vágni az útnak. Ha azonban valaki látná, hogy sehogy sem megy az elhelyezkedés ne maradjon egy perceel sem tovább Szumatrán, mint ameddig megvan a hazautazásra való költsége, mert talán sehol a világon nem kerül az ember olyan lehetetlen helyzetbe, mint Szumatrán, pénz nélkül.

Ha valakinek sikerült is nagynehezen Szumatrán foglalkozáshoz jutni, a kezdő fizetése igen alacsony. De ha a fantasztikusnak látszó nehéz munkát bírja, évről-évre gyönyörűen haladhat előre és idővel már kényelmesebben élhet.

Engem hosszas várakozás után alkalmaztak a Kvala Piasai ültetvényen, mint felügyelőt, hat hónapi próbaidőre. Ugyanott ingyen lakást kaptam. A ház öt szobából álló, mutatós, csinos faépítmény volt s a társaság egy

szolgát is bocsátott rendelkezésemre. Bútorom kezdetben nem volt, csak egy ágy, két fonott nádfotöj és egy asztalt képező sörösláda, - az esti világosságot egyetlen kis fali petróleumlámpa szolgáltatta. Az ágyon még szúnyog-háló sem volt, ami Szumatrában a lakásnak és az éjjeli kényelemnek egyik legfőbb kelléke. Így kénytelen voltam szúnyogháló nélkül elleni, amíg az első fizetésemből a legszükségesebbeket bevásárolhattam. Rettenetesek voltak enélkül az éjjeleim, mert a tropusi maláriás szúnyogok ezrei zümmögték körül füleimet és lehetetlenné tették a legkisebb éjjeli pihenést is.

Reggelenként már öt órakor munkában kellett lennem, munkahelyem öt kilométernyire volt a házamtól, ugyhogy már hajnali négy órakor a pislogó petróleumlámpa fényénél kellett a ruhámat magamra kapkodnom és az öt kilométernyi utat gyalog megtennem. A munkaidő délután hat óráig, a nap nyugtáig tart 1 órai déli megszakítással.

300 kuli volt a felügyeletem alatt, akiknek akkoriban még a nyelvüket sem értettem. Hat óra után az utat haláig szintén gyalog tettem meg. Otthon egy fürdő által felfrissülve, hozzákezdtem az aznapi munka adminisztratív részének feldolgozásához, ami - tekintettel arra, hogy még a holland nyelvet sem tudtam, - éjjel 1 óráig is eltartott. E munka befejeztével kénytelen voltam naponként egy és félórát maljául és hollandul tanulni könyvből, hogy a társaság feltételeinek, miszerint köteles vagyok két hónap alatt a maláj és holland nyelvet elsajátítani, eleget tehessek. Éjfél után tudtam rendszerint csak éjjeli pihenőre térni, körülzümmögve lakótársaim, a szunyogok által, hogy másnap ismét felvehessem a robotot.

Két hónap elteltével, amikor már a maláj és holland nyelvet egy keveset törtem, valamint a munka főbb irányelveivel és hatáskörömmel tisztában voltam - sokat javult helyzetem.

A kultúra harca az őserdővel

Talán sehol a világon nincs olyan óriási különbség a teljesen modern kultúra és a teljes kultúrálatlanság között, mint éppen Szumatrán. Az utolsó öt esztendőben ugrásszerűleg emelkedett a civilizáció, a vasút, a villanyvilágítás, modern kőépületek, Medanban a nagy bankok és más középületek.

Hogy egy példát hozzak fel: 15 évvel ezelőtt Kisaran és környéke csak hajón volt megközelíthető. Tanjong-Baleijből, amely Kisarántól 25 kilométer, csak nagy nehezen lehetett Kisaránba jutni. Országút még nem

volt. Ekkor kezdődött a kisaráni gumiültetvények létesítése. Ezer és ezer munkást hozattak Jáváról, vagy negyven fehérembert alkalmaztak, mint felügyelőket és ezzel már elhintették a kultúra csíráját. Irtani kezdték az őserdőt. Az erdő viszhangzott a fejszecsapásoktól, hatalmas faóriások sírva-nyögve dőltek ki egymásután, az őserdő lakói, az állatok és benszűlött törzsek menekültek beljebb nyugat felé. Éjjelenként messzire világított az égő erdők tüzének vörös fénye, mint a természet óriási testén ejtett sebén egy piros vércsepp. Ezer szorgos kéz épített barakkokat, házakat, a fehérembereknek, vetettek, kapáltak, faiskolákat létesítettek és ültettek. A munkásoknak az élelmezése ekkor még rengeteg nehézséggel járt. Bivalyszekerekkel kellett az élelmicikkeket Tandjong-Baleiből hozni a kanyargós, mocsaras őserdei primitív úton át. A kulik fizetésére szükséges pénzt is ugyanonnan kellett hozni, ökörszekéren, fegyveres kíséret felügyelete alatt.

A fehér emberek, az európaiak még nehezebben tudták magukat ellátni a szükséges élelemmel és ruházattal. - Csak disznó és zebu hús volt. Az élelmiszerek konzerválásához és az italok behűsítéséhez jég még nem volt. Malária és más tropusi betegségek egymás után szedték az áldozataikat, mintha csak az ősi természet így akart volna akadályt gördíteni a fehérember munkája elé.

- Ez volt a kultúra és a vadon harcának az időszaka.

De győzött a szívós akaraterő és talán főként a nyerészkedési vágy. Az őserdő közepén mindnagyobb és nagyobb tisztás keletkezett. Ez úgy terjedt, mint a vízbe dobott kő után a víz felületén a hullámgyűrűk. Újabb és újabb munkások jöttek, most már annyian voltak, hogy a szükséges anyag beszerzése érdekében nélkülözhetetlenné lett egy műút.

Hetenként kétszer lehetett Medánból húst és jeget kapni, a posta is már nem két hétben egyszer, hanem hetenként kétszer jött, sőt amiről az ültetvényesek egy évvel ezelőtt még álmodni sem mertek, ha egy szabad nap volt, azt Medanban lehetett eltölteni. Pár évre rá vasútat építettek szintén Medan és Tandjong-Balei között. Most már naponta volt postánk, jég, hús, sőt a kényesebb ízlésűek nem voltak rákényszerítve továbbra is, hogy az ízetlen forralt mocsárvizet igyák, hanem hozathattak Medánból tiszta forralatlanul is iható vízvezetéki vizet. Ezt is a vasút hozta. Ez annyira megkönnyítette az életet, hogy az európaiak nagy része a nősülésen kezdte törni a fejét. Már ötvenezer hold őserdőt irtottak ki és ezt a nagyobbrészt mocsaras részt csatornázták, szárazzá tették és száműzték a maláriát. Ettől fogva rohamosan fejlődött minden. Miután gombamódra szaporod-

tak a családos emberek a kultúra haladásával a kultúrigények is mind magasabbak lettek, megkezdődött a társadalmi érintkezés időszaka is.

László Székely
Romance

Het werd avond. De witgloeiende hemel begon opaalgrijs te worden. De hoge, naar de wolken grijpende bomen aan de rand van de plantage wierpen een lange, paarse schaduw op de geploegde aarde van de plantage. De gekartelde bladeren van de klapperboom hingen slap na een zwoele dag. Aan de rand van het bos begon een roedel apen, brullend en elkaar slaand zijn slaapplaats in te richten. In het drassige, ontoegankelijke oerwoud begon het geheimzinnige, gevaarlijke leven van de nachtelijke jungle.

De jonge assistent, die sinds kort naar het eiland gekomen was, liep langzaam naar huis. Zijn vuile, doorzwete, witte pak kleefde aan zijn lichaam, onder zijn tropenhelm broeide de lucht, langs zijn ruggengraat sijpelde het zweet in stroompjes naar beneden. Met zijn grote, met spijkers beslagen stok sloeg hij de toppen van de manshoge varens af om zich te vermaken. Hij bedacht dat het nu thuis in Europa lente was, dat op de Gellért-berg nu de perzikbomen bloeiden. Voor de cafés werden nu de terrasjes uitgezet, jonge meisjes liepen in hun luchtige jurkjes op straat, van de bergen van Buda kwam een zacht lentebriesje....

Hij zuchtte diep en liep met hangend hoofd verder. Toen hij achter de koeliebarakken op het kleine pondokplein kwam, stopte hij plots.

Midden op het pondokplein vochten twee halfnaakte, koffiebruine mensen op leven en dood. Ze vochten stil, met een stoere onverschrokkenheid. De ene had een parang, de andere een bijl in de hand. Op enkele momenten stonden ze stil, keken elkaar voor een ogenblik aan, als twee vechtende hanen en dan blonk de parang weer en sloeg de bijl op nieuw. Het leek alsof de twee een oeroude, onbekende krijgsdans aan het uitvoe-

ren waren. Met elegante bewegingen draaiden ze zich, hun gespierde armen slingerden ze in de lucht, met hun krachtige naakte benen sprongen ze omhoog. De ene had een diepe wonde op zijn voorhoofd. Uit de wonde stroomde bloed langs zijn gezicht en over zijn naakte, bezwete, glanzende, bronzen lichaam. Het gezicht van de ander gloeide als een rode vlek in de grijze avond. In de rode vlek blonken slechts spookachtig zijn zwart glinsterende ogen en zijn wit gebit. In de doodse stilte waren alleen hun zware, hijgende ademhaling en de slagen van hun wapens te horen. In de deuren van de koeliebarakken rond het pondokplein slenterden verveelde koelievrouwen, met hun kinderen op de arm, of ze roerden in de zwarte pannen, die in het open vuur op twee stenen stonden, hun rijst voor het avondeten. Op de stoep van de barakken hurkten mannen, die hun werktuigen slepen en geïnteresseerd keken naar het pondokplein, waar de twee inlanders hun gevecht op leven en dood voerden. Naakte kinderen met enorme rijstbuiken speelden op het stoffige plein, zonder de tragedie om hen heen op te merken.

De jonge assistent stond als vastgenageld aan de grond. Hij keek alsof een fantastisch groteske nachtmerrie zich voor zijn ogen afspeelde.

Hij staarde lange tijd, gefascineend naar de rechtenden en leek wel bedwelmd. Dan kwam hij langzaam bij zinnen en keek rond. Naast hem stond een Maleise vrouw tegen de van planken getimmerde muur van de koeliebarak leunend. Haar warrige, met klapper besmeurde, zwarte haar hing in haar slaperige ogen. Om haar hals hing een slendang, waarin een klein, kaalgeschoren, naakt kind zat. In zijn mond stak een sigarenpeuk. ‘Wat gebeurt hier?’ vroeg de assistent.

De vrouw keek sloom op met haar slaperige ogen en staarde lang in zijn gezicht, alsof ze de vraag niet had begrepen. Daarna keek ze neer op het kind dat aan haar middel hing.

‘Eeeeh! Deze djoeloeng is altijd maar aan het roken!’ zei ze op berispende toon, maar ze keek met de trots van een moeder naar de blanke heer. Plotseling trok ze de sigarenpeuk uit de mond van het tweejarige kind en stak die in haar eigen mond.

‘Wat gebeurt hier?’ schreeuwde de assistent deze keer wat harder. De vrouw keek weer met haar slaperige ogen naar hem, maar vervolgens antwoordde ze alsof ze uit een droom wakker werd:

‘Soekidin is met Djaloe aan het vechten.’

De mannen op de stoep van de barakken, die hun bijlen en hakken aan het slijpen waren, keken voortdurend op naar het gevecht. De kinderen speelden met klapperdoppen in de zand.

De vechtenden hijgden, langs hun van zweet glanzende lichaam stroomde bloed, hun wapens blonken in de lucht.

De blanke assistent sprong naar de twee vechtende mannen om een einde te maken aan de bloederige krijgsdans, maar op dat moment sloeg de parang neer. Een van de lichamen tuimelde, draaide om zijn as en viel neer op de grond. De andere sprong terug en keek met gespannen spieren, verstard naar de gevallen tegenstander. Hij stond er bezweet, bloederig, glinsterend-bruin, alsof behalve hen niemand op de wereld bestond.

'Eeeeh! Kijk eens Djoelong! Samadin heeft gewonnen!' zei de vrouw en draaide met haar vuile handen het onverschillige gezicht van Djoelong in die richting. 'Eeeeeh! Samidin heeft gewonnen! Djaloe is dood!' zeiden de vrouwen en roerden weer in hun rijst.

'Ssssst' zeiden de mannen en schudden hun hoofd van nee 'Djaloe is dood. Samidin heeft hem neergestoken. Sssst, wie had het gedacht!' waarna ze een strootje opstaken en hun bijlen verder slepen.

De assistent stond in het midden van het plein, tegenover de moordenaar. Tussen hen lag bloederig en bezweet de dode op de grond. De benen van de blanke waren aan het trillen van opwinding. Een koude rilling liep over zijn lichaam.

'Pak de moordenaar!' schreeuwde hij eindelijk.

De moordenaar merkte nu pas de blanke tuwan op. Zijn vechtlust was op slag verdwenen, hij keek vluchtig in de ogen van de blanke en verward sloeg hij zijn ogen neer. Met zijn duim en wijsvinger veegde hij het bloed van het lemmet van de parang af. Hij hurkte gehoorzaam neer en groette de tuwan op een zachte, eerbiedige toon: 'Tabeh tuwan.'

Het mannetje, dat net nog om zijn leven vocht, kromp ineen tot een gehoorzame koelie. De doodsverachtende oermens kroop voor de voeten van zijn heer, naast het bloederige lijk van zijn tegenstander.

De mannen, die gehurkt op de stoep van hun barakken zaten, stonden langzaam op en kwamen wat dichter bij. Het bleke gezicht van de blanke werd rood van plotselinge woede.

'Waarom heb je hem vermoord?' brulde hij de hurkende inlander toe, die maar naar de grond bleef kijken.

Voor een seconde keek de koelie op, zijn blik doorboorde de ogen van de blanke en dan sloeg hij zijn ogen weer neer en zweeg. De blanke wachtte een tijdje op antwoord. De koelies stonden met een radeloos gezicht rond de blanke. De kinderen tekenden cirkels in het zand. Onder de pannen van de vrouwen gloeide het vuur purperrood in de avondschemering. De moordenaar zweeg.

‘Waarom hebben jullie dit toegelaten?’ wendde de blanke zich tot de rondgapende koelies. ‘Waarom hebben jullie die twee niet gestopt?’ De koelies keken naar elkaar en gaven geen antwoord. Ze stonden lang zo en zwegen. Een oude koelie met een verweerd gezicht zei eindelijk: ‘Als zij willen vechten, is dat hun zaak.’ De assistent keek in het gezicht van de oude, gehavende koelie. Hij wilde iets zeggen, maar trok alleen zijn schouders op. ‘Bind hem vast en breng hem naar mijn kantoor!’ en hij wees op de hurkende moordenaar.

Onder een grote waringinboom met grote, breed uitwaaierende takken, waaraan een groot net van luchtwortels naar beneden hing, stond een hut die van planken getimmerd en met palmbladeren bedekt was. De hut had slechts aan drie kanten een planken muur: de voorzijde, die aan de kant van het plein was, bestond uit een gapend gat. Dit was het huis van de wet, waar de blanke rechter één keer per week recht sprak. In de hut stond een lange houten tafel, van planken getimmerd, met vijf stoelen voor de blanke rechter, de vertegenwoordiger van de regent en de Maleise krani's. Op de door prikkeldraad omheinde plaats wierpen ranke klapperbomen en djatibomen hun donkere schaduw op het zand. Achter de prikkeldraadomheining stond een stille rij van op palen gebouwde, van palmblaren gevlochten hutjes.

Op het pleintje zaten inlanders in hurkende houding op de grond zachtjes met elkaar te praten en wachtten op de komst van de rechter. Tussen de groepjes inlanders stonden enkele tjentengs in hun kaki uniform tegen de bomen geleund. In hun slappe hand hielden ze een touw vast. Het andere eind van het touw was aan de polsen van de gevangenen vastgebonden, ten teken van het feit dat ze geen vrije mannen zijn, maar aangeklaagden. Aanklagers, aangeklaagden, getuigen zaten in een groepje en fluisterden over buitengewoon interessante dingen: de njai van die blanke tuwan gaat vreemd met de waterdrager, de andere blanke voert zich twee keer per dag helemaal dronken, de Chinese handelaar die opium heeft gesmokkeld, is gepakt. Nu is er een andere Chinese handelaar, maar die smokkelt ook wel eens opium. De tjentengs lieten ook soms een woordje vallen, zo namen ze ook aan het gesprek deel. Ze trokken hun broek omhoog, die steeds weer afzakte, en stiekem deden ze hun grote leren veldschoenen uit die het blanke militaire gezag hun opdrong. Ze keken jaloers naar de andere inlanders in burger die traditionele, luchtige kleren droegen. Maar er was niets aan te doen: ‘Toewan soeroeh!’ - *De*

heer heeft het bevolen. Hoe zou een arme inheemse tjenteng het bevel van de blanken kunnen veranderen?

Het gesprek verliep zacht, monotoon, zonder discussie, zonder meningsverschillen. Waarom zou je je druk maken? Het leven is kort en Allah heeft de wereld niet geschapen opdat de mensen elkaar met hun zinloze ergernis het leven zuur maken. Alles moet zijn gangetje gaan, zonder boosheid en ruzie. Uiteindelijk sterven we toch allemaal, het heeft dus geen zin ons op te winden.

Het gesprek stokte: van verre kon men het ratelen van een auto horen en na enkele minuten stopte een oude Ford voor het poortje van de prikkeldraadomheining. Uit de auto stapten moeizaam enkele mensen: een man in een wit pak, een oude, gerespecteerde inlander en een paar jonge Maleise krani's. De mensen die op het pleintje zaten, keken met eerbied naar de grote bundels paperassen, die de krani's onder hun arm droegen en ze schraapten stilletjes hun keel.

Op de stoel in het midden ging de man met het witte pak zitten, naast hem nam de oude, gerespecteerde inlander plaats, die de vervanger en broer van de regent was.

De blanken hadden de resident in zijn ambt gelaten. Hij kon zijn paleis houden en kreeg een ruim jaarsalaris, maar in het regeren van het land had hij geen inspraak meer. Bij de rechtszittingen moest hij echter aanwezig zijn om het volk de indruk te geven dat zijn vorst nog macht had.

De Maleise krani's legden hun paperassen op de tafel en de zitting was geopend.

Een tjenteng leidde Samidin, die aan een touw was gebonden, voor de tafel van de heer. Toen werden hem een aantal vreemde vragen gesteld: Hoe laat was de vechtpartij begonnen? Had hij zijn parang voor het gevecht geslepen? Waarom had hij Djaloe gedood?

Samidin keek radeloos rond. Hoe laat het begon? Wie kon dat nou weten? Of hij zijn parang geslepen had? Wat had dat met de hele zaak te maken? Hij had Djaloe gedood, zo simpel was het. Waarom werden deze vragen gesteld?

De oude broer van de resident boog zijn hoofd en keek onverschillig naar de tafel. De tjentengs keken naar elkaar en schudden hun hoofd. De Maleiers die op de grond zaten, staarden elkaar met een verbaasd gezicht aan. Wat voor vragen stelt de blanke tuwan nou? Samidin had Djaloe vermoord. Dat wist toch iedereen. Wat moest je dan nog vragen? Hij had Djaloe gedood omdat Djaloe zijn vrouw verleid had. Dat wist ook

iedereen behalve de blanke tuwan. Samidin had Djaloe gedood, zoals het een man betaamt. Hij had Djaloe niet geniepig van achteren aangevallen, maar hem in een gevecht van man tegen man gedood. Waarom was het dan belangrijk of het om vier uur 's middags was of om zes uur 's avonds? En of Samidin eerst zijn parang had geslepen? Wat kon een man anders doen dan dat wat Samidin had gedaan?

Maar de blanke rechter is een orang blanda, hij heeft de gerechtigheid alleen uit boeken geleerd en zo spreekt hij ook recht. Zijn levensopvatting is niet zo eenvoudig, omdat in zijn land de gewoontes, de verhoudingen en de moraal heel anders zijn dan hier.

De blanke rechter heeft een leverkwaal en hij heeft het ook verschrikkelijk warm. De getuigen spreken elkaar tegen. Sommige getuigen begrijpen niet eens zijn vraag. De rechter ergert zich. De enige normale getuige is de jonge assistent. Hij kan wel zeggen hoe oud hij is, waar hij geboren is en wat zijn religie is. Hij weet ook wanneer de vechtpartij was begonnen. De rechter is klaar met zijn oordeel: vijf jaar dwangarbeid.

'Trima kasi banjak! - *Hartelijk dank.*' mompelt Samidin opgelucht en staat op.

'Kom dan!' zegt de tjenteng vriendelijk en trekt zachtjes aan het touw.

Vertaald door Gábor Pusztai

Szumátrai Románc

Esteledett. A fehéren izzó ég lassan kezdett opálossá szürkülni. Az őserdő szélének meredeken az ég felé ágaskodó fái hosszú, lila árnyékot vetettek az ültetvény feltúrt földjére. A kókuszpálmák csipkés levelei bágyadtan csüngtek a tikkasztóan meleg nap után. Az erdőszélen majomcsorda helyezkedett el, üvöltve és egymást pofozva éjszakai nyugovóra. Bent, az átjárhatatlan, mocsaras erdőben megkezdődött a dzsungel titokzatos, alattomos éjszakai élete.

A fiatal ültetvény-felügyelő, aki nemrég jött a szigetre, fáradtan ballagott hazafelé. Fehér vászonruhája izzadtan és piszkosan tapadt testéhez, parafacsákója alatt megrekkent a levegő, hátgerince mély árkába kis izzadtság-patakok igyekeztek lefelé. Nagy, szögesvégű botjával szórakozottan csapdosta az embernagyságú páfrányok kunkora hajtásait és arra gondolt, hogy otthon, Európában most tavasz van, a Gellérthegyen virágzanak a barackfák, a kávéházak elé kirakják a kerteket, fiatal lányok könnyű ruhában, nevetgélve sétálnak az utcán, a budai hegyek felől enyhe tavaszi szellő lengedez...

Sóhajtott és lógó fejjel baktatott tovább.

Amikor a kuli-barakk mögül kilépett a kuli-kaszárnya udvarára, hirtelen megállt.

Az udvar közepén két kis izmos, félig meztelen, kávészínű ember viaskodott életre-halálra. Hang nélkül, konok halálraszántsággal. Az egyiknek széles, görbe szablya csillogott kezében, a másik rövid nyelű baltát forgatott feje fölött. Néha, egy-egy pillanatra megálltak, méregették egymást, mint két viaskodó kakas, aztán megint villant a szablya, rándult a balta... Mintha valami ismeretlen, ősrégi harci táncot jártak volna, kecses mozdulatokkal perdültek, pattantak, inas karjukkal kígyózó mozdulatokat írtak le a levegőben, izmos, meztelen lábukkal elrúgták magukat a földtől. Az egyik homlokából ömlött a vér, végig az arcán, meztelen, izzadtságtól fényes, bronz-színű testén. A másiknak az arca, mint piros folt virított a szürkülő estében, a pirosló foltból csak két feketén csillogó szem és két fehér fogsor villant elő kísértetiesen.

A halálos csendben csak ziháló lélekzetük és fegyvereik összecsapása hallatszott.

A kaszárnya-udvart körülvevő barakkok ajtóiban kuli-asszonyok ácsorogtak egykedvűen, karjukon gyerekekkel; vagy két téglából készült nyílt tűzhely előtt guggolva, fekete bográcsokban kavargatták a vacsorához szükséges rizst. Az ajtók küszöbén férfiak guggoltak, szerszámjaikat kö-

szörülték, közben érdeklődve pislogtak az udvar közepén életre-halálra harcoló két ember felé. Meztelen, nagyhasú gyerekek játszottak az udvar porában, ügyet sem vetve a körülöttük viharzó tragédiára.

A fiatal felügyelő megállt, mintha földbe gyökerezett volna a lába. Állt dermedten. Mintha egy fantasztikusan groteszk lidércálom elevenedett volna meg előtte. Állt sokáig, bódultan, káprázó szemmel és szinte megbűvölten bámulta a viaskodókat. Aztán lassan magához tért, széjjelnézett. Mellette, a barakk deszkafalához támaszkodva, maláji asszony állott. Kócos, olajos, fekete haja álmos szemébe csüngött: a nyakába kötött hosszú kendőben kis, meztelen, kopaszra borotvált fejű maláji gyerek ült kényelmesen, kis szájából füstölgő szivarvég ágaskodott kifelé.

- Mi történik itt? - kérdezte a felügyelő.

Az asszony lassan ráemelte álmos, lomha szemét és hosszan, szótlanul bámult az arcába, mintha nem értené a kérdést. Aztán lenézett a derekán lógó gyerekre.

- Eeeeh! Néézd! Ez a Djulung mindig csak szivarozik! - mondta feddő hangon, de anyai büszkeséggel pislogott a fehér úrra. Hirtelen mozdulattal kihúzta a kétéves gyerek szájából a szivarvéget és a tulajdon ajkai közé dugta.

- Mi történik itt? - csattant fel a felügyelő hangja, most már indulatosan. Az asszony megint rábámult álmodozó szemével. Aztán mintha felébredt volna, így felelt:

- Szukindin verekedik Djáluval.

A küszöbön guggoló férfiak kapáikat, baltáikat reszelgették, közben felfelnéztek, a harcolók felé. A gyerekek a porban kókuszdióhéjjal játszottak. A viaskodók lihegtek, izzadtságtól fényes testükről folyt a vér, szablyájuk, fegyverük meg-megvillant a levegőben. A fehér felügyelő odaugrott, hogy a küzdőket szétválassza. Abban a pillanatban villant a szablya, az egyik test megingott, megfordult tengelye körül és végigvágódott a földön. A másik hátrapattant és feszülő izmokkal, ugrásra készen, megmerevedve állt, csillogó szeme feszülten figyelte az elesett ellenfelet. Úgy állt ott, véresen, csillogó-barnán, mintha rajtuk, kettejükön kívül semmi egyéb nem lenne széles e világon.

- Eeeeh! Néézd, Djulong! Szamidin győzött! - mondta az asszony és piszkos kezével arra fordította Djulung egykedvű arcát.

- Eeeeh! Szamidin győzött! Djálu meghalt! - mondták az asszonyok és tovább kavargatták rizsüket.

- C, c, - csóválták fejüket a férfiak. - Djálu meghalt. Szamidin lekaszabolta. C, c, ki hitte volna! Aztán rágyújtottak egy kukoricalevélbe csavart, tömjénes dohányból készült cigarettára és tovább reszelgették baltájukat. A felügyelő az udvar közepén állt, szemben a gyilkossal, kettőjük között izzadtan, véresen hevert a porban a legyőzött.

A fehér ember lába reszketett az izgalomtól. Megborzongott.

- Fogjátok el! Gyilkos! - szakadt ki szájából a szó.

A gyilkos csak most vette észre a fehér tuwant. Harcias tartása megtört, tekintete az úr szemébe rebbent, aztán lesütötte szemét, mutató- és hüvelykujjával letörölte szablyája pengéjéről a vért, illedelmesen leguggolt és halk, tiszteletteljes hangon köszönt:

- Tabeh tuwan.

Az életéért küzdő hím hirtelen alázatos kulivá zsugorodott össze, az életet és halált fitymáló ősember szolgai alázattal kúszott ura előtt a porban, társának véres hullája mellett. A barakk ajtóiban guggoló férfiak lassan feltápászkodtak és közelebb settenkedtek. Az úr sápadt arcát elöntötte a hirtelen feltámadt harag pírja.

- Miért gyilkoltad meg? - rivallt az előtte guggoló, lesütöttszemű emberre.

A kuli felnézett rá, zavaros szeme egy pillanatra találkozott a fehér ember tekintetével, aztán megint lesütötte szemét és hallgatott.

Az úr egy ideig várt a feleletre.

A kulik tétova arccal ácsorogtak körülötte. A gyerekek karikákat rajzoltak a porba. Az asszonyok katlanjai alatt, a setétedő alkonyatban pirosan világított a tűz.

A gyilkos hallgatott.

- Miért hagytátok? - fordult az úr a bámészkodó kulikhoz. - Miért nem választottátok szét őket?

A kulik egymásra néztek és nem feleltek.

Sokáig álltak és hallgattak. Végre egy ráncosarcú, öreg kuli megszólalt:

- Ők akartak verekedni. Az ő dolguk.

A felügyelő ránézett az öreg, elnyűtt emberre. Mondani akart valamit, de aztán csak vállat vont:

- Kötözzétek meg és vigyétek az irodába! - intett a guggoló gyilkos felé.

Egy nagy varingin-fa alatt, melynek szélesen terpeszkedő ágairól légi gyökerek szövevénye csüngött lefelé, pálmalevéllel fedett deszkabódé állt. Csak oldala és hátsó fala volt, eleje üresen ásított az udvarra. Ez volt

a Törvény Háza, amelyben a fehér bíró egyszer egy héten igazságot osztott.

A bódéban hosszú deszkaasztal állt és öt szék a fehér bíró, a radja képviselője és a maláj írnokok részére.

A szögesdróttal elkerített udvaron karcsú kókuszpálmák és nagylevelű djatti-fák vetettek sötét árnyékot a homokra. A szegesdrót-kerítésen túl, banán- és papayafák alatt cölöpökre épített pálmalevél kalibák sorakoztak méla csöndben.

A törvényház udvarán benszülöttek ültek keresztbe tett lábakkal a földön és halkan beszélgetve várták a bíró megérkezését. Khaki-ruhás csendőrök ácsorogtak a beszélgető csoportok között, a fáknak támaszkodva. Bágyadt kezükben madzagot tartottak. A madzag vége a vádlottak csuklójára volt erősítve, jelképéül annak, hogy a megkötözött nem szabad ember, hanem vádlott. Vádlók, vádlottak, tanuk ültek egy csoportban és halkan, különösen érdekes dolgokról beszélgettek: ennek a fehér tuwannak a fekete asszonya megcsalja az urát a vízhordó szolgával; az a fehér tuwan naponta kétszer részeg; a kínai kereskedő ópiumot csempészett és elfogták, most új kínai van, de az is szokott ópiumot csempészni. A csendőrök is közbe-közbeszóltak, ők is ejtettek egy-egy szót a beszélgetésbe. Néha fel-felhúzták lecsúszó nadrágjukat, titokban kihúzták lábukat a nagy bőrbakancsokból, amelyeket a fehér katonai fegyelem kényszerített rájuk és titokban irígyelték civil honfitársaikat lenge öltözékükért. De hát: tuwan szuruh, - az úr így parancsolta. Mit változtathat a parancson egy szegény, bennszülött csendőr?

Halkan, egyhangúan duruzsolva folyt a beszélgetés, vita nélkül, harag nélkül, nézeteltérés nélkül. Miért is izgatná magát az ember? Az élet rövid és Allah nem azért teremtette a világot, hogy az ember oktalan bosszantással keserítse egymást: menjen minden a maga útján, harag, civódás nélkül. A végén úgyis meghalunk mindnyájan; nem érdemes izgulni.

A beszélgetés elhalkult: messziről autó-berregés közeledett s néhány perc múlva egy rozoga, öreg Ford zötyögött a szegesdrótkerítés bejárója elé. A kocsiból egy fehérruhás úr, egy öreg, tiszteletreméltó bennszülött és néhány fiatal maláj írnok kászálódott ki. Az udvaron ülők áhitatos tisztelettel néztek az írnokok hóna alá szorított aktacsomók felé és halkan torkukat köszörülték.

A középső székre a fehérruhás tuwan ült, mellé a tiszteletreméltó öreg maláj, a rajda öccse és helyettese.

A radjának a fehér hatalom meghagyta a palotáját, évi járulékot fizet neki, de az ország kormányzásába nem engedi beleszólni. A bíráskodásnál

azonban jelen kell lennie, hogy a nép meg legyen győződve uralkodója hatalmáról. A maláj írnokok kirakták aktáikat és az ülés megkezdődött.

Egy csendőr Szamidint az úr asztala elé vezette. Aztán mindenféle furcsaságokat kérdeztek tőle. Hány órakor kezdett verekedni? Kiélesítette-e előbb szablyáját? Miért ölte meg Djálut?

Szamidin kétségbeesetten nézett körül. Hány órakor? Ki tudja azt? Élesítette-e előbb szablyáját? Mi köze ennek az ügyhöz? Megölte Djálut és kész. Miért ez a sok teketória?

A radja öreg öccse lehajtja fejét és egykedvűen bámul az asztalra. A csendőrök összenéznek és fejüket csóválják. A földön ülő malájok értelmetlen arccal bámulnak egymásra. Mit nem kérdez a fehér tuwan? Szamidin megölte Djálut. Ezt mindenki tudja. Mi van itt még kérdeznivaló? Megölte, mert Djálu elszerette a feleségét. Ezt is tudja mindenki, csak persze a fehér tuwan nem. Megölte férfi módra. Nem hátulról, hanem viaskodás közben. Fontos az, hogy délután négykor vagy este hatkor ölte meg? Vagy hogy köszörülte-e előbb a szablyáját? Mit tehet egy férfi egyebet, mint amit Szamidin tett?

De a fehér bíró európai ember, ő könyvekből tanulta az igazságot és aszerint is méri. Ő nem fogja fel olyan egyszerűen az életet, mert az ő hazájában mások az életviszonyok, erkölcsök, felfogások.

A fehér bíró májbajos és melege van. A tanúvallomások nem egyeznek. Némelyik tanuú nem is érti a kérdést. A bíró bosszankodik. Az egyetlen értelmes tanú az ültetvény-felügyelő. Ő meg tudja mondani, hány éves, hol született, mi a vallása. Azt is tudja, hány órakor verekedtek. A bíró kimondja az ítéletet: Őt évi kényszermunka.

- Trima kaszi banjak! - Alázattal köszönöm, - motyogja Szamidin megkönnyebbülten és feltápászkodik a földről, ahol eddig keresztbe tett lábakkal ült.

Na gyere, - mondja a maláj csendőr barátságosan és gyöngéden megrántja a madzagot.

István Radnai
Dagboek
(fragment)

Penang 7 mei 1914

's Ochtends gaan we nog eens naar de stad om ook bij daglicht een kijkje te nemen. Daarna gaan we naar het agentschap van de Norddeutscher Lloyd waar inschepingskaarten voor Belawan[1] werden klaargemaakt. We wilden ook nog naar de Oostenrijk-Hongaarse consul om ons aan te melden, maar dat is helaas niet mogelijk. De kantoren openen pas om 10 uur. In de haven kijken we geïnteresseerd naar de 'wandelende restaurants'. Met geoefende hand deelt de eigenaar het eten aan de inlandse gasten uit, die rond een grote ijzeren pan gehurkt zitten. Iedereen krijgt zijn portie rijst, vlees en groenten in een kommetje van aardewerk, die hij dan met de hand gaat mengen. Vrij snel is hun 'Curry with Reis' klaar, die ze dan met groot genot in hun zwarte smoel proppen. Na het eten betalen ze enkele centen en gaan tevreden weg. We gaan nog eens naar de *Prinz Ludwig*[2], nemen afscheid van onze reisgenoten en roeien in een bootje naar de *Malaya*, de kuststomer van de Norddeutscher Lloyd, die ons naar Sumatra zal brengen. Het is ontzettend heet. Hoewel we witte kleren aan hebben, sijpelt het zweet in kleine beekjes over onze rug. Daarenboven was de onrustig doorgebrachte nacht weinig verkwikkend. Mijn arm doet ook pijn. Wat de toekomst betreft, heb ik slechte voorgevoelens. Zo ellendig heb ik me nog niet gevoeld sinds ons vertrek. De kleine boot is erg schoon en gemakkelijk. Behalve mezelf zijn er in totaal drie passagiers aan boord: László[3], Weidemann en de kleine Hollander. Het eten is erg goed, we eten samen met de officieren, die erg aangename, voorname he-

ren zijn. Zij geven ons goede raad. De ondergaande zon verguldt de hemel en de zee. Het is een schitterend gezicht, bijna een futuristisch schilderij. László met zijn kunstenaarsziel raakt er helemaal opgewonden van. Eindelijk wordt het donker en we gaan naar bed. Tegen middernacht schrik ik wakker van een enorme herrie: we meren aan in de haven, maar pas 's ochtends gaan we aan wal. Ik val weer in slaap.

Belawan-Deli Medan 8 mei 1914

(...)

De zon gaat net op en beschijnt het oerwoud, het Maleise dorp voor ons op het vasteland en de gladde waterspiegel van de straat van Malacca. Binnen enkele minuten hebben we de belangrijkste haven van Sumatra in de Golf van Belawan bereikt. Scherpe geuren prikkelen mijn neus. Twee kleine stoomboten van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij, de Malaya, die net voor anker is gegaan, en enkele Maleise bootjes vormen het hele scheepsbestand. Aan de linkerkant staat het reeds vermelde, op palen gebouwde Maleise dorp, rechts ligt de haven met een van planken getimmerd tolhuis en 3 à 4 stenen pakhuizen. Om ons heen ligt een ondoordringbaar moerassig oerwoud. De cultuur schijnt hier niet bepaald op hoog niveau te staan. Na de formaliteiten bij de douane gaan we naar het station. Een koelie sleept gebogen onze bagage op zijn rug. We kopen de kaartjes. Een Europeaan kan natuurlijk alleen eerste klas reizen. De boot fluit, ik bedoel mijn oor fluit - de stomme grap van Pista Papp zit nog steeds in mijn hoofd -, de trein fluit dus en we vertrekken naar Medan. De spoorweg lijkt wel ingeklemd tussen het dichte oerwoudgewas. Waar geen bos is, daar strekt zich een breed moeras uit. Deze moerassen veranderen Belawan tot een malarianest, zodat ook het spoorwegpersoneel iedere avond met de laatste trein naar Medan rijdt om daar de nacht door te brengen. We rijden over een brede rivier. Aan de oever liggen enorme krokodillen in groepen van 10 à 20. Dicht bij de trein springen wilde apen van boom tot boom. Ze trekken grimassen en gluren naar de passagiers. Twee paradijsvogels vliegen met veel lawaai weg. De andere passagiers, die al langer in het land zijn, kijken onverschillig uit het raam, maar wij kijken onze ogen uit. Het woeste gezicht van het oerwoud verdwijnt en we zien grote palm- en tabakplantages. Na 50 minuten rijden komen we aan in Medan. Het is met zijn 70.000 inwoners de hoofdstad van Oost-Sumatra. Het is een schitterende stad, eigenlijk een groot park van palmbomen. Onder de grote bomen lopen goed onderhouden stenen wegen, die 's nachts elektrisch worden verlicht. Langs de straten staan

kleine, nette, van hout gebouwde villa's. We betrekken een kamer in het chique Hotel Medan en kleden ons om. Het is een schitterend hotel op Europees niveau. Het is natuurlijk aan het klimaat aangepast. De kamers zijn ruim en koel, deuren en ramen, waarin geen glas zit, staan altijd open. De bedden hebben allemaal een muskietennet. Dekens of dergelijke zijn hier nergens te vinden. Twee harde kussens liggen op het bed en een derde, langwerpig, rond kussen, dat eruitziet als een enorme worst. Dat wordt 'goelong' genoemd. Dat klem je tussen je benen en het zou de transpiratie enigszins verminderen.

Nu moeten we nagaan hoe het met Mészáros gaat, onze enige landgenoot op dit eiland. Zijn adres hebben we van Kálmán Stinfy gekregen. We bellen hem op in de hoop dat hij ons te hulp schieten zal. Wat dacht je! Hij sprakt tactvol, maar afwijzend. We hebben in ieder geval één ding begrepen: we kunnen op niemand rekenen. Wij zijn verlaten. 12.000 km van ons land vandaan zitten we bij wildvreemde, onbarmhartige, koude mensen. Het leven is ontzettend duur. Elke dag kost per man 9 forint. Dat betekent dat ons geld binnen twee weken op is. Wat doen we dan? Er is niet eens een Oostenrijks-Hongaars consulaat op het eiland. Met hun hulp zouden we misschien terug kunnen varen. De laatste woorden van Károly Schwarz bij het afscheid schoten mij te binnen: 'Ik geef u een goede raad: u moet nooit en echt nooit mensen vertrouwen. Als u het wel doet, zult u bitter teleurgesteld zijn.' O mijn God, hij had absoluut gelijk!

We zijn ongelooflijk vertwijfeld. Als we niet snel werk vinden, blijft ons niets anders over dan verhongeren of zelfmoord te plegen. Oh mijn God, zal ik door mijn hele leven door ongeluk vervolgd blijven? Ons blijft niet eens de hoop een of ander lichamelijk werk te mogen verrichten. Dat wordt allemaal door de inlanders verricht. Een blanke is daar veel te veel heer voor.

Zonder enig bruikbaar idee, met een leeg hoofd zitten we op het koele teras van het hotel, wanneer een bekende Nederlander, Gemke, naar ons toe komt. Hij begrijpt onze situatie en probeert ons op te monteren, zeggende dat er geen reden voor ongerustheid is, alles komt goed. Hij drukt ons op het hart nog in de loop van de middag de Engelse firma 'Harrison & Crossfield'[4] op te zoeken. Die zouden ons met zekerheid een baan aanbieden. Als koele zalf werken deze woorden op onze gepijnigde zielen. Nog die middag gaan we naar het bedrijf waar we als antwoord krijgen dat we in de loop van de volgende dag een beslissing zouden ontvangen. 's Avonds zitten we al weer goedgehumeurd bij een glas bier, deste meer omdat een opgewekte Duitser, Meyerholz, zich bij ons heeft aangesloten.

Medan 9 mei 1914

De volgende ochtend komt een afwijzend antwoord. Wat dacht je, zouden we zo gelukkig zijn dat we metéén een vette buit aan de haak konden slaan? Wij worden bemoedigend toegesproken: sterkte en volhouden. ‘Hier an der Ostküste kommt alles in kürzester Zeit zurecht!’[5] Het schijnt hier een devies te zijn. We praten met elkaar, maken plannen. Een heer stapt naar ons toe en vraagt ons of we assistenten zijn. Wij zouden het willen worden, hebben we geantwoord. We moeten de hoop niet laten varen, zegt ie. We zijn mensen met een opleiding. Hij heeft een hotelletje, en daar kunnen we voor 3,50 per dag logeren. Hij kan ook een baan voor ons zoeken. Als we naar zijn hotel zouden verhuizen dan garandeert hij ons dat we binnen 3 weken een baan hebben. Als we binnen 3 weken toch geen baan zouden vinden dan kunnen we zelfs 3 maanden bij hem op krediet wonen. Het is de redding, eindelijk!

Medan 10 mei 1914

Vanochtend verhuisden we naar Tack, dat is de naam van de hotelbaas. Hij was zeven jaren geleden nog matroos. Toen kwam hij hier naartoe en werd assistent. Tegenwoordig heeft hij een groot vermogen en omdat hij een goed zakenman is, groeit zijn geld snel. We zijn hier goed verzorgd, alleen de verveling is om waanzinnig te worden. Hadden we toch maar een baan, dan zouden we de hele dag kunnen werken.

Medan 11-18 mei 1914

De dagen verstrijken erg langzaam. Alsof de tijd loden voeten heeft. We hebben nog de hoofdkantoren van 5-6 maatschappijen hier in de hoofdstad opgezocht, maar we hadden nergens succes. Transport gebeurt hier met de bekende ‘riksja's’, die door gespierde Chinese koelies getrokken worden, en kleine wagens met twee wielen, die door kleine Australische pony's getrokken worden. We schrijven de ene sollicitatiebrief na de andere. Als antwoord krijgen we altijd een beleefde afwijzing. Ik ben helemaal ongevoelig geworden voor alles. Onverschillig wacht ik af. Een van de hotelbewoners, een Hollander die Van Hengel heet, woont al lang hier en heeft goede relaties. Hij houdt voet bij stuk dat we hier zeker een baan kunnen vinden. Hij is zo zeker van zijn zaak dat hij met ons alle twee een weddenschap afsluit, telkens voor 20 forint, dat we voor 10 juni een baan zullen krijgen. Gezien de mislukkingen tot nu toe, twijfel ik heel erg aan het succes van deze onderneming, maar hij moet nu moeite doen om voor ons een baan te versieren. Als het hem lukt dan betaal ik

hem de 20 forint met plezier. Indien niet, dan hebben we tenminste de reiskosten tot Singapore of tot Penang gewonnen. Van daar zal ons de consul wel naar huis transporteren. Ik zou het ook niet zo erg vinden. Ik heb in de laatste tijd steeds meer heimwee. Ik denk dat mijn vriend Tarnay nog zijn woord zou houden en mij met enkele duizenden korona als compagnon zou nemen.

Het leven is hier erg interessant. Het eerste wat je meteen opvalt is het mateloze drankgebruik van de mensen hier. 'Unheimlich' is het volgens de Duitsers. Als je een paar keer per dag niet aangeschoten bent dan ben je geen mens. De meesten hier zijn erg bezorgd om ons. Ze vragen zich af, wat voor planters we worden als we niet eens drinken. Gezien de afschuwelijk hoge prijzen van de alcohol, zou de som die je per jaar voor drank uitgeeft, schrikwekkend hoog zijn. Slechts één voorbeeld: een fles bier kost hier 80 cent, in ons geld is dat 1,60 korona[6]. In tegenstelling tot de blanken leven de inlanders erg matig. Ze drinken amper alcohol. De blanken hebben hier in het algemeen een goed leven. Zij hebben mooie huizen, eten veel en goed, drinken vaak en veel. Maar dat is dan alles. Alles voor het lichaam niets voor de ziel! Op het gebied van intelligentie is 80% van de blanken hier erg achtergesteld. Het is ook geen wonder. De meesten waren vroeger matrozen of eenvoudige soldaten enz.

De prostitutie bloeit en groeit onder ieder ras en kleur van de bevolking. Bij de mensen hier is het fatsoen waarlijk uitgestorven of was het niet eens geboren. Iedere ongetrouwde Europeaan leeft in concubinaat met een Javaanse, Maleise of Japanse vrouw. Deze worden met de hoge titel 'huishoudster' aangeduid. Ze doen inderdaad de huishouding, ze doen het zelfs erg goed. Ik ben echt geen fatsoensrakker en ik zou me aan de plaatselijke gewoontes hier moeten aanpassen als ik hier nog langer zou willen blijven. Een man kan de heersende moraal sowieso niet veranderen en ik zou niet weten hoe ik daarmee zou moeten beginnen. Deze vrouwen worden van hun ouders voor 100-150 forint gekocht en ze krijgen ook een maandsalaris van 20-25 forint. Een mooie eigenschap van hun is, dat ze zich na 2-3 maanden tot hun nieuwe bazen aangetrokken voelen als trouwe honden. Maar de gevolgen van dit samenleven zijn onmiskenbaar. In de hele stad krioelt het van de halfbloeden. Ze doen in het algemeen kantoorwerk. Onze hotelbaas heeft ook een mooi dochtertje van 4 jaar. Hij heeft de moeder al lang de deur uit geschopt, maar het kind heeft hij gehouden. Hij heeft haar laten dopen en hij heeft haar ook geadopteerd. Het kind noemt nu de nieuwe huishoudster mama. Het spreekt alleen Maleis en kan slechts enkele woorden Nederlands.

Een dunne straal van hoop is verschenen. Een jonge Duitser, een zekere Jäger, heeft hier vandaag een baan gekregen. Hij is een echte globetrotter. Hij was al in Amerika, in Australië, in Hongkong en in Batavia. Een maand lang zat hij hier in Medan en hij wou al naar Nieuw-Guinea vertrekken toen hij een baan aangeboden kreeg op een rubberplantage. We hebben het met een grote drinkpartij gevierd.

Mészáros heeft ons ondertussen een brief geschreven uit Bangoen-Liantar, waar hij zit. Van hier daarnaar toe te gaan kost tenminste 40 forint. Gronovszky heeft hem over ons geschreven en het gevolg was dat hij veel vriendelijker was dan tot nu toe. Helpen kan hij ons echter helemaal niet. Ik neem het hem ook niet kwalijk.

Op zondag de 17de heeft onze huisbaas ons voor een uitstapje met de auto geïnviteerd. Hij wilde naar een dorp 50 km verderop rijden. We hebben met plezier ja gezegd en we genoten van de mooie reis. De weg leidde ons tussen prachtige rubber- en tabakplantages. We keken met belangstelling naar alles. Als we toch zonder succes moeten terugkeren, dan weten we tenminste hoe een plantage eruitziet. We waren in Aroekemia gearriveerd, waar we de gasten waren van een sympathieke halfbloed die tweede griffier of iets dergelijks was. Hij had een buitengewoon leuke halfbloed Maleise vrouw die sprekend leek op een artiestenmeisje in Budapest, een zekere Gabi. De vrouw was het bruine alter ego van deze Gabi. Deze middag hebben we echt gezellig doorgebracht.

Ik heb een hele rij ideeën. Zou het niet verstandiger zijn om naar Singapore te varen en daar als zakenman te werken? Ten eerste, je leert altijd dingen die ook in Europa van pas kunnen komen, ten tweede, je kunt na 4 of 5 jaar zelf je onderneming opbouwen en zo veel geld verdienen. Als ik op Sumatra blijf dan leer ik nooit iets wat ik in het leven kan gebruiken. Ik bouw alleen maar een achterstand op ten opzichte van de rest van de wereld en ik ben dan voor het leven gebonden aan deze plek. En of je hier een vermogen kunt verdienen dat vraag ik me serieus af. Ik heb hierover aan Lőry geschreven, die zat 4 jaar in Singapore, hij kan misschien iets voor mij doen. Ik ben echt benieuwd op zijn antwoord.

Medan, 19 mei 1914

Ik zal Sumatra zeker 6 jaar lang of misschien ook nog langer mijn tweede vaderland noemen. Daarom doe ik moeite de verhoudingen en de situatie hier te bestuderen en daarover een korte schets te geven. Het eiland is dus ongeveer zo groot als Oostenrijk-Hongarije[7], maar erg dun bevolkt. Het heeft in totaal 5 miljoen inwoners. Duizenden vierkante kilometers zijn

nog in hun woeste oertoestand. Hoog in de bergen zaten enkele jaren geleden nog mensenetende Maleiers, die tegenwoordig ook nog stiekem graag van deze lekkernij proeven. Een van de boys (zo heten hier de huisbedienden) komt uit zo een stam. Ik vroeg aan hem: 'Boy, ada makan sudak orang daging?' 'Boy, heb je al mensenvlees gegeten?' Hij zei hierop 'Ja, Tuan, satu kali. Eging orang banjak baik.' 'Ja, meneer, één keer. Het mensenvlees is erg lekker.' Verdomme, dacht ik, jij hebt een rare smaak! Hoofdzaak is dat je mij niet wilt opeten.

Even terug tot het onderwerp. Het eiland is in vier sultanaten opgedeeld: Deli, Palambong, Padang en Atjeh. Deli, waarvan de hoofdstad Medan is, waar we nu zitten dus, is het meest gecultiveerd van allemaal. Ontzettend grote Nederlandse en Engelse maatschappijen pachten het land van het Nederlandse bestuur, maar formeel pachten ze het van de sultan van Deli. Hij is een erg intelligente Maleier op Europees niveau. Hij woont in zijn schitterende paleis in Medan. Hij heeft een hele harem en omdat hij een oudere man is, heeft hij ook een hele boel getrouwde zoons, die allemaal bij hem wonen en een behoorlijk hoge toelage krijgen. Zijn lievelingsvrouw is een Griekse. Haar zoon is de kroonprins, een blanke jongeman met rood haar, die in Europa werd opgevoed. De sultan heeft uiteraard hoge inkomsten. Hij krijgt voor ieder pond tabak 2%. Gezien de hoge verkoopcijfers van de Sumatra tabak: 1,80 forint of f 2,- krijgt hij van de bruto winst ca. 1%. Een precieze statistiek van de jaarlijkse tabakproductie van Sumatra ken ik niet, maar de sultan krijgt voor de tabak ongeveer 12-14 miljoen forint per jaar. Voor de andere cultuurgewassen krijgt hij waarschijnlijk ook een hoge som.

Het grootste deel van de bevolking van Deli komt uit het overbevolkte Java. Van daar werden de wraakzuchtige Javanen (Maleiers uit Java) en Chinezen geëxporteerd. Uit Ceylon kwamen de Singalezen en uit India de Bengalen. Enkele honderden Japanners en de heersende Europeanen maken de lijst compleet. De Maleiers zijn een erg schoon, klein volk en bruin van kleur. Ze zijn niet donkerder dan de Zuid-Italianen. De vrouwen zijn kleiner, maar mooi van postuur en er zijn erg veel vrouwen met een duidelijk leuk gezicht. Ze zijn lui en wraakzuchtig. Na twee jaar kunnen ze een belediging of een kwetsend woord nog niet vergeten. Met hun halve meter lange messen, parangs, helpen ze hun beledigers erg bedreven om zeep. Voor cultuur zijn ze erg vatbaar. Ze hebben sportclubs, ze voetballen en tennissen, de welgestelden hebben ook een fiets en er is nauwelijks een analfabeet onder hen te vinden. De halfofficiële taal is het Maleis, in de kantoren wordt Maleis gesproken, in de scholen onder-

wijzen de blanke leraren in het Maleis.[8] Europeanen, Chinezen en andere immigranten leren eerst Maleis. Het is trouwens een buitengewoon eenvoudige taal. Ze heeft helemaal geen grammatica, de woorden worden aan elkaar geplakt. Je moet alleen woorden leren en je kunt al Maleis. We zitten hier amper een week en we kunnen ons al verstaanbaar maken. De Chinezen zijn weliswaar erg vuil, maar ze zijn erg vlijtig. Ze zijn koelies op de kebon of ambachtslieden of handelaars in de steden. Er is hier een Chinees die 20 jaar geleden nog een koelie was en nu heeft ie een vermogen van meer dan 30 miljoen. De belangrijkste cultuurgewassen zijn tabak, rubber, koffie, klapper en tegenwoordig ook thee. Over de landbouwmethodes wil ik pas later schrijven.

De gebeurtenis van de dag is trouwens dat een assistent die wij ook kennen, door Javaanse koelies werd aangevallen omdat hij hen om hun luiheid een geldboete heeft opgelegd. De Javanen vielen hem op het veld met stokken en messen aan. Hij had helaas geen wapen bij zich en werd daarom halfdood naar het ziekenhuis gebracht. Hij is gelukkig niet meer in levensgevaar. Zoiets baart hier geen opzien, omdat het vaak voorkomt.

Medan, 20-21 mei 1914

Alles is vergeefs, ik raak toch nooit gewend aan de Hollanders. Reeds op de boot vond ik hen onsympathiek, maar hier is het nog erger geworden. Hun scheldnaam in het Duits is Käsköpfe. Ze zijn gewoon onuitstaanbaar. Waarom? Ik kan het zo gauw ook niet zeggen. Misschien door hun lelijke krakende taal die ik niet begrijp. Maar wat ze hier in Deli doen, daarvoor neem ik mijn hoed af. Iedere plantage heeft een spoorwegverbinding. Naar die plantages, die met de trein toch niet te bereiken zijn, kun je met de auto op de prachtigste geasfalteerde straten rijden. Er is geen sprake van een ontzettend cultuurgebrek, zoals mijn vriend Béla Májerszky verteld heeft. Hier zijn weliswaar geen grote fabrieken, maar als je aan de verhoudingen hier went dan kun je je net zo goed voelen als in Europa. Het lukt wel als je ook gezelschap hebt, en dat kun je hier makkelijk vinden. Het duidelijkste bewijs dat je hier goed kunt leven, is het feit dat de blanken die al 1-2 jaar hier zitten, zich erg op hun gemak voelen en niet eens eraan denken Sumatra te verlaten. Ze zeggen: ‘Het is leuk in Europa als je geld hebt, maar als je het niet hebt dan is Deli honderdmaal beter.’ In de hoofdstad zijn er 3 bioscopen op Europees niveau. Iedere maand komt een Europees circus of variété naar de stad. Alle grote Europese kranten zijn hier te koop. Verdomme, de duivel mag hen halen! Het is al

bij al toch niet de Andrássy straat, of het ‘bier cabaret’ op het Erzsébetplein. Wat zou het toch leuk zijn daar nog eens te zitten.

Medan 22 mei 1914

Gemke heeft een prachtige baan gekregen. Hij werkte ooit al op Sumatra, maar hij moest voor genezing naar huis omdat hij door Maleier met een mes lelijk toegetakeld werd. Dat hij hier werk heeft gevonden is voor mij echter geen troost. Voor de Nederlanders is het hier geen probleem een baan te vinden. Je wordt hier gek van verveling. Als ik ertoe veroordeeld zou worden hier mijn hele leven door te brengen, dan zou ik me zonder meer direct voor de kop schieten. De uitzichten om hier een baan te vinden zijn niet bijzonder goed. We krijgen de ene afwijzing na de andere. Meestal 2 à 3 stuks per dag. Misschien vinden we toch iets tegen 9 juni. Langer kunnen we vanwege ons gebrek aan geld niet meer wachten. Als het zover is dan moet ik naar Singapore en hoop dan binnen enkele dagen werk te vinden of ik word steward op een boot die naar Europa vaart. Van de hulp van de consul wil ik in het uiterste geval gebruik maken. Het was onverstandig van me naar László te luisteren en zonder meer naar dit onbekende land te reizen. Ik kende toch zijn onnozele ideeën. Nu is er niets meer aan te doen, het is mosterd na de maaltijd. Het is wel erg genant dat je je hele leven lang alleen van je eigen schuld iets kunt leren. Ik wil eindelijk eens volleerd zijn. Wat voor werk zal ik nog allemaal doen? Ik zou dolgraag weten waar en wanneer ik eindelijk mijn rust kan vinden. Ik was al aspirant-technicus in de textielindustrie, boer, soldaat, kantoorklerk, venter, bijna redacteur en nu ben ik aspirant-planter. Binnenkort word ik misschien ober op een boot of stoker en daarna fotograaf. Kan een jongmens van amper 22 zich een leven wensen dat meer afwisseling biedt?

Medan 24 mei 1914

We hebben bijna besloten naar Singapore te gaan om van daar weer terug te keren naar Hongarije. Wat een schande! Nauwelijks zijn we hier aangekomen en we gaan meteen terug naar huis om alles weer op te pikken waar we het lieten liggen. Misschien krijgt Tarnay inderdaad gelijk: ‘Binnen zes maanden zijn jullie weer thuis. En dan blijft jullie niet eens de illusie over dat je in het buitenland wel je geluk kan vinden, als het hier niet lukt.’ En dan ben ik er ook zeker van dat ik mijn hele leven door ongeluk vervolgd word. Nu zou ik al graag van alle menselijke verlangens, heimwee en dergelijke afzien als mijn financiële situatie het verblijf

hier mogelijk zou maken. Een onverwacht humane mededeling van onze hotelbaas, wat je van een voormalige matroos niet zou verwachten, maakt grote indruk op ons. Hij deelde ons mee: ‘U, heren, bent niet hier gekomen om na een paar weken weer naar huis te gaan. Als uw geld op is, dan kunt u hier blijven zolang u maar wilt. U heeft zich gedragen als gentlemen, ik zal het ook doen. Het geld groeit natuurlijk niet op mijn rug, maar als u een baan heeft gevonden kunt u het mij terugbetalen. Ik ga er trouwens niet van uit dat uw geld voortijdig opraakt. Het vinden van een baan is een kwestie van weken. Hooguit!’ We hebben vandaag met een administrateur kennisgemaakt die hier een hoog aanzien geniet. Hij heet Kemmler en hij is ook nog de baas van Mészáros. Hij lachte ons uit toen we over onze zorgen spraken. We hebben weer eens gehoord: ‘Seien Sie nicht besorgt, hier an der Ostküste kommt alles zurecht.’ Hij beloofde ons dat hij ons zeker morele steun zou verlenen. Vanavond was er een lichte aardbeving hier en we zagen een vampiervleermuis boven de stad vliegen, die was zo groot als een gans.

Medan 2 juni 1914

Deze pauze van 8-9 dagen was erg eentonig. Ik ben weer heel onverschillig geworden. Niets kan mij wat schelen. Onze kans om werk te vinden is behoorlijk klein. Het klimaat is vreselijk. De hitte is ondraaglijk. Mijn enige wens is nu naar Singapore te varen en daar werk te vinden. Na 4-5 jaar kan ik over voldoende geld beschikken en wat nog belangrijker is: over grote ervaringen en kennis die ik ook thuis kan gebruiken. Ik kan geen rust vinden voor ik dit plan voltrokken heb. Het zal het mij een half jaar kosten. Als het binnen een jaar niet zou lukken dan pak ik mijn koffer en ga naar huis.

Raar is het dat iedereen altijd gelijk heeft behalve ikzelf. Schwarz had gelijk, Tarnay had gelijk, Mayerski had ook gelijk toen hij schreef: ‘Alles is erg mooi tot het nieuw is, maar daarna als je er gewend aan raakt, is het des te lelijker.’ Daar zit wat in. Toen je aan het begin naar de rand van de stad ging, sprongen er zo veel apen rond als mussen thuis.

Nu begint ook László ontevreden te worden. Hij wil erg graag naar huis. Sinds dagen houdt hij zijn dagboek verborgen. Ik denk dat hij erin heeft geschreven dat hij erg naar thuis verlangt, anders zou hij er niet zo zuinig op zijn. Nou ja, Elza, zij is ‘het model van de vrouwelijke schoonheid’ zoals Mátyás Bauer het zei. Zij is een leuk wijfje, dat is al zeker.

Er kwam een brief uit de patria. Arme lui, ik had hen niet zo moeten achterlaten. Nu zie ik pas hoe goed dat is als je een thuis hebt. Die willen ons achterna komen. Jullie kunnen toch beter in Budapest blijven. Ik wil binnen enkele jaren ook naar huis terug. Geen stad in de wereld is zo leuk als die!

Raar is het. In de *Leipziger Illustrierte* van 25 mei lees ik dat Géza Fejérváry[9] overleden is. Wat duurt het toch lang tot je hier aan nieuws komt. Soms duurt het niet zo lang. Op 27 mei heb ik een telegram van Reuter gelezen dat Ferenc Kossuth[10] overleden was. Ze mogen in vrede rusten. We hadden een stormachtige Pinksterzondag. Het drinken begon al 's ochtends en het duurde tot maandagochtend. ‘Godverdomme!’ Zo zeggen de kaaskoppen het. Ze dronken bier, champagne, Rijnwijn, rode Italiaanse wijn en dan weer bier, daarna knikebein, jenever. Ik moet bekennen, ik heb me al op allerlei wijzen liederlijk gedragen, maar dit was de top. Niet iedereen in Boedapest kan dat van zichzelf zeggen. Weliswaar is het ooit al gebeurd dat Ulrich Pispek in Wenen op het dak van een koets zat te brullen en we hingen uit de ramen van dezelfde koets eveneens te brullen en zo reden we 's nachts om tien van de Rothenturm tot de Kärnthner Strasse. Maar hier zat ik halfnaakt in de riksja te brullen ‘In het gasthuis van Kövesd stonden negen gendarmes voor mij’[11] De Hollanders keken hun ogen uit. Daarna gingen we naar een Japans restaurant en daar hebben we de geisah's met Maleise grappen geamuseerd. We lachten ons rot aan Gustav Adolf, een Noorse chronische alcoholist, die ooit eerste stuurman was op een schip. Daarna liepen we de rij af: eerst gingen we naar het Hotel de Boer daarna naar het Hotel Medan. In dit laatste groette mij iemand onverwacht in het Hongaars met ‘Jó estét kívánok!’[12]. Het was een landgenoot van ons uit Huszt die al sinds 10 jaar weg is uit Hongarije en al met een behoorlijk accent spreekt. Hij werkt hier in Medan in een grote autozaak. 's Ochtends rond 5 uur gingen we naar bed. Toen we wakker werden, ging alles zijn gewone, doodsaaie gang. Ik kan nu pas de arme Wabrosch begrijpen, die uit Lussin schreef: ‘Het leven is hier als een gevangenis.’ Het is hier erger, denk ik.

Medan 13 juni 1914

Ik had het eigenlijk niet gedacht, hoewel het te voorspellen was. Ik ga morgen terug naar Europa. Iedereen zegt dat het juist is. Waarom? Gedurende mijn verblijf van 6 weken heb ik 30-40 planters leren kennen. Sommige van hen zitten hier sinds 7 jaar, weer andere al sinds 18 jaar, maar geen van hun heeft hier een cent kunnen sparen. Het leven hier is

erg duur en al ben je tegen alcohol, je raakt vroeg of laat toch aan de drank. En dat gaat duizenden kosten. De planters komen iedere avond bij de ene of de andere samen, bij de zogenaamde ‘makan besar’[13] en vreten en zuipen alles op wat honderden guldens kost. Het is nog goed als je geen schulden maakt. En wat wacht je als je na jaren naar huis gaat? In de tropenjaren bouw je een culturele achterstand op, je wordt steeds dommer omdat in de tropen iedereen zo wordt en je wordt ook een alcoholist. Wat baat het je als je in delirium tremens zonder een cent op zak terugkeert naar Europa? Je kan misschien nog straatveger worden of zo. Als je in een rijke havenstad als handelaar kan werken en na 2-3 jaar met rijke ervaringen naar huis gaat, dat is iets anders. Mijn plan om naar Singapore te gaan, heb ik moeten laten varen. Lövey heeft niet eens geantwoord. Nu ben ik ook nog ziek geworden. Ik heb koorts en hoofdpijn, 's nachts kan ik niet slapen. Ik kan het klimaat niet verdragen. Enkele honderd forint armer, maar rijk aan ervaringen keer ik terug naar Hongarije. Ik heb mijn les geleerd: als het niet hoeft, moet je je vaderland niet verlaten om geld te verdienen. Ik had eigenlijk geen reden om weg te gaan. Ik was eigenlijk door de nieuwsgierigheid gedreven. Wat ik nodig had, had ik tot nu toe altijd gehad en dat zal ik in de toekomst ook hebben. Ik verlangde immers nooit naar een groot vermogen.

Kuntji Beck was naar de rechtbank en daarna hebben we feest gevierd dat je je het moeilijk kan voorstellen. Zuipen, rondkijken (...)

Van de controleur heb ik 14 forint gekregen. Dat is voldoende tot Penang. Van daar zal ik waarschijnlijk met de hulp van de consul verder moeten. Ik ben benieuwd.

Belawan 3 uur 's middags 14 juni 1914

Ik zit nu op ‘De Loek’, de kuststoomboot van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij waarmee ik naar Penang vaar. In Penang moet ik nog met de consul mijn thuisreis regelen. Ik heb nu nog tijd over Kuntji Beck te schrijven. Hij is een erg beschaafde Duitser, maar omdat hij al sinds 18 jaar op Sumatra als planter werkt is hij total grof geworden. Hij moest hier naar de rechtbank omdat hij enkele klappen aan koelies uitgedeeld zou hebben. We hebben met elkaar kennisgemaakt. Hij dronk enorme hoeveelheden whiskey en Kuntji bier. Kuntji betekent sleutel in het Maleis[14] en dat is ook de merk van een soort exportbier dat erg verbreid is in de hele Oost. Zijn vader in Bremen is trouwens de fabrikant van dit

bier.[15] Hij heeft aan László beloofd een baan voor hem te zoeken omdat László voor anderhalf jaar op Sumatra wil blijven. Misschien kan hij enkele honderden forint sparen. Ik moest aan Beck beloven dat ik een zekere Ernő Berkes zal opzoeken, die bij hen 3 jaar lang assistent was, maar nu is hij tabakhandelaar. Goed! We zullen weer eens flink gaan zuipen! De mensen zuipen hier in de tropen ontzettend veel. Aan den lijve moest ik ervaren hoe belangrijk het is dat je geestelijk en lichamelijk enigszins fit blijft. Binnen enkele jaren kun je het al merken wat voor gevolgen het heeft. Voor mijn vertrek kon ik nog een interessante man leren kennen. Kivits Cornelius is een Nederlander van 55 jaar. Hij heeft in de laatste 35 jaar Sumatra niet verlaten. Thuis was hij knecht, daarna nam hij dienst bij het koloniaal leger, waar hij in enkele bloedige oorlogen heeft gevochten, maar hij was nooit hogerop geklommen dan een gewone soldaat omdat hij lezen noch schrijven kon. Nu is hij assistent op een rubberplantage en hij is een grote jager. Hij heeft al 10 olifanten, 9 tijgers, 15 luipaarden en ontelbare everzwijnen geschoten. Hij was al sinds 4 jaar niet in de stad. Nu is hij naar Medan gekomen, heeft zich ladderzat gezopen en daarna is hij naar de kebon[16] teruggekeerd. Voor hem is dat het leven, maar niet voor intelligente mensen.

Vandaag om 12 uur 's middags hebben László, Van Hengel en Steenweg, de zogenaamde tweede griffier, me naar het station begeleid. Daar nam ik de trein en reed naar Belawan. Daar stapte ik op deze smerige stoomboot.

Vertaald door Gábor Pusztai

Napló[1]
(részlet)

Penang. 1914. május 7.

Reggel kimegyünk még egyszer a városba, hogy napfénynél is széjjelnézzünk. Ez megtörténvén felmegyünk a Norddeutscher Lloyd[2] ügynökéhez, aki kiállítja jegyünket Belawanba[3]. Fel akarunk menni az osztrákmagyar konzulhoz, hogy bejelentkezzünk, de csak 10-kor kezdődik a hivatal. A kikötőben érdeklődéssel szemléljük egy vándor vendéglős működését. Körülülik a bennszülöttek a katlanokat és ő szakavatott képpel osztogatja nekik a rizst, húst, maró zöldségeket cserép tányérokba, amit azok kézzel összegyúrnak. Kész a 'Curry with Reis', amit a feketék látható élvezettel gyűrnek fekete pofájukba. Majd fizetnek egy pár centet, és elégedetten távoznak. Felmegyünk még egyszer a *Prinz Ludwigra*[4], búcsút veszünk az útitársaktól és átevezünk a 'Malayára', a norddentsche kis parti gőzösére, amely átvisz Sumatrára. A meleg óriási, dacára fehér ruháinknak csak úgy patakzik rólunk az izzadtság. Amellett a nyugtalanul eltöltött éjszaka is nagyon elbágyasztott, a karom is sajog, a közel jövendőt illetőleg rossz sejtelmek kóválygognak agyamban, még ilyen rosszul nem éreztem magam, mióta eljöttünk otthonról. A kis gőzös igen tiszta és kényelmes, összesen hárman vagyunk utasok. Laci[5], Weidemann a kis hollandus és én. Az ellátas igen jó, a tisztekkel együtt étkezünk, akik igen előzékeny urak és jó tanácsokkal látnak el bennünket. A lemenő nap csodás színpompával aranyozza be az eget és a tengert, egy valóságos futurista kép. Laci mint művész lélek egész extasisba jön. Végre leszáll az éj, nyugalomra térünk és csakhamar elszenderedünk. Éjféltájt hatalmas csörömpölés ráz fel álmomból, a kikötő előtt megállottunk, és csak reggel fogunk beevezni. Majd megint elszunnyadok és alszom az igazak álmát.

Belawan - Deli, Medan. 1914. május 8.

(...)

A nap éppen felbukkan és megvilágítja az előttünk elterülő őserdőt, az aljában elterülő maláj falut és a Malacca tengerszoros tükörsima vizét. Megindulunk és pár perc múlva benn vagyunk Szumátra legfontosabb kikötőjében, a belawani öbölben. Az orromat fintorogtatom. A 'Koninklije Pakketvaart Maatschappij'[6] két kis gőzöse, az éppen beérkező *Malaya* és egy pár rongyos maláj bárka képezik az egész hajóállományt. Balra a már említett cölöpökre épített vámházzal és 3-4 kőből épített kereskedelmi raktárral. Körös-körül pedig áthatolhatatlan mocsaras ősrengetegek.

Na hát, a kultúra éppen nem látszik túlságos magas nívón állani. A vámvizsgálat formalitásain átesve az állomásra megyünk. Egy kuli görnyedten cipeli utánunk poggyászunkat. Megváltjuk a jegyet. Természetesen európai ember nem utazhatik, csak első osztályon. Fütyül a hajó, akarom mondani a fülem - ejnye, hát még mindig eszemben kóválygo a Papp Pista buta vicce -, no hát, azért is a vonat, és sebesen vágtatva megindul Medán felé. Sötét rengeteg közé beékelve a vasúti töltés. Hatalmas mocsarak ott, ahol egy kicsit felhagy az őserdő. Ezek a mocsarak olyan malériafészekké csinálják Belawant, hogy éjjelre még a vasúti hivatalnokok is beutaznak Medánba az utolsó vonattal. Egy széles folyón haladunk át, a parton 10-20-ával hevernek a hatalmasnál hatalmasabb krokodilok. A fákon, a vonat közvetlen közelében vadmajmok serege ugrándozik bohókás grimaszokat vágva az utasok felé. Majd rikácsolva száll fel két paradicsommadár. Idevaló útitársaink egykedvűen szemlélik ezt a nekik már megszokott folyamatosan változó kaleidoszkópot, annél nagyobb érdeklődéssel figyeljük mi. Majd változik a vad kép. Hatalmas kókuszpálma ültetvények, gyönyörű dohányplantagok[7] és alig 50 percnyi út után megérkezünk Medánba, Kelet-Szumátra 70,000 lakosú fővárosába. Gyönyörű város, az egész egyetlen nagy pálmaliget. A hatalmas fák alól barátságos, többnyire fából épített kis villák tekintgetnek ki a kifogástalanul kövezett villamos izzólámpákkal világított rendezett utcákra. Beszállásoljuk magunkat az elegáns, ‘Medan’ szállodába és átöltözünk. Gyönyörű nagy, teljesen európai nívón álló szálloda, természetesen átalakulva a klíma követelményeihez. Árnyékos, szellős nagy szobák, ajtó és az üvegezetlen ablak örökösen nyitva. Hatalmas, moszkitóhálóval ellátott ágyak. Paplannak, vagy más ily nemű takarónak se híre, se hamva. Két kemény párna, és egy hosszú hurkaformára töltött harmadik párna, az úgynevezett ‘gulong’, amit az ember a lábai közé szorít, és ami az izzadást akadályozza már annyira, amennyire.

No gyerünk érdeklődjük meg, hogy s mint van az egyetlen a szigeten tartózkodó honfitársunk, Mészáros, akihez Stingly Kálmánka utasított. Felhívjuk telefonon azon biztos reményben, hogy kész örömmel siet segítségünkre. No hiszen! A legkimértebben, sőt visszautasítóan beszél velünk, de mi csak egyet értünk meg az egészből, azt, hogy nem számíthatunk senkire. El vagyunk hagyva. 12.000 km-re hazánktól, vadidegen szánalmat nem ismerő hideg emberek között. Az élet iszonyú drága, 9 forint naponként és személyenként. Két hét alatt elfogy a pénzünk. Mi lesz akkor? Még csak osztrák-magyar konzulátus sincs a szigeten, amellyel haza zsuppoltassa magát az ember. Eszembe jutnak Schwartz

Károly utolsó hozzám intézett szavai: ‘Egy jó tanácsot adok magának, emberekre soha-soha ne számítson, mert mindig keservesen fog csalódni.’ Istenem, mennyire igaza volt.

Kimondhatatlan kétségbeesés vesz rajtunk erőt. Nem marad egyéb hátra, ha rövidesen nem kapunk munkát, mint vagy éhen halni, vagy önkezünk által vetni véget életünknek. Te jó Ég, hát az egész életen át üldözni fog már a balszerencse. Még csak az a reményünk sincs, hogy valami testi munkát vállaljunk, itt mindezt a bennszülöttek végzik. A fehér ember sokkal nagyobb úr, semhogy valamit dolgozzék.

Egy mentő gondolat nélkül, eltompult aggyal ülünk a szálloda szellős teraszán, mikor egy a hajóról ismerős hollandi fiatalember, Gemke hozzánk jön, és látva helyzetünket, biztat, hogy esak semmi aggály, minden jóra fog fordulni. Biztat, hogy még a d.u. folyamán keressünk fel egy nagy angol firmát ‘Harrison & Crossfieldet’[8] ez bizonyára alkalmazni fog. Mint enyhítő balzsam hullottak ezek a barátságos szavak sajgó lelkünkre. Tényleg, a délután folyamán el is látogatunk a firmához, ahol azt mondják, hogy ajánlkozásunkra holnap fognak választ adni. Este már egész jó kedvűen sörözgetünk, kivált, hogy egy kis jókedvű német, Meyerholz is a kompániánkhoz csapódott.

Medán, 1914. május 9.

Másnap reggel megkapjuk az elutasító választ. Természetesen majd mi leszünk olyan szerencsések, és majd az első zsíros falat horgunkra akad. De biztatnak, csak bátorság és kitartás. ‘Hier in der Ostküste kommt alles im kurzen Zeit zurecht’[9]. Úgy látszik ez itt szálló ige. Diskurálgatunk, tervezgetünk, mikor egy úr megszólít németül, hogy asszisztensek[10] vagyunk-e? Csak szeretnénk lenni, volt a felelet. Nem kell búsulni, azt mondja. Képzett emberek vagyunk. Van neki egy kis hotelje, ahol napi 3,50 a taksa, és egyúttal asszisztens közvetítéssel is foglalkozik. Ha hozzá megyünk, garantálja, hogy három hét alatt el leszünk helyezve. Ha nem, úgy akár három hónapig is eltart a hotelben. Hát akkor mit nekem Hekuba, nincs már semmi baj.

Medán, 1914. május 10.

Ma délelőtt Tackhoz - ez a neve új gazdánknak - hurcolkodunk. Az illető két évvel ezelőtt még matróz volt, és kijött ide aszisztensnek. Ma már igen jelentékeny vagyon felett rendelkezik, amit igen ügyes üzletember lévén, folyton gyarapít. Igen jól el vagyunk látva mindennel, csak az una-

lom kétségbeejtő. Bár el volnánk már helyezve, hogy az egész napot munkában tölthetném.

Medan 1914. május 11-18.

Egyik nap a másik után múlik halálos lassúsággal, mintha ólomsúly volna az idő lábára kötve. Meglátogatunk még vagy öt-hat firmást kiknek kp.[11] irodája itt van a fővárosban, de számbavehető eredményt egyiknél sem értünk el. Az itteni közlekedési eszközök már ismert 'rickshawok', amelyeket izmos kínai kulik húznak, és apró ausztráliai lovacskák által sebes iramban húzott kis gig[12] forma kétkerekű taligák. Szorgalmasan irogatjuk egyik ajánlatot a másik után. Mindegyikre udvarias bár, de lemondó választ kapunk. Teljesen el vagyok fásulva minden iránt. Egykedvűen várom a fejleményeket. Jöjjön aminek jönni kell. Egyik lakótársunk ugyan, egy régen itt élő jó összeköttetésekkel rendelkező hollandus, bizonyos 'van Hengel' nagyon köti a kutyát a karóhoz, hogy biztosan kapunk állást. Annyira biztosnak látszik dolgában, hogy mindkettőnkkel fogadott 20-20 forintba, hogy június 10-ig biztosan állásba jutunk. Én ugyan az eddigi sikertelen kísérletek után nagyon kételkedem a dologban, ám ő lássa tud-e valamit tenni érdekünkben. Ha állásba juttat, igazán kész örömmel fizetem ki neki a húsz pengőt. Ha nem, úgy legalább megnyertük az úti költséget Singaporig vagy Penangig, ahonnan a konsul majd csak haza transportál, amit néha-néha, ha nagyon erőt vesz rajtam a honvágy, nem is olyan nagyon bánnék.

Érdekes az itteni életet megfigyelni. A legelső, ami legélesebben szembe ötlött az a rettenetes ivás, amit az itteni emberek véghez visznek. 'Unheimlich' amint a német mondja. Nem is ember, aki napjában egy párszor be nem csiccsent. Roppant aggódnak végettünk, hogy milyen ültetvényesek leszünk, ha még nem is iszunk. Tekintetbe véve az italok horribilis magas árát az évente elivott pénzből felállított statisztika egy elrettentő summát tenne ki. Hogy többet ne mondjak, egy üveg sör ára 80 cent, a mi pénzünk szerint 1,60 Korona[13]. Evvel ellentétben aztán annál mértékletesebbek a bennlakók[14], mert ezek úgyszólván semmi alkoholt nem isznak. Általában igen jól él a fehér ember. Szépen lakik, jól és sokat eszik, gyakran iszik, de akkor is sokat. Ha nem ez aztán minden. Mindent a testnek, semmit a léleknek. Intelligencia tekintetében az itteni fehérek 80% percentje nagyon hátra van maradva. Nem is csoda, ki matróz volt ezelőtt, ki meg altiszt katonáéknál stb.

A prostitúció minden színű nembeli lakosság között óriási módon dühöng. Úgy nyilván teljesen kihalt, vagy meg sem született a szemérem-

érzet az itteni embereknél. Minden nőtlen európai férfi concubinatusban él egy jávai maláj vagy egy japán nővel. Ezeknek a házvezetőnői tisztes cím van adva. Igaz ugyan, hogy tényleg ellátják az egész háztartást, még pedig elég ügyesen, és éppen ezért nekem is, aki ugyan egyáltalán nem vagyok erénycsősz, ha itt maradnék, akklimatizálódnom kell az itteni viszonyokhoz, annál is inkább, mert az általános szokásokat egy embernek megváltoztatni nem lehet, meg nem is tudnám, hogy fognék hozzá. Ezeket a nőket 100-150 forintért veszik szülőiktől, és azon kívül ők is kapnak 20-25 forint havi bért. Elég szép vonás, hogy két-három hónap után úgy vonzódnak gazdáikhoz, mint a hű kutyák. De meg is látszik ennek az együttélésnek a következménye. Az egész városban csak úgy hemzsegnek a félvérek, akik többnyire irodai munkákat végeznek. A házigazdánknak is van egy szép, négyéves kislánya. Az anyát már rég elzavarta magától, de a gyereket megkereszteltette és adoptálta. Most az új házvezetőnőt hívja mamának. A gyerek nem beszél csak malájul, most kezd valamit hollandul gagyogni.

Egy kisebb reménysugár. Egy Jäger nevű német fiatalember, egy tipikus globetrotter, dolgozott már Amerikában, Ausztráliában, Hongkongban és Batáviában egy hónapi itt tartózkodás után, éppen ma 15-én, mikor már Neu-Guineába készült atmenni, állást kapott egy rubber (kaucsuk) ültetvényen, amit nagy ivással ünnepeltünk meg.

Közben írt Mészáros - Bangoen Siantárból, ahol van, de ahova innen kiutazni legalább 40 forintba kerül - egy levelet. Gronovszky írt neki rólunk, ennek következtében sokkal szívesebb, mint eddig volt, de azért segíteni nem tud rajtunk, amit nem is tudok rossz néven venni szegénynek, mert hát nem is segíthet.

Vasárnap 17-én a házigazdánk felszólít, hogy tegyünk vele egy autókirándulást egy 50 km-re levő faluba. Szívesen kötélnek állunk, és élvezzük az út szépségeit. Hatalmas dohány és kaucsuk ültetvények között kanyarog a pompás országút. Jól megnézünk mindent. Legalább, ha eredménytelenül vissza kell térnünk, fogalmat szereztünk magunknak arról, hogy néznek ki az ültetvények Arnhemiában, ahol a szimpatikus félvér segédjegyző formának szívesen látott vendégei voltunk. Van egy roppant hercig kis félvér malájtípusú felesége, aki egy Gabi nevű pesti artistalánynak a megszólalásig hű, barna alteregója. Ezt a délutánt igazán kellemesen eltöltöttük.

Egy életrevaló gondolatom támadt. Nem lenne-e helyesebb Singaporba[15] átmenni és ott, mint üzletember működni. Először is olyan dolgokat tanul az ember, aminek mindig hasznát veheti még Európában

is, másodszor esetleg négy-öt év múlva önállósíthatja magát itt az ember, ezen az úton nagy vagyont szerezhet. Ha Szumatrán maradok nem tanulok semmi olyat, aminek az életben valaha is hasznát venném, csak elmaradok a világtól, és egész életemre ide vagyok kötve, mert hogy vagyont szerezhet-e itt az ember magának, az nagyon kétséges. Írtam is evégből Lőwynek, aki már négy évig kint volt Singaporban, ő talán tud tenni valamit érdekemben. Igazán roppan feszült kíváncsisággal várom válaszát.

Medán, 1914. május 19.

Talán hat évig, talán még hosszabb ideig fogom második hazámnak nevezni Szumátra szigetét, ezért igyekszem ezt töviről hegyire kitanulmányozni és viszonyairól egy rövid áttekinthető skiccet vázolni. Tehát a sziget, amely körülbelül akkora, mint Ausztria - Magyarország[16], nem igen népes. Összevissza ha öt millió lakosa van. 1000 és 1000 négyzetkilométernyi területek leledzenek még ősi kultúrálatlan vadságukban. Fenn a hegyekben még egy pár évvel ezelőtt is emberevő malájok tanyáztak, akik még ha szerét tehetik nagy suttyomban ma sem vetik meg ezt a csemegét. Az egyik boyunk ahogy itt a szobainasokat hívják ebből a törzsből származik. Kérdem tőle, 'Boy, ada makan sudak orang daging?' 'Boy, ettél már te emberhúst?' azt válaszolja. 'Ja, Tuan, satu kali. Daging orang banjak baik' 'Igen uram, egyszer. Az ember hús igen jó.' Na, gondolom, az ördög vigye el a gusztusodat, csak engem meg ne egyél.

Hát hogy visszatérjek a tárgyhoz, a sziget fel van osztva négy szultánságra, a Delii, Palenbangi, Padangi és Ácsini[17] szultánságok. Deli, ahol Medán és így mi is vagyunk a legkulturáltabb mind a négy között. Óriási hollandus és angol társaságok bérlik a földeket a hollandi kincstártól, névleg azonban a delii szultántól, aki európai műveltségű maláj, és aki Medánban levő gyönyörű palotájában lakik. Egy egész háreme van, és idősebb ember lévén egész csomó házas fia, akik szintén vele laknak, és akik igen csinos apanázst élveznek. Kedvenc felesége egy görög nő. Ennek fia a trónörökös is, egy európában nevelkedett fehér bőrű vörös hajú férfiú. De van is jövedelme a szultánnak igen szépen. Minden font dohány után két centet kap, ami tekintve a Szumátra dohányok roppant magas fontonkénti 1,80 frt f. 2 eladási árát, a bruttó nyereségnek egy percentjét teheti. Pontos statisztikát Szumátra évi produkciójáról nem tu-

dunk, de a dohány után kapott járuléka is kitesz 12-14 millió forintot. A többi termények után is kap valószínűleg igen szépen.

Deli fő népességét a túlnépesedett Jávából dolgozni ide exportált bosszúálló természetű 'Javanesek', jávai maláyok[18] és khinaiak[19] teszik. Azon felül a Ceylon szigetéről bevándorolt szinghalézék és az indiából jött 'benghalések'. Egy pár száz japán és az uralkodó európaiak egészítik ki a listát. A maláy igen tiszta, olajbarna arcú kistermetű nép, nem sötétebb, mint a délolaszok. A nők kicsiny, de arányos termetűek, formásak és igen sok határozottan szép arcú van köztük. Lusták és bosszúállók, még két év múlva sem felejtenek el egy sértő szót és fél méter hosszú késükkel a paranggal igen ügyesen elteszik láb alól megbántójukat. A kultúra iránt igen fogékonyak, van sportklubjuk, footballoznak, tenniszeznek, a jobb módúak mind el vannak látva kerékpárral és alig akad köztük analfabéta. A félhivatalos nyelv a maláy, a közhivatalokban csak maláyul beszélnek az iskolában fehér tanítók malájul tanítanak.[20] Minden európainak, kínainak és más bevándoroltaknak első dolguk malájul megtanulni. Igaz hogy roppant könnyű nyelv. Grammatika absolute nem létezik, csak a tőszavakat ragasztják egymáshoz. Csak szavakat kell tanulni, és már malájul beszél az ember. Alig két hete hogy itt vagyunk és már elég értelmesen gagyogunk. A kínaiak piszkosak ugyan, de roppant szorgalmasak. Úgy a 'kebonok'-on (malájul ültetvény) dolgozó kulik, mint a városi iparosok és kereskedők. Van itt kínai aki húsz évvel ezelőtt még kuli volt, nem beszélnek malájul és kínaiul és ma már 30 milliónyi vagyona van. A fő termények a dohány, rubber[21], kávé, kókuszdió és újabban tea. A földmívelés módozataira majd csak később akarok rátérni.

A mai nap legérdekesebb eseménye különben az, hogy egy ismerős assistent[22] a jávai kulik, akiket lustaságukért pénzbírságra büntetett, a mezőn dorongokkal és késekkel megtámadták. Szerencsétlenségére nem volt nála fegyver, és az lett a dolog vége, hogy vérbefagyva szállították be a kórházba, ahol most már minden veszélyen túl van. Ez különben itt nem kelt feltűnést, mert elég gyakran előforduló eset.

Medán, 1914. május 20-21.

Hiába, nem tudom megszokni ezeket a hollandusokat, már a hajón bizonyos ellenszenvvel viseltettem irányukban, de itt még jobban megcsömörlöttem tőlük. *Käsköpfe*[23], ahogy a németek csúfolják őket. Roppant kiállhatatlanok, hogy miért is? Hirtelen nem is tudom megmondani. Talán az a pocsék recsegős nyelv, amit beszélnek, és amit én nem értek, teszi ezt részben. Hanem amit itt csináltak Deliben azelőtt mindenesetre kalapot

emelek. Minden egyes ültetvényre vasút vezet, de ahol ez nincs, ott a legpompásabb makadám országút. Arról a rettenetes kultúra hiányról, úgy és amint azt Máyerszky Béla barátom elképzelte szó sincs. Igaz hogy nincsenek hatalmas gyárai, de ha beleszokik az ember, az itteni viszonyokba, csak olyan jól találhatja magát, mint Európában kivált, ha társasága is van, amit nem nagyon nehéz itt találni. Legeklatánsabb[24] bizonyítéka, hogy jól lehet élni, az, hogy összes legalább egy-két év óta itt élő fehérek igen jól érzik magukat és egynek sincs kedve itt hagyni Szumátrát. Azt mondják 'jó Európában, ha pénze van az embernek, de ha nincs, százszor jobb Deliben.' A fővárosban három európai nívón álló mozi van. Minden hónapban egy-két európai cirkusz vagy varieté társulat. Az összes európai újságok kaphatók. De vigye el az ördög még sem az Andrássy út az vagy az Erzsébet körúton a sör kabaré, de jó is volna néhanéha ott lenni.

Medán, 1914. május 22.

Közben Gemke, aki egyszer már volt kinn Szumátrán, de haza kellett mennie üdülés végett, mivel egy maláy csúnyán összeszurkálta, egy kitűnő állást kapott. Ez ugyan nem túlságosan vigasztaló rám nézve, mert a hollandusoknak semmi nehézségbe sem ütközik itt álláshoz jutni. Az unalom őrjítő. Ha valaki azt mondaná, vagy valamiért arra ítélnének, hogy egész életemet így kell leélni, minden habozás nélkül azonnal főbe lőném magamat. A kilátásaink arra nézve, hogy valami állást kapjunk, nem valami nagyok. Egyre kapjuk a lemondó válaszokat. Napjában kettőt, hármat is. Talán jön azért még június 9-ig valami, mert tovább a pénztelenségünk miatt sajnos nem várhatunk. Akkor aztán Singaporéba átmenve, ha egy-két nap alatt nem sikerül állást kapni, elszegődöm egy Európába menő hajóra Stewardnak, a Konsul[25] segítségét csak legvégső esetben akarva igénybe venni. Kár volt a Laci hirtelenkedése után indulni és ohne weiteres[26] kiutazni, hiszen ismerhettem már a hebehurgya gondolkodását. No de eső után késő a köpönyeg. Igaz ugyan, hogy elég kellemetlen, hogy egész életén át saját kárán tanuljon az ember. Szeretnék már egyszer véglegesen kitanulni. Hányféle mesterségre fogom még adni a fejemet? Igazán szeretném már tudni, hol és mikor fogok még egyszer megállapodni. Voltam már textiltechnikus jelölt, gazdálkodó, katona, hivatalnok és vigéc, majdnem lapszerkesztő, most ültetvényes jelölt. Talán nem sokára hajópincér, vagy fűtő és azután fotográfus. Hát egy alig 22 éves ember alig kívánhat és képzelhet magának változatosabb sorsot.

Medán, 1914. május 24.

Már-már tökéletesen el vagyunk határozva, átmenni Singaporba, hogy onnan haza hajózzunk, pedig de nagy szégyen lesz. Alighogy kijön az ember, már letörve várja, hogy elkezdje ott, ahol elhagyta. Hát mégis igaza lesz Tarnaynak: ‘hat hónap múlva itthon lesztek és még az az illúziótok sem lesz meg, hogy ha itthon nem lehet boldogulni, még külföldön mindig csinálhat az ember valamit.’ És akkor tényleg igaz az is, hogy egész életemen át üldöz a pech. Pedig eltekinthetnék már minden emberi gyengeségtől és honvágytól és egyebektől, ha az anyagi körülmények megengednék az ittmaradást. Azonban házigazdánk egy volt matróztól nem várt humánus kijelentést tett, ami minden esetre a mi szilárd elhatározásunkra is döntő befolyást gyakorolt. Ugyanis ‘az urak nem azért jöttek ki, hogy egy pár hét múlva visszamenjenek. Ha a pénzük elfogy, el lehetnek nálam akármeddig. Az urak mint gentlemanok viselkedtek, hát én is az leszek. Természetesen nem vagyok Krőzus, hát majd ha állásban lesznek megfizetnek. Ez maximálisan csak hetek kérdése.’ Azonkívül ma összeismerkedtünk egy itt roppant tekintélynek örvendő jószágigazgatóval, Kemmlerrel, aki történetesen a Mészáros főnöke. Kinevette aggodalmainkat és ismét hallhattuk ‘Seien Sie nicht besorgt, hier in der Ostküste kommt alles zurecht.’ És legmesszebbmenő erkölcsi támogatásáról biztosított. Ma este egy kis gyenge földrengésben volt részünk, és láttunk egy liba nagyságú denevért, egy vámpírt a város felett szállani.

Medan, 1914. június 2.

Ez a 8-9 napi pauza meglehetősen egyhangú volt. Megint valami nem törődöm hangulat vett rajtam erőt. Minden mindegy. A kilátások, hogy valamit kapjunk, megint meglehetősen gyengék. A klíma gyalázatos. Ez a rettenetes hőség szinte kibírhatatlan. Egyetlen vágyam és törekvésem, most Singaporeba jutni, ahol négy-öt évi munka után szintén szerezhetek egy kis tőkét, és ami a fő olyan tapasztalatokat és ismereteket amiknek odahaza is hasznát vehetem. Nem is nyugszom addig, ha bele telik is egy félév, de végrehajtom ezt a tervemet. Ha nem sikerülne, akkor azt hiszem egy éven belül szedem a sátorfát és megyek haza.

Furcsa dolog az, hogy mindenkinek igaza van mindig, csak az embernek magának nincs. Igaza volt Schwartznak, igaza Tarnaynak, igaza Mejerszkynek és akkor, amikor azt írta, hogy igen szép minden, amíg ez újszerűség varázsával bír, de annál csúfabb azután, ha megszokta az ember. Hát van is benne valami. Eleinte roppant érdekes is volt, ha ki-

ment az ember a város végére hát úgy ugráltak körülötte a virgonc majmok, mint itthon a verebek.

Most már Laci kezd elégedetlenkedni a helyzettel. Nagyon szeretne haza. A napok óta elzárva tartott naplóról arra következtetek, hogy a szíve húzná hazafelé és ezt be is írhatta különben egyébként nem féltené. Hja Elza 'a női szépség eszményképe' ahogy Bauer Mátyás mondta. Hát takaros kis tyúk az illető, az bizonyos.

Levél jött a pátriából. Szegény népek, kár volt ott hagyni őket. Csak most látom, milyen jó az, ha az embernek otthona van. Utánam akarnak jönni, csak maradjanak Pesten, én is igyekszem vissza pár éven belöl. Nincs is annak a városnak parja a világon.

Különös dolog, május 25-én olvasom a *Leipziger Illustriertében*, hogy meghalt Fejérváry Géza[27]. Ejnye de sokáig jön a hír. No de jön gyorsabban is. 27-én olvasok egy Reuter telegrammot, hogy meghalt Kossuth Ferenc[28]. Isten nyugosztalja őket.

Viharos pünkösdvasárnapunk volt. Az ivás már reggel megkezdődött és tartott hétfő reggelig. Gott verdamme![29] Ahogy a sajtfejűek mondják, ez volt a kaufolás. Sör, pezsgő, rajnai bor, olasz veres bor, megint sör, knikebein pálinka. Hát sokféleképpen züllöttem már, de ez megint érdekes volt, nem minden pesti gyerek dicsekedhet el vele. Megtettük már Bécsben, hogy Ulrich Pispek a kocsi tetején ült, mi meg a kocsi két ablakán kihajolva üvöltöttük végig a Rothenturm és Kärtnerstrassét este 10-kor. De itt a riksában ülve bőgtük, a félmeztelen kulik és a járókelő hollandusok csudálkozására, hogy 'A kövesdi fogadóban kilenc csendőr elibém állt.' Majd egy japán vendéglőben a kis gésákat mulattattuk maláy viccekkel és halálra röhögtük magunkat Gusztáv Adolfon egy krónikus részegségben szenvedő norvég hajókormányoson. Majd sorra jött a *Hotel de Boer*, *Hotel Medan* ahol legnagyobb meglepetésünkre bár, de nagyon idegen akcentussal 'Jó estét kívánok'-kal köszöntött egy Magyarországtól tíz éve távol élő huszti honfitársunk egy itteni nagy autóüzlet alkalmazottja. Reggel öt óra tájt aztán ágyba kerültünk, hogy felébredve megint belezökkenjünk a megszokott halálos egyhangúságba. De meg tudom most érteni szegény Waboscht, mikor Lussinból azt irta, 'Olyan ez az élet itt, mint a rabság.' Nahát ez még rosszabb, azt merem állítani.

Medan, 1914. június 13.

No nem igen hittem, dacára, hogy előre látható volt a dolog. Holnap utazok vissza Európába. Mindenki azt mondja helyesen. Miért? 30 vagy 40 ültetvényessel ismerkedtem meg hat heti itt létem alatt. Ki 7 éve, ki 18

éve van itt, és egynek sincs egy huncut megtakarított vasa sem. Az élet roppant drága, az ember, ha még olyan absztinens volt is, hozzá szokik az iváshoz, ami ezreket felemészt. Minden este összejönnek az ültetvényesek, majd egyiknél, majd másiknál és az úgynevezett 'Makan besar-nál'[30] mindent felesznek, felisznak ami aztán százakba kerül és így jó, ha az ember adósságot nem csinál. Na aztán mi vár ra, ha évek múlva, bután, igen elbutulva, mert a trópusok alatt mindenkinek ez a végzete, elmarad a kultúrától, félig delírium tremenssel, krajcár nélkül házatér. Lehet utcaseprő, vagy mi. Igen, ha valamelyik nagy keleti kikötővárosban, mint kereskedő tevékenykedik, és úgy tér vissza két-három év múlva, gazdag tapasztalatokkal, az más. De az a tervem, hogy Singaporba átmenjek, füstbement, Löwy egyáltalán nem válaszolt. Most még a betegségek is erőt vettek rajtam, lázas vagyok, a fejem fáj minden este, éjjelenként nem tudok aludni, nem bírom a klímát. Egy pár százassal szegényebben, de tapasztalatokkal gazdagulva visszatérek. Megtanultam azt, hogy ne mozduljon el otthonról az ember kenyérkereső szándékkal, ha csak nem kénytelen vele. Nekem tulajdonképpen nem is volt okom az eljövetelre. Csak belelovaltam magam a dologba, mert a kíváncsiság hajtott. Ami kellett mindig meg volt és meglesz ezután is. Hiszen sohasem vágytam én nagy vagyon után.

Bent volt a kuntji Beck a törvényen és olyan őrült zriket csináltunk, hogy az esze megáll az embernek. Ivás, széjjelnézés (...).

A Kontrollertől[31] kaptam 14 forintot, amivel Pennangba megyek, onnan meg küld a konzul. Na igazán kiváncsi vagyok a fejleményekre.

Délután 3 óra Belawan 1914. junius 14.

A Koninklijke Packetvaart Maatschappij egy kis partigőzösén ültünk...., amely Penangba szállít, ahol még egy nagy feladat előtt álok, a Konsullal elintézni hazaküldetésemet. Most ráérek még leírni a Kuntji Becket is. Egy művelt német úr, de aki miután 18 éve Sumatrán ültetvényes totál eldurvult. Valami kis kuli pofozásért volt itt törvényben és roppant összebarátkozott velünk. Iszonyú mennyiségű Whyskit megivott és Kuntji sert. Kuntji annyit jelent malájul 'kulcs'[32] és egy ilyen márkájú export sört ami egész keleten el van terjedve, és amit az ő apja fabrikál Brémában.[33] Lacinak megígérte, hogy állást szerez, mert ő vagy egy és fél évig Sumátrán akar maradni, hátha összeszed egy pár száz forintot. Nekem meg iszonyúan beszélt, hogy keressek fel egy bizonyos Berkes Ernőt, aki nála három évig assistens volt és most külföldi dohánybevásárló. Jó! Megint végig csinálni egy pár lumpolást. Rettenetes, hogy mennyit isznak az emberek a

trópusok alatt, de magamról tapasztalom, hogy föltétlenül szükséges, hogy az ember momentán annyira, amennyire megtartsa szellemi és testi frissességét. De egy pár év múlva jelentkezik is aztán a reakció. Elutazásom előtt még egy érdekes embert volt alkalmam megismerni. Kivits Cornelius egy 55 éves hollandus, aki 35 éve nem mozdult már ki Summátrából. Otthon béres volt, majd 24 évig katona a hollandi gyarmati hadseregben, ahol egy pár véres háborút végig harcolt és ahol nem vitte tovább a közlegénységnél, miután sem írni sem olvasni nem tud. Most assistens egy gumiültetvényen és óriasi vadász, valami 10 elefántot, 9 tigrist, 15 párducot s teméntelen vaddisznót összelőtt. Négy éve nem volt már városban, most bejött Medanba, berúgott mint a csacsi és visszatért a Kebonra[34]. Ennek élet ez, nem intelligens embernek.

Ma déli 12 órakor Laci, Van Hengel és Steenweg az úgynevezett segédjegyzős; kikísértek az állomásra, ahol vonatra ültem, amely Belawánba vitt, ahol felültem erre a mocskos gőzösre. (...)

Eindnoten:

1 Belawan - de haven van Medan, aan de oostkust van Sumatra
2 *Prinz Ludwig* was de naam van het Duitse schip, waarmee Radnai en Székely uit Genua naar Penang voeren.
3 László Székely: schrijver, de neef van Radnai.
4 Harrison & Crossfield was in 1844 opgericht en is nog steeds bezig in Deli, waar de firma oliepalmlantages bezit.
5 De oorspronkelijke, foute Duitse zin van Radnai heb ik hier in de vertaling verbeterd. (G.P.)
6 Korona - In de Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie was vanaf 1 januari 1900 de korona de officiële munt. De muntstukken waren niet alleen van brons en nikkel gemaakt, maar ook van zilver en goud. De overgang van de forint naar korona werd pas in 1910 afgesloten (behalve de zilveren één forint munt, die tot 1927 in circulatie bleef). In de Eerste Wereldoorlog was de inflatie van de korona gigantisch. Tijdens de oorlog was de hoeveelheid geld die in omloop was verdertienvoudigd. Na de ondergang van de Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie werden koronabriefjes van steeds grotere waarde op de markt gebracht. In 1923 werd het briefje van 1 miljoen korona gemaakt. Pas in 1924 was het gelukt de waarde van de korona te stabiliseren. Dit was te danken aan een reeks wetten, die de lening van de Volkerenbond mogelijk maakten. In de wet van 1925. XXXV. werd besloten dat vanaf 1 januari 1927 in plaats van de korona een nieuwe munt, de pengő, de officiele munt van Hongarije zou worden. (1 pengő = 12 500 papierkorona, 1 gouden korona = 17 000 papierkorona).
7 Radnai vergist zich hier. De oppervlakte van Sumatra is 437.606 km^2, en de oppervlakte van Oostenrijk-Hongarije was 676.615 km^2.
8 Deze uitspraak van Radnai bewijst ook dat hij de verhoudingen ter plaatse niet juist gekend heeft.
9 Géza Fejérváry: (Jozefstadt, Tsjechië, 15 maart 1833 - Wenen 25 april 1914): generaal, minister van defensie, premier. Vertrouweling van keizer Franz Josef. In 1851 was hij luitenant, in 1859 nam hij als kapitein deel aan de slag bij Solferino. In 1862 kreeg hij de rang van Oostenrijkse baron. Hij nam deel aan de oorlog tegen Pruisen in 1866. Van 28 oktober 1884 tot 27 juni 1903 was hij minister van defensie, later kapitein van de keizerlijke lijfwacht. Op 18 juni 1905 werd hij zonder parlementaire toestemming door de keizer tot premier benoemd. Op 8 april 1906 nam hij afstand van zijn ambt. In 1875 kreeg hij de rang van Hongaarse baron.

10 Ferenc Kossuth: (Pest, 16 november 1841 - Budapest 25 mei 1914) politicus, ingenieur, minister, de oudste zoon van Lajos Kossuth. Na de verloren vrijheidsstrijd in 1850 werd hij naar zijn vader in het buitenland gebracht. Hij groeide op in de emigratie. Na zijn technische studie werkte hij in Groot-Brittannië en in Italië. Hij was in heel Europa bekend op het gebied van bruggen- en wegenbouw en tunnelboren. Hij nam actief deel aan de politieke activiteiten van de emigratie. In 1894 bracht hij zijn dode vader naar Hongarije en bleef voorgoed in het land. In 1895 werd hij tot lid van de tweede kamer gekozen. Hij werd de leider van de 'Partij voor de Onafhankelijkheid' maar hij gold als gematigd. In 1905 werd hij tot de leider van de oppositie gekozen. In de regering van Wekerle was hij van 8 april 1906 tot 17 januari 1910 minister van handel. Na zijn ministerschap werd hij ziek en nam maar weinig politieke posten aan. Hij gaf de geschriften van zijn vader uit.
11 Het is waarschijnlijk een toendertijd in Hongarije populair lied geweest.
12 Goedenavond!
13 Makan besar (Maleis) - groot eten
14 In het Maleis betekent 'kunci' sleutel.
15 De genoemde heer Beck is waarschijnlijk de zoon van de eigenaar van de beroemde bierbrouwerij Beck's, die in 1826 in Bremen werd opgericht. De sleutel, die tot heden de etiket van de flessen van Beck's bier siert, is ontleend aan het stadswapen van Bremen. Beck's was zo bekend en graag gedronken in de kolonie, dat in 1931 de firma in Batavia en in Singapore een eigen brouwerij liet bouwen.
16 Kebon (Maleis) - tuin, hier: plantage
1 Azálabbi szöveg hűen ragaszkodik az eredetihez. Ebből a régies nyelvhasználatból és helyesírásból fakadóan adódhatnak esetleg értelmezési nehézségek, stilisztikai problémák vagy szokatlan fordulatok. A szöveg korhű visszaadásának érdekében a mai olvasó számára nem hajtottunk végre jelentős változtatásokat.
2 Norddeutscher Lloyd - német hajózási társaság neve
3 Belawan - Medan kikötője Szumátra keleti partján.
4 *Prinz Ludwig* volt annak a német hajónak a neve, amellyel Radnai és Székely Genovából Penangba érkezett.
5 Székely László iró, Radnai unokatestvére.
6 Koninklije Paketvaart Maatschappij - holland hajózási társaság neve
7 dohányültetvények
8 Harrison & Crossfield egy 1844-ben alapított cég, melynek utógcége a mai napig olajpálma ültetvényekkel rendelkezik Deliben.
9 Radnai hibás német mondata helyesen így hangzana: 'Hier an der Ostküste kommt alles in kürzester Zeit zurecht.'
10 munkafelügyelő
11 Kp. - képviseleti
12 Gig (eng.) - könnyű, kétkerekű kocsi egy lóval
13 Korona - A bankok és takarékpénztárak elszámolásaikat, hiteleiket, betéteiket és más pénzügyi műveleteiket a 20. század első negyedében koronában bonyolították. Az Osztrák-Magyar Monarchia területén az 1899. évi XXXVI. tc. alapján 1900. január 1-jétől a korona lett a törvényes fizetőeszköz. A korona fémpénzei nemcsak nikkelből és bronzból lettek kiverve, hanem aranyból és ezüstből is. Az osztrák értékű forintról a koronára való átállás az ezüst egy forintos kivételével (ez 1927-ig forgalomban maradt) 1910-ben zárult le. Az I. világháború kirobbanásakor felfüggesztették a forgalomban lévő pénz 40%-os fedezettségét, valamint az Osztrák-Magyar Banknak azt a kötelezettségét, hogy gondoskodjon a korona más aranyalapú valutákkal szembeni értékállóságáról. Az állam növekvő háborús kiadásait a bankóprés gyorsuló működtetésével egyenlítette ki, amely egyértelműen az infláció mind lendületesebbé válásához vezetett. A forgalomban lévő pénz mennyisége a háborús évek során több mint 13-szorosára nőtt. Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullását követően a tovább gyorsuló infláció jeleként mind nagyobb címletű bankjegyek kerültek forgalomba, és 1923-ban kiadták az 1 millió koronás papírpénzt is. A Népszövetségi kölcsönhöz kapcsolódó szanálási törvénycsomag megvalósításának részeként 1924-ben rögzített árfolyammal sikerült stabilizálni a korona értékét, majd az 1925. évi XXXV. tc. értelmében 1927. január 1 -jétől a koronát a pengő váltotta fel (1 pengő = 12 500 papírkorona, 1 aranykorona = 17 000 papírkorona).
14 bennszülöttek
15 A magyar helyesírás mai szabályai szerint: Szingapúr, angolul: Singapore.

16 Radnai nem keveset tévedett, ugyanis Szumátra területe 473.606 km^2 míg az Osztrák-Magyar Monarchiáé 676.615 km^2 volt.
17 Ácsin megegyezik a Szumátra északi részén fekvő Atjeh-val. (angol: Acheh)
18 Maláyok - malájok. A helyesírás tekintetében Radnai nem éppen konzekvens, lsd. a következő jegyzetet is.
19 Khinaiak - kínaiak
20 Ez a kijelentés is bizonyítja, hogy Radnai nem ismerte kellőképpen a helyi viszonyokat.
21 Rubber (holland) - gumi, itt: kaucsuk
22 Assistent-nek (holland) hívták az ültetvényeken a fehér vagy félvér munkafelügyelőket.
23 Käseköpfe - sajtfejűek
24 Eklatáns - meggyőző
25 konzul
26 Ohne weiteres - minden további nélkül
27 Fejérváry Géza: (Josefstadt, Cseho., 1833. márc. 15. - Bécs, 1914. ápr. 25.): táborszernagy, honvédelmi miniszter, miniszterelnök. Ferenc József bizalmi embere. 1851-ben hadnagy, 1859-ben mint vezérkari kapitány részt vett a solferinói ütközetben. 1862-ben osztrák bárói rangot nyert. Részt vett az 1866-i porosz háborúban. 1884. okt. 28-tól 1903. jún. 27-ig m. honvédelmi min., majd az uralkodó testőrségének kapitánya. A Szabadelvű Párt bukásakor, 1905. jún. 18-án az uralkodó a parlamenti formák negligálásával miniszterelnöknek nevezte ki. A koalícióban tömörült pártok élesen támadták Fejérváry ‘darabont’ kormányat, amely az általános választójog bevezetését is kilátásba helyezte a koalíció megpuhítására. Miután a koalícióba tömörült pártok vezetősége fokozatosan feladta követeléseit, Fejérváry közvetítésével létrejött a megegyezés köztük és az uralkodó között, 1906. ápr. 8-án Fejérváry és kormánya lemondott. 1875-ben m. báróságot kapott.
28 Kossuth Ferenc: (Pest, 1841. nov. 16. - Bp., 1914. máj. 25.): dualizmus kori politikus, mérnök, miniszter, Kossuth Lajos idősebb fia. A szabadságharc bukása után, 1850-ben vitték ki apjához. Emigrációban nőtt fel. Műszaki tanulmányainak befejezése után Nagy-Britanniában, majd Olaszo.-ban dolgozott. Európai hírnevet szerzett a vaúut- és hídépítés, valamint az alagútfúrás terén. Részt vett az emigráció politikai és publicisztikai tevékenységében is. 1859-től a Magy. Nemzeti Igazgatóság titkára. 1894-ben hazakísérte atyja holttestét, s véglegesen hazaköltözött. 1894-ben képviselővé választották; a Függetlenségi Párt elnöke lett, de azon belül a megalkuvó politikai irányzatot támogatta. 1905-ben a szövetkezett ellenzék vezérlőbizottsága elnökévé választották. A Wekerle-kormányban 1906. ápr. 8-től 1910. jan. 17-ig kereskedelmi miniszter. 1907-ben megújította a vám- és kereskedelmi szerződést Ausztriával. Mikor 1909-ben a Függetlenségi Párt két táborra szakadt, kisebbségben maradt Justh Gyulával szemben. A Wekerle-kormány lemondása után Apponyi Alberttel együtt a Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt vezetője. A két Függetlenségi Párt egyesülésekor az egyre többet betegeskedő Kossuth már csak az egyik elnöki tisztet vállalta. Kiadta atyja iratainak egy részét.
29 Helyesen: Godverdomme!
30 Makan besar (maláj) - nagy evészet
31 Helyesen: controlleur - holland kormányhivatalnok
32 Helyesen: ‘kunci’ a kulcs maláj megfelelője.
33 Az említett Beck úr valószínűleg az 1826-ban alapított, brémai székhelyű, világszerte ismert, Beck's sörfőzde tulajdonosának a fia. A kulcs, mely a mai napig a Beck's sörösüvegek címkéjén látható a brémai városi címerből való. A Beck's sör annyira ismert és kedvelt volt a gyarmatokon, hogy 1931-ben a Beck's Bataviaban és Singaporeban saját sörgyárat épített.
34 Kebon (maláj) - kert, itt: ültetvény

Ernő Zboray
Mijn eerste baas

Mij eerste baas was een Deli planter. Of zoals je hier in Indie zegt een Deliaan.

Hij droeg spijker schoenen van leer en kanvas. De twee pijpen van zijn broek, stopte hij in zijn zokken. Hij had paarse en zwarte sokken, ook enkele bruine. De sokken waren al veel gewassen, vooral aan de paarse kon je dat goed zien. Ook de bruine hadden een kleur zo half tussen citroen geel en rode aarde. Maar de paarse, zwarte en bruine sokken dateerden nog uit zijn Deli periode. Nu was hij baas op Java en daarom kocht hij uitsluitend witte sokken. Of dat bij zijn baan hoorde, of omdat de Chinees alleen maar witte sokken in de toko had, dat weet ik niet precies. Ik vond, dat de witte sokken veel beter pasten bij zijn witte broek en toetoep jas. Ik vergaat bijna te zeggen, dat hij ook sokophouders droeg. Natuurlijk niet onder zijn broek, maar er boven op. Hiervan had hij twee stel. de ene was vroeger waarschijnlijk lila van kleur, van de andere kon je niets met zekerheid zeggen. De sokophouders vergat hij wel eens aan te doen, dan stopte hij de broekspijpen zonder meer in de sokken. En het was merkwaardig, maar de sokken bleven netjes om zijn broek zitten, ze zakten nooit af.

Zijn broek was hem veel te wijd. Ook zijn toetoepjas paste niet precies. Mischien was hij vroeger dikker maar het kan ook zijn, dat zijn kleermaker niet deugde. Nu zal je denken, dat hij als een echte planter een tropenhelm droeg, - mis. Hij had een double hat. Dat is zo'n ding dat de Engelsen dragen op Malakka. Twee wilt houden op mekaar. Boven is het

midden worden ze met een schroef bijelkaar gehouden. De hoeden zijn grijs en hebben breed blauw lint met veel plooien.

Hij was vroeger op Deli op een Engelse ‘kebon’, daar droegen ze allemaal double hats. Dat was geloof ik 10-12 jaar geleden toen hij daar werkte, de hoed was echter precies 20 jaar oud. Ja, 20 jaar ‘practijk’ had de hoed, dat betekent, dat ca. 40-50.000 milimeter regen er op gevallen was en ca. 35-40.000 uur lang de zon op de hoed had geschenen. De tropische zon. Dus wat je neemt 100% zon. En toch was de hoed ‘net als nieuw’, dat zei de baas tenminste, en ik dorst hem niet tegen spreken, want ik was de jongste employé, en ‘sinkeb’.

Ik kon alleen maar niet begrijpen waarom hij 20 jaar geleden zo'n rot ding kocht. Er zat helemaal geen vorm in de hoed, je wist niet of hij rond of vierkant moest zijn, het leek meer op een verlepte kool. Ook de kleur was als van een kool die veertien dagen in je badkamer heeft gelegen. Hij had 20 jaar geleden net zo goed en betere double hat kunnen kopen, je hebt heel behoorlijke hoeden van dat soort. Maar het is ook best mogelijk, dat 20 jaar geleden de hoed er anders uit zag, alleen de baas merkte niet dat hij in de loop van jaren een beetje veranderd is. Dat komt meer voor met dingen die je dag in dag uit ziet.

Alles bij elkaar genomen zag de baas er zeer indrukwekkend uit. Tenminste in mijn ogen. Spijkerschoenen, sokken, skopophouders, broek, toetoepjas, double hat; ook had hij een flinke stok met een ijzeren punt. Ik zag hem meestaal van achteren, want ik moest achter hem aanlopen. Tegenwoordig loopt ook de jongste employé nasst de baas. Toen mocht dat niet, je moest netjes achteraan lopen. Alleen als hij stil stond om je uit te vloeken, dan zag je de baas van voren.

Men zegt van iemand dat hij ‘sprekende ogen’ heeft, maar je hoort nooit zeggen, dat iemand een ‘sprekende’ neus heeft. En dat is naar mijn bescheiden mening een fout. Hoe het ook zij, mijn eerste baas had een ‘sprekende neus’, die dikke boekdelen sprak. Vooral van ‘hari besars’ in Medan, van vriendschappelijke ‘koempoelans’ de collega's en van andere genoeglike zaken. Later ontmoette ik nog in Indie vele planters die eveneens zo'n sprekende neus hadden.

Mijn baas meende het goed met mij. Ik dwam kers vers uit Europa en wist van geen toeten en blasen. En de baas zocht net zo iemand. Hij moest niets hebben van de ‘gerouiteneerde’ kerols. Hij was zelf veel te landg employé om niet te weten wat ‘routine’ betekent. Hij wilde iemand hebben die hij zelf kon opleiden. En hij heeft het ook gedaan, met mij. Op zijn manier. God zegene hem!.

s'Morgens kwam ik op de ondernemeing. s'Middags om 5 uur moet ik bij hem komen, met potlood en een notitieboekje.

Na een paar vriendelijke vragen over mijn reis en over mijn familie gaf hij mij order om de volgende morgen naar de tuinen te gaan om de koelies te controleren. En aangezien ik geen enkel woord Maleis, of Soendanees of Javaans kende, zou hij mij eerst een paar noodzakelijke woorden leren. En ik schreef in mijn notitieboekjes de volgende woorden.

Babi, andjing, bangsat, binatang, koerang adjar en nog een paar woorden die ik hier niet durf neer te schrijven.

Ik vroeg wat de woorden betekenen, maar hij zei, dat dat bij zaak was, ik moest maar de volgende morgen de tuinen eens gaan bekijken en als ik ergens een ploeg koelis zag, dan moest ik ze tellen en later aan hem rapporteren. Als ik koelies zie die niet werken, dan moet ik ze de woorden zeggen die hij mij zoeven noemde.

Dan zag je, dat hij ook een net-hemd droeg onder de toetoepjas. De jas was namelijk altijd open. De knopen zaten netjes aan de jas. De baas had zilveren knopen, oud Chinees of Siamees geld was dat en ze hadden de vorm van een grote schoenknoop. Van achteren waren zij met veiligheidsspelden vastgemaakt, meestaal zag je de veiligheidsspelden, de knopen maar zelden. Het net-hemd onder zijn toetoepjas, was ook nooit dicht. Maar dat kon ook niet, want de knopen waren er al lang af. Met het net-hemd zit het zo. Deze nuttige kledingstukken worden in Japan gemaakt, ook in England, maar deze zijn duur en de toko Chinees heeft ze ook niet. Daarom koopt een planter Japanse net-hemden. Deze zijn goedkoop, en schlecht. Er zijn altijd twee kleine knopen aan om het hemd dicht te maken. Maar als je met je plantersvingers aan de knopen komt, dan vallen ze af. Dientengevolge kun je het hemd niet dicht maken. Aangenaaid worden ze natuurljik niet meer. Er is nog geen baboe in Indie geboren die dat eigener beweging zou doen. Het aan haar zeggen doe je ook niet, daarvoor ben je planter. Dus het net-hemd trek je alsvolgt aan, de opening vouw je rechts en links om en klaar is kees. Als er per ongeluk de knopen nog aan zitten, dan doe je toch net zo.

Mijn eerste baas had een clean shaved bruin gezicht. Clean shaved, was in die tijd enigszins uit de stijl, maar zoals ik reeds zei, de baas was vroeger in Deli op een Engelse kebon en daar werd geen snor gedragen. Hij had ongelofelijk plontere ogen en als hij woedend was dan schoot er vuur uit. Zijn neus was tamelijk groot en had een kleur waarvan je niets kon zeggen. Het leek enigezins op zijn paarse sokken, die nog uit zijn assistenten tijd overgebleven waren. Een beetje grijs een beetje bruin met

een lila ondertint. Echt zo'n verschoten kleurtje. Gek, dat een neus zo veel van het verleden van zijn eigenaar kan vertellen.

Daar ik geen flauwe notie had wat die woorden betekenden, vroeg ik de baas op welke toon ik dat zeggen moest. Vragend, of gebiedend, zacht, of hard.

- Brullend - zei hij.

- En wat moet ik zeggen als ze iets terudg antwoorden? - vroeg ik.

- Nou ze zullen niet veel terug te zeggen, - zei hij -, maar mochten ze wat zeggen, dan zeg je ze nog een keer alles, maar dan moet je nog harder brullen.

En zo gebeurde het ook. De andere morgen ging ik om half zes naar stap. Ik liep nauwelijks vijf minuten of ik zag een stuk van 20 Inlanders langs de weg zitten. Ze zaten te eten. Rijst uit een groen blad. Naast de mensen zag ik patjols liggen. Daaruit concludeerde ik, dat ze koelis moesten zijn.

De mensen keken mij vriendelijk en nieuwsgierig aan. Een van hun stond op, ging voor mij op de grond zitten, maakte met zijn handen een rare beweging, waarbij hij met zijn bovenlijf een buiging maakte en meteen begon hij te spreken. Joost mag weten wat hij zei. Af en toe maakte hij weer de zelfde rare beweging met zijn handen. Het was s'morgens iets over half zes en dan is het ook in Indie nog niet warm, maar ik kroeg het in eens verduiveld benauwd. Een ding was mij duidelijk, die mensen die daar zo rustig zaten te eten, waren koelis die werken moesten, en ik moest ze eerst tellen, en als ze niet werkten dan moest ik ze de woorden zeggen, die de baas mij gisteren opgaf en die ik s'avonds nog uit het hoofd geleerd had.

Intussen scheen de man klaar te zijn met zijn speech en wachtte schijnbaar op een antwoord. Daar ik niets beters bedenken kon, nam ik mijn hoed af en zei zo vriendelijk als het in mijn benarde positie maar enigszins mogelijk was:

- Goede morgen. -

De mensen keken elkaar aan, de man voor mij op de grond sloeg zijn ogen neer, een minute of twee hing er een pijnlijke stilte. Toen begon de man op de grond weer met zijn handen te manouvreren en zei iets, daarbij keek hij mij met een lachend gezicht aan. Dat was meer dan ik verdragen kon. Lacht die vent mij uit? Met bulderende stem begon ik.

- Babi, adjing, bangsat, binatang, koeroeng..... verder kon ik niet, ik bleef steken, ik moet mijn notitieboekje te voorschijn halen en begon opnieuw. Het leek mij toe, dat ik de eerste keer een paar woorden anders

gezegd had. Never mind. Ik dacht, nu heb ik het zo beslist goed gezegd, want de man voor mij op de grond stond haastig op en zei iets tegen de koelies. Deze pakten netjes hun rijst weer in de bladeren, stonden langsaam op, namen de patjools in hun handen, gingen een paar stappen van de weg af en begonnen daar de grond te bewerken.

Ik was tevreden. De baas vond ik een reuzen vent met zijn tover woorden. Ik telde de mensen en ging toen verder. Tien minuten later kwam ik weer zo'n stel etende mensen langs de weg tegen. Daar zij rustig bleven zitten, alhowel ze mij zagen aankomen, begon ik maar direkt met mijn woordenschat. Voordat er één van hun tijd had voor mij op de grond te gaan zitten en weer zo'n speech af te steken, waarop niet kon antwoorden. Hier had ik ook succes, eerst keken ze mij verbaasd aan, maar toen ik steeds opnieuw begon met mijn woorden, gingen zij tenslotte aan het werk.

Dit herhaalde zich nog twee keer voordat het zeven uur werd. Ik liep maar steeds door op goed geluk. Overal zag ik jonge rubber bomen, tussen de bomen groeide hoog gras, soms wel een meter hoog.

Tegen tien uur ontmoette ik weer een ploeg koelies. Hier waren veel vrouwen en ook kinderen bij. De vrouwen hadden een klein werktuig in de handen waarme zij gras wegkapten. Ik telde ze. Opeens zag ik, dat er twee vrouwen op de grond zaten, zo schenen helemaal geen aanstalten te maken om te werken. Ik stoof op ze af. Mijn woorden kende ik al zonder mankeren uit het hoofd. Ze keken mij verschrikt aan, toen raapten zij twee mannen die naast hun stonden op en liepen vlug weg. Ik snapte er niets van. Maar noteerde in 't boekje, dat twee vrouwen weggelopen waren.

Verder gebeurde op die morgen niets bijzonders. Ik probeerde de weg terug te vinden naar huis. Mijn sporen volgende is mij dit dan ook eindelijk gelukt, om half twee kwam ik bij het huis van de baas aan. Ik rammelde van de honger en verging bijna van dorst.

De baas zat op de voorgalerij. Hij ontving mij zeer vriendelijk. Ik kreeg van hem direct een split. Bracht hem rapport uit, over de etende koelies, over de man die een speech hield en over de twee vrouwen die wegliepen. Hij scheen tevreden te zijn. Af en toe leek het mij, dat hij plezier in mijn verhaal had. Eindelijk vroeg ik verdere instructies. Hij zei, dat ik maar precies zo verder moest doen 's middags. Morgen gaan wij samen in de tuinen.

Pas maanden later vertelde hij mij, dat hij op die morgen mij gevolgd had. Hij kwam ook eerst bij de man die de speech hield. Dat was de mandoer van de ploeg. Hij vertelde hem, dat hij mij eerst heel beleefd

gegroet had, daarna bracht hij rapport uit over de zieke mensen, ens. Ik scheen daarover bose te zijn geworden en heb hem en de mensen uitgevloekt.

Zo ging het ook met de anderen. De twee ongelukkige vrouwen die wegliepen, waren twee 'toekang dagangs' die etenswaren aan de koelies verkochten. - De volgende morgen ging ik met de baas de tuinen in. Hij liep vooraan, ik liep achter hem. Hij vertelde mij alle mogelijke nieuwe dingen, over gras soorten, wegen, sloten, ik noteerde alles onderweg. De naam van het hoge gras in de tuinen, tussen de rubber bomen, was alang-alang. De baas zei, dat het goedje een godvergeten rotzooi was. Ik vroeg of er misschien parfum van gemaakt wordt. Hij vroeg of ik gek was. Toen vertelde ik hem, dat ik een meisje gekend heb, die ilang-ilang parfum gbruikte. Hij had er nooit van gehoord, maar geloofde niet, dat van die godvergeten rotzooi iets te maken was.

Wij kwamen ook een ploeg etende koelies tegen. De baas scheen er helemaal niet boos over te zijn, dat de mensen niet aan het werk waren. Een man kwam naar hem toe, en ik herkende dezelfde vent die gisteren de speech hield. De baas wisselde met hem een paar vriendelijke woorden, toen gingen wij verder. Zo gebeurde dat ook bij de tweede en derde ploeg dir wij ontzoetten.

- Het is nog vroeg, laat die mensen vreten - zei de baas. Ik kwam tot de ontdekking, dat het veel later was, dan gisteren toen ik hun mijn woorden-schat naar het hooft slingerde.

Om een uur of acht zagen wij een stuk of tien koelies in de tuin werken. De baas zei, 'pas nu goed op'. Wij kwamen dicht bij de mensen ze waren bezig met een z.g. patjoelvork de alang-alang uit te werken. De baas zat met zijn stok in de grond te prikken. Dat is om de diepte te bepalen zei hij en ik probeerde het ook. Mijn stok ging overal even diep in de grond, maar de baas scheen andere resultaten te krijgen.

Opeens begon hij te brullen. Ik ontdekte spoedig, dat hij de zelfde woorden gebruikte die ik reeds uit het hoofd kende. Babi, binatang, enz. De mensen gingen kalm door met werken, dat scheen de baas razend to maken. Hij balderde. Eindelijk kwam een van de koelies langzaam naar hem toe. De baas prikte woedend met zijn stok in de grond. De koeli zei iets waarop de baas nog woedender werd en het volgende ogenblik sloeg hij de koeli met zijn stok. De man probeerde naar achteren uit te wijken maar viel daarbij toch op de grond. De baas sch..te hem een paar keer met zijn apijkerschoenen. Er volgden nog een reeks van alle mogelijke woorden.

- Zie zo - zei de baas, - zo doen wij dat in Deli.

- Wat heeft die nu eigenlijk gedaan? - vroeg ik, daar ik niets van hat gebeurde snapte.

- Ondiep gevorkt, zie je dat niet. -

Tot mijn spijt zag ik dat niet, mijn stok ging wel een halve meter in de grond. Maar waarschijnlijk was dat niet diep genoeg.

Toen gingen wij verder en de baas vertelde nog het een en ander over ‘Deli matjam’, dwz. over Deli systeem.

***

Dit is al lang geleden. Het lijkt me nu als een droom. De goede baas, die mij op zijn eigen manier opgeleid heeft. (God vergeve hem!) is niet langer dan een jaar op de onderneming gebleven. De bool liep in de soep. De koelies kwamen niet op de onderneming werken, het mooie hoge gras waarvan geen parfum gemaakt wordt, grooide overal prachtig en er waren maar geen koelies die dat uit wilden vorken. Niet diep en ook niet ondiep. Die ‘godvergeten rotzooi’ grooide maar overal, de baas werd hoe langer hoe nijdiger.

Op een kwade dag kwam de Superintendent en zes weken later ging de baas weg.

De eerste employé zei toen met een geweldige air:

- Dat Deli matjam deugt hier op Java niet.

Op Deli deugde dat toen nog wel.

Tegenwoordig deugt dat daar ook niet meer.

Az első főnököm

Az első főnököm egy Deli ültetvényes volt, vagy ahogy itt az Indiákon mondják, egy delián. Bőrből és vászonból készült szöges cipőt viselt. Nadrágjának két szárát zoknijába dugta. Lila és fekete zoknijai voltak, s néhány barna is. A zoknikat már sokszor kimosták, ez főleg a lilákon látszott. A barnáknak is citromsárga és agyagvörös közötti színük volt. De a lila, fekete és barna zoknik még a Deliben töltött időből származtak. Most Jáván volt főnök, s ezért kizárólag fehér zoknikat vásárolt. Vagy azért, mert ez a foglalkozásához tartozott, vagy azért, mert a kínai a boltban csak fehér zoknikat tartott, nem tudom pontosan. Úgy találtam, hogy a fehér zoknik sokkal jobban illenek a fehér nadrágjához és a trópusi zubbonyához. Majd el felejtettem mondani, hogy zoknitartót is hordott. Természetesen nem a nadrágja alatt, hanem afölött. Ebből két pár volt. Az egyik régebben lila lehetett, a másikról semmi biztosat nem lehet mondani. Ha egyszer elfelejtette fölvenni, olyankor a nadrágszárát minden további nélkül bedugta a zokniba. Különös, de a zoknik szépen megmaradtak a nadrágon, sohasem csúsztak le.

Nadrágja túl bő volt. A trópusi zubbonya sem illett rá. Talán korábban testesebb volt, de az is lehet, hogy a szabója nem volt megfelelő. Tévedés azt gondolni, hogy mint igazi ültetvényes, trópusi parafa kalapot viselt. Dupla kalapot hordott. Ez egy olyan valami, amit az angolok viselnek Malakkán. Két filckalap egymáson, középen felül egy csavarral egymáshoz rögzítve. A kalapok szürke színűek, s egy fodros, széles kék szalaggal vannak átkötve.

Deliben egy angol ültetvényen dolgozott, ott mindenki dupla kalapot viselt. Azt hiszem, tíz-tizenkét évvel azelőtt dolgozott ott, a kalap azonban pontosan húsz éves volt. Igen, húsz éves ‘gyakorlata’ volt a kalapnak, ami azt jelenti, hogy körülbelül negyven-ötvenezer milliméter eső hullott rá, és a nap harminc-negyvenezer órán át sütötte. A trópusi nap. Tehát az, amit száz százalékos napnak nevezünk. És a kalap mégis ‘pont olyan’ volt, mint ‘új korában’, legalábbis a főnök ezt mondta, s én nem mertem neki ellentmondani, hisz én voltam a legfiatalabb alkalmazott, egy ‘szinkeh’. Csak azt nem értettem, hogy miért vett meg húsz éve egy ilyen szörnyűséget. Semmi formája nem volt, nem lehetett tudni, hogy kereknek vagy szögletesnek kéne-e lennie, inkább egy fonnyadt káposztához hasonlított. A színe is olyan volt, mint egy káposztáé, amelyik két hétig a fürdőszobában hevert. Húsz éve éppúgy vehetett volna jobbat is, ebből a fajtából egész tűrhető darabok vannak. Persze az is könnyen meglehet,

hogy a kalap húsz éve máshogy nézett ki, csak a főnök nem vette észre, hogy az évek során egy kissé megváltozott. Ez gyakran előfordul az olyan dolgokkal, amelyeket nap mint nap lát az ember.

Mindent egybevéve a főnök nagyon megragadóan nézett ki. Legalábbis az én szememben. Szögescipő, zokni, zoknitartó, nadrág, zubbony, dupla kalap, s volt egy jókora szögesvégű botja is. Én legtöbbször hátulról láttam őt, mivel mögötte kellett mennem. Manapság a legfiatalabb alkalmazott is a főnök mellett megy, akkor ez nem volt lehetséges. Illedelmesen követni kellett őt. Csak ha megállt, hogy leszidjon, akkor látta az ember a főnököt elölről. Olyankor látni lehetett, hogy a zubbony alatt inget is viselt. A zubbony szinte sosem volt begombolva. A gombok takarosan álltak rajta. A főnöknek ezüstgombjai voltak, melyek régi kínai vagy sziámi pénzből készültek, s nagy cipőgomb formájuk volt. Hátulról biztosítótűvel voltak rögzítve, többnyire ezeket lehetett látni, a gombokat csak ritkán. Az ing a zubbony alatt szintén sosem volt begombolva. De nem is lehetett, mert a gombok már rég leszakadtak róla. Az inggel a következő a helyzet. Ezek a hasznos ruhadarabok Japánban készülnek, valamint Angliában is, de ez utóbbiak drágák, és a kínai boltos nem tart belőlük. Ezért egy ültetvényes japán inget vásárol. Ezek olcsók és rosszak. Mindig két kis gomb van rajtuk. De ha egy ültetvényes kéz nyúl hozzájuk, leesnek. Ennélfogva az inget nem lehet begombolni. Természetesen soha többé nem varrják fel őket. Még nem született olyan cseléd az Indiákon, aki ezt saját jószántából megtenné. Az ember nem is mondja neki, azért ültetvényes. Tehát az inget a következőképpen kell fölvenni: jobbról balról magunkra hajtjuk, és kész is van. Ha a gombok véletlenül még megvannak, akkor is ugyanígy kell eljárni.

Az első főnökömnek simára borotvált napbarnította arca volt. A simára borotvált arc akkoriban kissé divatjamúlt volt, de amint már többször mondtam, a főnök korábban Deliben egy angol ültetvényen volt, s ott nem volt divat a bajusz. Hihetetlenül okos szemei voltak, s ha dühös volt, szikrát szórtak. Az orra meglehetősen nagy volt, s olyan színű amiről nem sokat lehet mondani. Némiképp hasonlított a gyakornoki idejéből fönnmaradt lila zoknijaira. Egy kissé szürke, egy kissé barna, lilás beütéssel, teljesen kifakulva. Különös, hogy egy orr oly sokat elárul gazdája múltjáról. Mondják, hogy valakinek ‘beszédes szemei’ vannak, de azt sohasem hallani, hogy valakinek ‘beszédes az orra’. Szerény véleményem szerint ez hiba. Akárhogy is, az első főnökömnek ‘beszédes orra’ volt, sokat elárult gazdájáról. Főként a medani fizetésnapokról, a kollegák baráti összejöve-

teleiről s más kellemes dolgokról. Később sok ültetvényessel találkoztam még az Indiákon, akiknek éppilyen ‘beszédes orruk’ volt.

A főnök jóindulatú volt velem. Frissen érkeztem Európából és fogalmam se volt a dolgokról. S a főnök pont ilyesvalakit keresett. Nem volt szüksége ‘rutinos fickókra’. Maga is elég sokáig volt ahhoz alkalmazott, hogy tudja, mit jelent a ‘rutin’. Olyasvalakit akart, akit ő maga nevelhet, s ezt meg is tette, velem. A maga sajátos módján. Isten áldja meg őt!

Reggel érkeztem az ültetvényre. Délután ötkor kellet nála lennem ceruzával és jegyzetfüzettel.

Néhány barátságos kérdés után, melyben az utazás és a családom felől érdeklődött, azt az utasítást adta, hogy másnap reggel menjek az ültetvényre a kulikat ellenőrizni. S mivel egy szót sem tudtam malájul, szundaiul vagy jávaiul, először megtanított nekem néhány fontos szót. A következő szavakat írtam a füzetembe:

Babi, ondzsing, bangszat, binatang, kuran-adzsa[1] és még egy pár szót, amiket le sem merek ide írni.

Megkérdeztem, mit jelentenek ezek a szavak, de ő azt mondta, hogy ez mellékes, én csak menjek másnap az ültetvényt megnézni, s ha valahol egy csapat kulit látok, számoljam meg őket, s később jelentsem neki. Ha olyan kulikat látok, akik nem dolgoznak, akkor mondjam nekik azokat a szavakat, amelyeket az imént mondott.

Mivel halvány fogalmam sem volt, hogy mit jelentenek a szavak, megkérdeztem, milyen hangnemben kell őket mondanom. Kérdően, parancsolóan, lágyan vagy keményen.

- Ordítva - mondta.

- S mit mondjak, ha valamit válaszolnak? - kérdeztem.

- Hát, nem sokat fognak visszabeszélni - felelte - de ha mégis mondanának valamit, mondj el mindent még egyszer, de akkor még jobban kell ordítanod.

Így is történt. Másnap reggel fél hatkor útnak indultam. Alig mentem öt percet, amikor megláttam egy húszfős bennszülött csapatot az út szélén ülni. Rizst ettek egy zöld levélből. Az emberek mellett ásókapákat[2] láttam heverni. Ebből arra következtettem, hogy kuliknak kell lenniük.

Az emberek barátságosan és kíváncsian néztek rám. Egyikük felállt, leült elém a földre, miközben felsőtestével meghajolt, kezével furcsa mozdulatot tett, s egyből beszélni kezdett. Isten tudja mit mondott. Kezével néha ugyanazt a furcsa mozdulatot tette. Kicsivel fél hat után volt, s ilyenkor még az Indiákon sincs meleg, de nekem hirtelen átkozottul melegem lett. Egy dologban biztos voltam, az emberek akik oly nyugodtan ülnek

ott és esznek, kulik, akiknek dolgozniuk kellene. Nekem pedig előbb meg kell számolnom őket, s ha nem dolgoznak, el kell mondanom a szavakat, amelyeket a főnököm előző nap föladott, s melyeket én még este kívülről megtanultam.

Időközben úgy tűnt, hogy a férfi befejezte beszédét, s valószínűleg válaszra várt. Minthogy semmi jobbat nem tudtam kitalálni, levettem a kalapomat, és olyan barátságosan, amennyire szorongatott helyzetem csak megengedte azt mondtam:

- Jó reggelt.

Az emberek egymásra néztek, a férfi előttem a földön lesütötte szemeit, s egy-két perc kínos csend következett. Akkor a férfi a földön újra hadonászni kezdett, mondott valamit, s közben nevetve nézett rám. Ez több volt, mint amit el tudtam viselni. Ez a fickó kinevet engem? Dörgő hangon kezdtem:

- *Babi, andzsing, bangszat, binatang, kurung...* tovább nem tudtam, abbahagytam. Elő kellett kotornom a jegyzetfüzetemet, s elölről kezdtem. Úgy tűnt, néhány szót első alkalommal másképp mondtam. Semmi gond. Gondoltam, most biztosan jól megmondtam nekik, mert a férfi előttem a földön sietve felállt, s valamit mondott a kuliknak. Ezek szépen visszacsomagolták a levelekbe a rizst, lassan felálltak, kezükbe vették az ásókat, néhány lépésre eltávolodtak az úttól, s elkezdték túrni a földet.

Elégedett voltam. A főnököt a varázsszavaival óriásinak találtam. Megszámoltam az embereket, aztán továbbmentem. Tíz perc múlva megint egy olyan csoporttal találkoztam, amely az út mellett pihent. Mivel nyugodtan ülve maradtak, noha látták, hogy közeledem, egyből a szófüzérrel kezdtem, mielőtt még ideje lett volna az egyiknek megint leülni elém a földre és beszédet tartani, amire úgyse tudtam válaszolni. Itt is sikerrel jártam, először csodálkozva néztek rám, de mikor megint elölről kezdtem a szavakat, végre munkához láttak.

Hét óra előtt ez még kétszer megismétlődött. Találomra folytattam az utat. Mindenütt fiatal gumifákat láttam, a fák között néhol méternyi magas fű nőtt.

Tíz körül megint találkoztam egy csoport kulival. Itt sok asszony és gyerek is volt. A nők kezében kis szerszám volt, amivel a füvet irtották. Megszámoltam őket. Egyszer csak megláttam két nőt, akik a földön ültek. Úgy tűnt, egyáltalán nem készülnek dolgozni. Rájuk rontottam. Szavaimat már gond nélkül kívülről tudtam. Rémülten néztek rám, aztán felvették a mellettük álló két kosarat és sietve távoztak. Semmit se értettem. De följegyeztem a füzetembe, hogy két nő elszaladt.

A délelőtt további részében semmi különös nem történt. Próbáltam meglelni az utat hazafelé. Végül a saját nyomaimat követve sikerült is. Fél kettőkor megérkeztem a főnök házához. Korgott a gyomrom, s majd meghaltam a szomjúságtól.

A főnök a teraszon ült. Nagyon barátságosan fogadott. Egyből kaptam tőle egy pohár italt. Jelentést tettem a kulikról, akik ettek, a férfiról, aki beszédet mondott és a két nőről, akik elszaladtak. A főnök elégedettnek tűnt. Néha úgy látszott, örömét leli a történeteimben. Végül további utasításokat kértem. Azt mondta, hogy délután pont ugyanígy kell folytatnom, s holnap együtt megyünk a földekre.

Hónapokkal később elmesélte, hogy azon a reggelen követett engem. Először ő is azzal az emberrel találkozott, aki a beszédet mondta. Ő volt a csapat mandúrja[3], s elmesélte a főnöknek, hogy előbb nagyon udvariasan üdvözölt engem, majd jelentést tett a betegekről, stb. Úgy tűnt, hogy emiatt dühös lettem s leszidtam őt és az embereit. Ugyanez történt a többiekkel is. A két szerencsétlen asszony, aki elszaladt, két kereskedő volt, akik ennivalót árultak a kuliknak.

Másnap a főnökkel mentem a földekre. Ő ment elöl, én mögötte. Minden lehetséges új dolgot elmondott a fűfajtákról, utakról, csatornákról, én meg menet közben mindent följegyeztem. A magas fű neve a gumifák közt alang-alang volt. A főnök azt mondta, hogy ez egy istenverése. Megkérdeztem, hogy csinálnak-e esetleg belőle parfümöt. Megkérdezte, hogy bolond vagyok-e. Erre elmeséltem, hogy ismertem egy lányt, aki ilang-ilang parfümöt használt. Sosem hallott ilyenről, de nem is hitte, hogy ebből az istenveréséből bármit is lehet készíteni.

Találkoztunk egy csapat kulival is, akik éppen ettek. Úgy látszott, a főnököt nem bosszantja hogy nem dolgoznak. Egy férfi jött oda hozzá, akiben ugyanazt a fickót ismertem fel, aki előző nap a beszédet tartotta. A főnök néhány barátságos szót váltott vele, aztán továbbmentünk. Ugyanez történt a második és harmadik csapatnál is, amelyikkel találkoztunk.

- Korán van még, had tömjék a fejüket - mondta a főnök.

Rádöbbentem, hogy most sokkal későbbre jár, mint tegnap, amikor a szófüzéremet a fejükhöz vágtam. Nyolc óra körül tíz kulit láttunk dolgozni. A főnök így szólt:

- Most jól figyelj!

Odamentünk az emberekhez, akik egy úgynevezett ásóvilla segítségével az alang-alang kiszedésével foglalatoskodtak. A főnök botját a földbe döfködte. ‘A mélység megállapítására’ - mondta, s én is megpróbáltam. Az én botom mindenütt ugyanolyan mélyre ment, de úgy tűnt, a főnök

más eredményre jutott. Egyszer csak ordítani kezdett. Hamar rájöttem, hogy ugyanazokat a szavakat használja, amelyeket már kívülről fújtam. *Babi, binatang,* stb. Az emberek csöndben tovább dolgoztak, ami úgy tűnt, felbőszíti a főnököt. Végül az egyik kuli lassan odajött hozzá. A főnök botjával dühösen a földbe döfött. A kuli mondott valamit, amitől a főnök még dühösebb lett, s a következő pillanatban megütötte botjával a kulit. A férfi próbált hátrahajolni, de ettől a földre esett. A főnök néhányszor belerúgott a szöges cipőjével, s káromkodott még egy sort.

- Na, látod! - mondta a főnök - így csináljuk mi ezt Deliben.

- Tulajdonképpen mit tett ez az ember? - kérdeztem, mivel semmit sem értettem a történtekből.

- Nem ásott elég mélyre. Nem látod?

Sajnálatomra nem láttam, az én botom mindenhol félméternyire fúródott a földbe. De ez valószínűleg nem volt elég mély.

Aztán továbbmentünk, s a főnök még elmondott egy s mást a *Delimatjam*-ról azaz a Deli-rendszerről.

***

Mindez rég volt. Ma már álomnak tűnik. A jó öreg főnök, aki engem az ő sajátos módján tanított (az Isten áldja meg őt), nem maradt egy évnél tovább az ültetvényen. A dolgok rosszra fordultak. A kulik nem jöttek dolgozni az ültetvényre, a szép magas fű - amelyikből nem készül parfüm - gyönyörűen nőtt, s nem volt kuli, aki kiásta volna. Sem mélyen, se máshogy. Az ‘istenverése’ nőtt mindenütt. S minél magasabbra nőtt, a főnök annál dühösebb lett. Egy elátkozott napon jött a főfelügyelő, s hat héttel később a főnök távozott.

Akkor a rangidős felügyelő gúnyosan azt mondta:

- A Deli-rendszer itt Jáván nem működik.

Deliben akkor még működött. Ma már ott sem működik.

Fordította: Árvai-Nagy Krisztina és Szabó Péter Csaba

Eindnoten:

1 disznó, kutya, tetű, állat, pimasz
2 ásókapa = szögletes alakú, egyenes élű, erősebb kapa
3 mandúr = bennszülött munkafelügyelő